

3

2012

irodalomtörténet

iit

Kucserka Zsófia:
A mechanikus,
a vegytani és az
ismeretlen

Bényei Péter:
„Vetkőzd le az új
embert, s öltsd fel
a régit”

Keszeg Anna:
Jókai Mór holdbéli
völgyben

irodalomtörténet

93. ÉVFOLYAM (XCIII.) • 2012 • 3. SZÁM

Főszerkesztő	Kulcsár Szabó Ernő	Felelős szerkesztő	Eisemann György
Szerkesztőbizottság	Margócsy István Sipos Lajos Szilágyi Márton Tverdota György	Szerkesztők	Scheibner Tamás Vaderna Gábor
		Kritika	Vincze Ferenc

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzi meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023, fax: (1) 402-1293
e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kft. ügyvezetője
Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.* (www.mondat.hu)
ISSN 0324 4970

Ára számonként: 600 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft •
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

SZÁZÉVES AZ IRODALOMTÖRTÉNET**VADERNA GÁBOR**

- Nemzedékek, programok, lehetőségek
Az Irodalomtörténet története 1912–1949 279

SCHEIBNER TAMÁS

- Konfliktusok, kompromisszumok, szövetségek
Az Irodalomtörténet és a kommunista kultúrpolitika 1949–1962 298

TANULMÁNYOK**KUCSERKA ZSÓFIA**

- A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen
Jellemkonceptiók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai
szövegekben a 19. század közepén 328

BÉNYEI PÉTER

- „Vetkőzd le az új embert, s öltsd fel a régit”
Interszubsztitívitás és individuáció az *Enyim, tied, övé*
című Jókai-regényben 348

KESZEG ANNA

- Jókai Mór holdbéli völgyben
Filológiai és komparatiztikai számítások az *Egy az Isten* kapcsán 368

KERESZTES BALÁZS

- Modi memorandi
A kulturális emlékezet mediális kihívása a *Toldi estéjében* 378

KRITIKA**JÓZAN ILDIKÓ**

- A francia irodalom története*, szerk. Maár Judit 399

GYÖRKE ÁGNES

Comparative Hungarian Cultural Studies, szerk. Steven Törösy
de Zepetnek, Louise O. Vasvári

408

LAPIS JÓZSEF

Fráter Zoltán: *Hagyomány, hatás, iszony*

412

PAPP ÁGNES KLÁRA

Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei. Nemzedékváltási problémák
a hetvenes évek romániai magyar irodalmában*

418

BENYOVSZKY KRISZTIÁN

Bányai Éva: *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*

422

IN MEMORIAM

BÉCSY ÁGNES

Mezei Márta halálára (1929–2012)

425

SZÁMUNK SZERZŐI

Vaderna Gábor, *egyetemi tanársegéd* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Scheibner Tamás, *egyetemi tanársegéd* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Kucserka Zsófia, *egyetemi tanársegéd* (Pécsi Tudományegyetem)
Bényei Péter, *egyetemi adjunktus* (Debreceni Egyetem)
Keszeg Anna, *egyetemi adjunktus* (Partiumi Keresztény Egyetem)
Keresztes Balázs, *egyetemi hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Józan Ildikó, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Györke Ágnes, *egyetemi tanársegéd* (Debreceni Egyetem)
Lapis József, *egyetemi tanársegéd* (Debreceni Egyetem)
Papp Ágnes Klára, *egyetemi docens* (Károli Gáspár Református Egyetem)
Benyovszky Krisztián, *egyetemi docens* (Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem)
Bécsy Ágnes, *egyetemi docens* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

SZÁZÉVES AZ IRODALOMTÖRTÉNET

VADERNA GÁBOR

Nemzedékek, programok, lehetőségek

Az Irodalomtörténet története 1912–1949

Az Irodalomtörténet indulása mint nemzedéki elbeszélés

A magyar historiográfiának mind a történettudományban, mind az irodalomtudományban, mind a művészettörténetben kétségkívül az egyik legtöbbet forgatott narratívája a nemzedéki elbeszélés.¹ Már Toldy Ferenc nemzedékek egymást követő láncolatára fűzte fel elbeszélésének fonalát: előbb Kazinczy Ferenc adta át az „irodalmi vezérszerep”-et Kisfaludy Károlynak, utóbb Vörösmarty Mihály tette ugyanezt Petőfi Sándorral. A magyar irodalomtörténet-írásban egyaránt léteznek megtört generációs modellek, folytonos modellek, anakronizmusba hajló tipologikus modellek: előbbire példa lehet Arany János és a fiatal költők konfliktusa a 19. század második felében, a másodikra – Toldy már idézett elbeszélése mellett – a Nyugat nemzedékeinek egymásutánja, utóbbira Asbóth János – Szekfű Gyula híres könyvét megelőlegező – *Három nemzedéke*.² Legalább Charles-Augustin Saint-Beuve kritikai gyakorlata óta bevett eljárás az irodalomtudományban a szerzők születési évszáma szerint osztályozni a lehetséges életutakat, s ez a historista tudományos metódus utóbb a szellemtudományokra is integrálódott.³ S bár ezt a történeti magyarázó elvet aztán számos bíráló érte, s történetek javaslatok a fogalom szociológiai, pszichológiai vagy historiográfiai tisztázására,⁴ a 20. század első felében oly erősnek bizonyult, hogy szinte lépten-nyomon találkozunk vele, ha e korszakkal foglalkozunk.

¹ A kérdéshez lásd *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*, szerk. GRÁNYI Gábor – LÁCZAY Magdolna, Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola GTTK, Nyíregyháza, 2007.

² Lásd KERÉNYI Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból = Uő., Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SCHEIBNER Tamás – SZILÁGYI Márton, Ráció, Budapest, 2009, 141–153; SZILÁGYI Márton, *Összeköt vagy elválaszt? A nemzedékek mint irodalomtörténeti magyarázóelv = Generációk a történelemben*, 17–27.

³ Lásd például Richard MÜLLER-FREIENFELS, *Zur Psychologie und Sociologie der modernen Kunst*, Marhold, Halle, 1926.; Julius PETERSEN, *Die literarischen Generationen*, Junker und Dünhaupt, Berlin, 1930.

⁴ Lásd Karl MANNHEIM, *A nemzedéki probléma = Ifjúságpszichológia*, vál., bev. Dr. HUSZÁR Tibor – SÜKÖSD Mihály, ford. FÉLIX Pál – FORINTOS György – JÓZSA Péter, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1969, 31–67.; Manfred RIEDEL, *Wandel des Generationsproblems in der modernen Gesellschaft*, Diederichs,

Nem véletlen hát, hogy amikor 1911 decemberében néhány fiatal irodalomtudós megalapítja a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot, s néhány hónap múlva a frissen alapított szervezet az ifjú alapítók tevékeny közreműködésével elindít egy új irodalomtörténeti, tudományos folyóiratot, az Irodalomtörténetet, többen valamilyen nemzedéki konfliktus segítségével próbálják az új társaságot és az új fórumot a magyar irodalomtudományban elhelyezni. Az alapítók nem voltak teljesen ismeretlenek: a harmincöt éves Baros Gyula középiskolai tanár, aki ekkor már túl van néhány fontos versantológia – köztük a *Petőfi magyar költők lantján* – összeállításán,⁵ a harminchárom éves Horváth János ekkor az Eötvös Collegium tanára, akinek már több fel-tűnést keltő tanulmánya is megjelent,⁶ s ott van a harminc éves Pintér Jenő, akinek monumentális irodalomtörténeti vállalkozásából ekkorra már megjelent az első rész két kötetben.⁷ Amennyiben e három ember induló irodalomtörténeti karrierjére pillantunk, a tízes évek elejének három ígéretesen bontakozó tehetségét pillanthatjuk meg, s az életkori közelség, a hasonló iskolázottság (a budapesti egyetemen végzett tanulmányok) stb. szinte kínálják magukat egy olyan nemzedéki ütköztetés számára, mely a fiatalos lendülettel és meglehetősen sikerrel alapított társaságban⁸ és annak folyóiratában egy olyasféle kihívást lát, mely egy előző generáció felváltását ígéri, mely újabb, korszerűbb irodalomtudományi gondolkodást szorgalmaz, s mely feltehetően nem fog tartózkodni a különböző szemléletek konfliktusától sem. Annál meglepőbb, hogy a három alapító három meglehetősen különböző karakterű irodalomtudóst választott mentorul, s kért fel a társaság vezetésére ilyenformán jelölve ki őket szimbolikus vezetőül, a Társaság tagjai számára tudományos példaképül. Beöthy Zsolt, a társaság első elnöke a historista irodalomtudomány egyik legnagyobb élő alakja, akinek a millenniumra írott kis kézikönyve (annak elhíresült volgai lovasával) a nacionalista irodalomtudománynak szimbolikus műve lett;⁹ a nála nyolc évvel fiatalabb Riedl Frigyes, aki a néhány éve meghalt Gyulai Pál egyik közvetlen tanítványának számított;¹⁰ s a Riedlnél öt évvel ifjabb Négyesy László, aki talán kevésbé – amúgy jelentős – vers-tani munkásságával, mint inkább tanári erényeivel lehetett meghatározó példakép egy

Düsseldorf, 1969.; Hans JAEGER, *Generationen in der Geschichte. Überlegungen zu einer umstrittenen Konzeption*, *Geschichte und Gesellschaft* 1977/4., 429–452.

⁵ *Petőfi a magyar költők lantján. Versek Petőfiről*, összegyűjtötték ENDRÓDI Sándor – BAROS Gyula, Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest, 1910.

⁶ Horváth indulásához lásd KOROMPAY H. János, *Horváth János életművének alapjai és a Collegium = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet*, szerk. VARGA László, *Argumentum*, Budapest, 2003, 9–30. Horváth és a Társaság kapcsolatához lásd KOROMPAY H. János, *Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, *Irodalomismeret* 2011/4., 8–15.

⁷ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György fellépéséig*, I–II., Rényi Károly, Budapest, 1909.

⁸ Sipos Lajos a társaság történetéről írott esszéiben megemlíti, hogy a Társaság 1914-re meghaladta az ezres taglétszámot is. SIPOS Lajos, *Beöthy Zsoltól Lukács Györgyig. Az Irodalomtörténeti Társaság történetéből*, *It* 1982/2., 416.; SIPOS Lajos, *Történet és tanulság. A százéves Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, *Irodalomismeret* 2011/4., 16.

⁹ Beöthy irodalomtörténet-történeti helyéhez lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 2004, 847–877.

¹⁰ Pályaképehez lásd GYENES István, *Riedl Frigyes*, k. n. [a szerző saját kiadása], Budapest, 1937.; NÉMETH G. Béla, *Riedl Frigyes. Születésének 100. évfordulójára*, *It* 1971/4., 811–838.

írói és egy irodalomtörténeti generáció számára egyaránt.¹¹ E három tudós, kik között a különbségek talán ma inkább látszanak, mint a kortársak számára, jelenlétével mintegy garantálta a folytonosságot az irodalomtörténet-írás különböző nemzedékei között (mivel ők hárman is különböző nemzedékek tagjai voltak).

Hogy ez az utóbbi, a nemzedékek együttállását és közös, kibékíthető céljait jelző szándék állhatott a Társaság alapításának gesztusa mögött, jól látszik a társasági élet bizonyos dokumentumaiból. 1913-ban Négyesy László az elnökség nevében tartott választmányi megnyitójában például így ír erről:

Ha minden kezdemény életrealitásának próbája az, hogy megtörténik-e az örváltás, újabb nemzedék átveszi-e vagy nem: akkor a magyar irodalomtörténet ügyét, melynek szolgálatában már annyi nemzedék váltotta fel egymást, biztosítottak láthatjuk, mikor most is oly nemzedék veszi át ebben a társaságban, amely a XX. század közepéig hivatva van továbbplántálni csökkenés nélkül a rámaradt energiát.¹²

Az irodalmi „örváltás” szükségességének jelzése közvetve talán arra a nagy hatású elbeszélésre utal, mely a 19. század utolsó harmadát a nemzedéki váltások kudarc-történeteként beszélte el, s mely komoly törést tételezett a „modern” fiatalok és az akadémiamusba fásult idősebbek kapcsolatrendszerében. Pintér Jenő a folyóiratnak első szerkesztője magától értetődően említi meg Négyesy hetvenedik születésnapja alkalmából tartott köszöntőjében 1931-ben, hogy „[h]usz esztendővel ezelőtt a magyar irodalomtörténetirők egyik csoportja, az ifjabb nemzedék, megalapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot. Ez az alapítás akként történt, hogy a még tekintély nélkül való ifjabb kutatók odafordultak az irodalomtörténetírás akkori nagy tekintélyeihez. Három férfiú neve halhatatlan betűkkel van beleírva a Magyar Irodalomtörténeti Társaság történetébe: Beöthy Zsolté, Négyesy Lászlóé, Riedl Frigyesé.”¹³ Pintér utóbb, a Társaság alapításának huszonötödik évfordulóján egy kissé összetettebben fogalmazta meg ugyanezt: „Bár a Magyar Tudományos Akadémia bőségesen támogatja az irodalomtudományt, különösen a régi magyar írók munkáinak kiadásával és az Irodalomtörténeti Közlemények közrebocsátásával, a két magyar egyetemről annyi jeles tehetség indul útnak, hogy kézírataik csak nehezen kapnak helyet a tudományos folyóiratok hasábjain. [...] A régi nemzedék és a középnemzedék mellett ott áll az új nemzedék népes tábora s még sincs olyan társulati szervezet és folyóirat

¹¹ Pályaképéhez lásd BRÉVER Lajos, *Négyesy László (1861–1933). Bölcsészeti doktori értekezés*, k. n., Budapest, 1937.; REISINGER János, *Irodalmi gondolkodásunk a századfordulón. Négyesy László, Literatura 1984/3., 383–401.* Verselméleti munkásságához lásd PATAKY László, *Négyesy László verselméleti munkáinak jelentőségéről*, Eger, Klny. a Főiskola évkönyvének III. kötetéből, 1957.; KECSKÉS András, *Négyesy László verselméleti munkássága, Literatura 1987/4., 474–502.*

¹² NÉGYESY László, *Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság I. rendes közgyűlésén, It 1913, 200.*

¹³ PINTÉR Jenő *Beszéde Négyesy László 70. születésnapján, 1931. március 14.* MTAK Kt, Négyesy László hagyatéka. Az Irodalomtörténeti Társaságra vonatkozó anyag, MS 720/6. Ehhez lásd még PINTÉR Jenő, *Négyesy László a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban, It 1931, 142–144.*

központ, ahol a szétszórt munkaerők egymásra találhatnakak.”¹⁴ Ezek szerint az új fórum nyitására azért lett volna szükség, hogy a fiatalok is publikációs lehetőséghez jussanak (Pintér az Irodalomtörténeti Közleményeket említi, de nagyvonalúan hallgat az Egyetemes Philológiai Közlönyről), mindazonáltal az alapítás gesztusa már önmagában hordozta annak az igényét is, hogy a „régí nemzedék” és a „középnemzedék” „egymásra találjon” az „új nemzedék népes táborával”.

Természetesen nem mindenki érzékelte ennyire probléma nélkülinek a nemzedékek közötti kapcsolatteremtésnek a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az Irodalomtörténet által választott útját. Pintér Jenő imént említett cikkében megemlíti, hogy mily gondosan válogatták össze a Társaság viszonylag méretes választmányának tagjait: „Bár az előkészítő bizottság a választmány összeállításában előzékeny figyelemmel adott helyet a zsidóknak és szabadkőműveseknek is, nem ez szúrt szemet, hanem az, hogy több tudós szerzetestanár is bekerült a választmányi tagok sorába.”¹⁵ Majd idézi a Világ 1911. december 14-i kirohanását, mely szerint a Társaság „az ügyét ismeretlen emberekre bizta, akiknek nincsen multjuk, nincs tudományos munkásságuk, filológiai téren sohasem működtek. A jelenlevők élénken érdeklődtek kiletük iránt. Ekkor pedig azt a választ kapták, hogy az ismeretlenek majdnem egytől-egyig papok.”¹⁶ A „klerikális és reakciós komplot”-tal való riogatás nyilván túlzás, miképpen az Alkotmány című lap másnap érkezett válasza sem éppen színvonalas,¹⁷ mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a – legalábbis az újságíró számára – ismeretlen fiatal irodalomtörténészek szerepét szinte teljesen elhomályosította az idősebb elnökség megjelenése: „Egyrésztől kibuktatták azokat a régi és értékes tudósokat, akik zsidók, másrésztől pedig a fiatalokat és [!] megtrizedelték, akik radikálisok, haladók, ujat-akarók. Semmi kétség, az öregek jól hadakoztak. A kardjuk kétélű volt.”¹⁸ Tulajdonképpen a Hét újságírója is így mutatja be az eseményeket – forradalmi hevületet érzékel, ám azt látja, hogy a forradalmi beszédeket a „hatalom régi urai” tartják, s ilyenformán meg kívánják csalni a közönséget:

Az irodalomtörténészek forradalma programmszerűen zajlott le: a hatalom régi urai egy több órás barrikád-harc után beültek a trónusba és proklamálták saját dinasztiajuk uralmát. A régi operett-forradalmak véres és komoly harcok voltak

¹⁴ PINTÉR Jenő, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása. Elnöki megnyitóbeszéd a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1937. évi rendes közgyűlésén*, It 1937, 1–2.

¹⁵ Uo., 5.

¹⁶ [Szerző nélkül.] *Fekete irodalomtörténet*, Világ 1911. december 14., 8. Idézi: PINTÉR, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása*, 6. A Világ újságírója a Társaságból konkrétan Waldapfel Jánost és Balassa Józsefet, a választmányból pedig Babits Mihályt, Benedek Marcellt, Kuncz Aladárt és Szabó Dezsőt hiányolja.

¹⁷ „Ez persze nagyon fáj a Világ igazságérzetének csak úgy, mint a z [!] a másik szomorú ténykörülmény, hogy a választmányból kimaradt néhány tudatlan, de szabadkőműves niemand. Ennyi a Világnak éppen elég ahhoz, hogy klerikalizmusról, sötétségről, maffiáról és bombamerényletről kiabáljon.” [Szerző nélkül.] *A Világ irodalomtörténeti fájdalma*, Alkotmány 1911. december 15., 10. Idézi: PINTÉR, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása*, 6.

¹⁸ *Fekete irodalomtörténet*, 7. Idézi: PINTÉR, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása*, 6.

ahhoz képest, amit öreg professzoraink és irodalmi rokkantjaink produkáltak. Ugy vonultak fel a barrikádokra, mintha a régi rendszert akarták volna kiforgatni sarkaiból. Forradalmi beszédeket mondtak, s aki hallotta szónoklataikat és forradalmi dalaikat, azt hihette, hogy ezek az elégedetlenkedők komoly reformokat akarnak meghonosítani az irodalomtörténetben. A reformtörekvések nem is hiányoztak, azonban a forradalom befejezése után kiderült, hogy a vezérek úgy akarják reformálni az irodalomtörténetet, hogy nem egy jobb, hanem egy még rosszabb rendszert állítanak a régi helyébe. Nekik még a régi rendszer is tulságosan modern és igazságos volt, tehát egy még avultabbat, egy még igazságtalanabbat és elfogultabbat akartak becsempészni a magyar kulturába, aki ezt ráfogásnak mondja, nézze meg az új társulat választmányának névsorát. Csupa ismert bankóhamisítója az irodalomtörténetnek. Hamis értékeket hoztak forgalomba s mondanunk sem kell, hogy a gyárunkban készült bankókra nagy előszeretettel nyomatták a saját arczképüket. Vigyázat tehát, tisztelt haza és közvélemény. Hamis bankókkal árasztják el az országot, s mindenki jól teszi, ha alaposan megforgatja az értékjegyeket, miket a kezébe nyomnak.¹⁹

Az idősebbek szerepvállalása a fiatal irodalomtörténészek e szervezeteinek élén csak az egyik kifogás volt, mely a vállalkozás körül felmerült. Másrészről ugyanis épp ellenkezőleg – s ez már inkább az Irodalomtörténet alapítása kapcsán került szóba –, a fiatalok térnyerése volt érzékelhető. A folyóirat alapításakor például A Hét hasonló szellemben és hasonlóan ironikusan nyilatkozik, mint a Társaság megalakításakor, azonban itt már nem annyira az idősek, mint inkább az ismeretlen fiatalok feltűnése az, amin fogást talál: „Megjelent a várva-várt folyóirat, amelyre épp oly égető szükség volt, mint a Magyar Irodalomtörténeti Társaságra. [...] De legalább a rovatok változatosak és izgalmasan érdekesekek. Megtudjuk belőlük, hol írta Arany a Családi kört és mely angol munka idézi a Halotti Beszédet; megtudjuk névtelen kezdők nagybecsű véleményét névtelen kezdők filologiai programmértekezéseiről. Ehhez a gombhoz mindjárt egy egész kabátot kellett varrni?”²⁰ Egy másik esetet felidézve: a Greguss-jutalom körüli vitában Angyal Dávid – aki mellesleg a Társaság választmányi tagja is – a Budapesti Szemlében leckézteti az Irodalomtörténet fiatal szerkesztőit: Horváth János ugyanis (rg álnéven) szóvá tette, hogy a Greguss-jutalmat a díj egyik referense (ti. maga Angyal) kapta meg, miközben hiányolta Schöpffin Aladár, Babits Mihály vagy Oláh Gábor dolgozatainak említését, sőt egy helyen Ady Endre Petőfi-esszéjére is hivatkozott. Angyal hosszadalmas válaszcikkeiből itt és most csak azokat a passzusokat emelném ki, melyek arról árulkodnak, hogy azok szerzője az Irodalomtörténet köré olyan nemzedéki összetartozást vizionált, mely agresszív módon támad az idősebb nemzedékre, s mely összefüggésben áll a kor egyéb nemzedéki törekvéseivel is. Egyfelől Horváth Jánost – miután az felfedte inkognitóját – életkora miatt veszi

¹⁹ [Szerző nélkül, cím nélkül.] A Hét 1911. december 17., 822. Idézi: PINTÉR, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapítása*, 7.

²⁰ [Szerző nélkül, cím nélkül.] A Hét 1912. február 4., 68. A cikk egy másik részletét idézi: KOROMPAY, *Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, 9.

elő, s illemre oktatja,²¹ másfelől az egész támadás mögött a Nyugat folyóiratot, azaz a vitapartner közvetlen barátait támogató tendenciát lát: „csodálkozunk azon, hogy az Irodalomtörténet koszorúja csupán egy írói kör tagjainak fejére hullott s hogy más körökből – például a *Budapesti Szemle* köréből – rg egyetlen oly fiatal kritikust sem vett észre, a kit a *Nyugat* bajnokai mellett egy sorban említhetne.”²² Sőt Ady megidézése miatt még tovább is megy, s az Irodalomtörténet baloldali kötődéseit sejteti: „És vajon mi értelme van annak, hogy a *Népszava* phraseológiáját tanulmány képében ajánljuk figyelmébe az *Irodalomtörténet* olvasóinak?”²³ Horváth persze visszautasítja a vádakát, ám hiába jelzi, hogy pusztán szakmai alapon fogalmazott meg kritikát Angyalék eljárása ellen, hogy a *Népszava* forradalmisága saját magától és az általa ajánlott kritikusoktól is távol áll, hogy nincsenek személyes kötődései az ügyben (hiszen Babitsot még csak nem is ismeri személyesen). Néhány évvel később Szerbiából, a frontról írja Szekfű Gyulának egyik levelében e helyzetről szólván: „A szocialisták engem konzervatívnak, ezek radikális hajlamúnak, a hazafiak nemzetközinek, ezek 48-asnak, Beöthyék nyugatosnak, a Nyugat Beöthy-fiúnak tartott, a kath-ok filozofitának, a zsidók antisz.-nak tartottak, stb. Süssék meg egymást, majd csak megszeszek magamban is. [...] Egyelőre fő, hogy itt meg ne lőjenek bolondjából.”²⁴

Természetesen nem azt állítom, hogy ezek a vélekedések „tévesek” voltak a Társasággal és az Irodalomtörténettel kapcsolatban, még ha a radikálisabb véleményeket emeltem is ki. Hiszen a fiatalok előretörésének generációs elbeszélése magán a tagságon belül is megjelent, s ez azt mutatja, hogy maguk a társasági tagok is egészen eltérően látták a helyzetet. Példának okáért felidézhetjük a tagság soraiba lépő Pap Károly irodalomtörténész tudósítását a Debreceni Független Újság 1911. november 14-i számából, melyben mintegy sűrítve megtaláljuk mindazon ellentmondásokat, melyek a különböző nemzedéki elbeszélések között feszülnek. Miután arról értesülünk, hogy az Akadémia és a Kisfaludy-társaság mennyi mindent tett az irodalomtudomány szolgálatában, rögtön ezt olvashatjuk:

Az Akadémia kiadásában indult meg ezelőtt 20 évvel (1891) egyetlen külső organuma az „Irodalomtörténeti Közlemények”, mely azonban évenként négyszer – nagy időközökben – s így is rendszertelenül jelenvén meg, az irodalomtörténet

²¹ „Horváth János fiatal ember és nem tudja még azt, hogy polemikában az erős szavak nem döntenek, sőt jó ízlésű emberek előtt – pedig Horváth bizonyára ezeknek helyeslésére törekszik – az ilyen szavak a gondolati tartalom súlya nélkül a támadónak ártanak és nem annak, a kit sújtani akartak.” ANGYAL DÁVID, *Válasz az Irodalomtörténet támadására*, BpSze 154.438 (1913), 455.

²² ANGYAL DÁVID, *Az Irodalomtörténet és a Greguss-jutalomról szóló jelentés*, BpSze 154.436 (1913), 142.

²³ Uo., 144. Ady Petőfi-cikkéről van itt szó: ADY ENDRE, *Petőfi nem alkuszik* = ADY ENDRE *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok*, X., s. a. r. LÁNG JÓZSEF – VEZÉR ERZSÉBET, Akadémiai, Budapest, 1973, 75–95. (Eredetileg a Renaissance 1910. évi nyári lapszámaiban jelent meg. Az Angyal–Horváth-vitáról a kritikai kiadás jegyzetei is beszámolnak: Uo., 341–345.)

²⁴ Horváth János Szekfű Gyulának, 1916. május 21.: DÉNES IVÁN ZOLTÁN, *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyulai pályafordulata*, Akadémiai, Budapest, 1976, 140. A helyet idézi: KOROMPAY H., *Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, 9. Jól illeszkedik Horváth e megjegyzéséhez irodalomtörténetési „eszménye”. Lásd DÁVIDHÁZI PÉTER, „Semmi előzetes ellenszenvet”. Horváth János és az elfogulatlanosság eszméje, *ItK* 2009/2., 164–195.

mai sokoldalú, sürgős feladatainak ma már aligha felelhet meg. Azután mi türes-tagadás: az utolsó években egy kissé elagott, részben egyhangúvá, vagy inkább egyoldalúvá lett.²⁵

Pedig – teszi hozzá a szerző – „mennyi változás és forrongás csak egy évtized óta köröttünk! Más humán vagy rokon tudomány-ágak sikereiről szólva, magának az irodalomtörténet mivelőinek a száma is mily nagy mértékben megszorodott; igényeik, feladataik, eredményeik szinte megtizszezereződtek. S akár az anyaggyűjtés, akár a részleges vagy összefoglaló feldolgozásokat vesszük: mindenkép jelentős lendületre mutathatunk. S mindez nem hogy különös, sőt nemzeti életünk fokozott erőivel. [!] céljaival kapcsolatban egész természetes valami.”²⁶ A rövid szöveg végül a beszédet tartó Beöthy-t laudálja, s ennek kapcsán a nemzedékek békés együtt dolgozásának narratívájához kapcsolódik: „Mintegy 3–4 generációja a jelennek, akiknek tolla, eszményei és törekvései mind az ő [ti. Beöthy] lelkétől kapták az első s máig egyre hevítő lángot.”²⁷ A fiatalos elszakadás igényének jelzése, valamint az idősebb tekintélyekkel való szellemi kapcsolat együtt van itt jelen – jelezvén, hogy a versengő elbeszélések nem feltétlenül zárják ki egymást, hanem akár meghitt ellentmondásossággal kapcsolódhatnak egymáshoz.

Az Irodalomtörténet programja

Az Irodalomtörténet története kapcsán nem véletlenül esett szó eddig a Magyar Irodalomtörténeti Társaságról. A lap és a Társaság élete ugyanis a folyóirat történetének első felében igen szorosan kapcsolódik össze, s amikor az egyikről szót ejtünk, szükségképpen jellemezzük a másikat is.²⁸ A lap szerkesztőiből utóbb a Társaság elnökei lettek (Pintér Jenő 1933-ban és Alszegehy Zsolt 1941-ben), a Társaság titkári pozíciója együtt járt a lapban való igen aktív szerepléssel (elég, ha végigtekintünk a Horváth János, Kéky Lajos, Alszegehy Zsolt, Brisits Frigyes, Barta János soron). Ugyanakkor a szoros együttállás mellett a különbségek is jól érzékelhetők – legalábbis az induláskor: az Irodalomtörténet szerkesztői munkája autonóm terület a társasági életen belül, s a tízes évek elején Pintér kezei között, Horváth hathatós közreműködésével egy igen színvonalas és meglehetősen tág horizontú folyóirat indult. Mivel a laphoz programnyilatkozat nem készült, a lapszámok alapján lehet csak néhány tétova következtetést levonni arra nézvést, miként is alakult az Irodalomtörténet „programja” 1912 és 1949 között.

A szerkezet szinte mindvégig változatlan volt, s ha olykor el is tértek ettől, előbb-utóbb mindig visszarendeződtek a korábbi rovatok: tanulmányok, kisebb közlemények, bírálatok követték egymást, s ezt egészítette ki a folyóiratok irodalomtudományi

²⁵ PAP Károly, *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, Debreceni Független Újság 1911. november 14., 1.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 3.

²⁸ Lásd Sipos Lajos idézett tanulmányait: SIPOS, *Beöthy Zsolttól Lukács Györgyig*; SIPOS, *Történet és tanulság*.

publikációit referáló rovat, majd az egyetemi előadások listája, illetve a Figyelő rovat, melyben rendszeresen beszámoltak a Társaság ügyeiről is (a tízes évek elején, Horváth titkársága idején még meglehetősen részletességgel).

Az indulás éveiben a lap tanulmányai nem egyszer váltottak ki komoly vitát, olykor pedig más orgánumok cikkeihez vagy éppen a tudományos élet eseményeihez szóltak hozzá polemikus éllel. Előbbire lehet példa Elek Oszkár és Tolnai Vilmos vagy Marót Károly és Barabás Ábel vitája,²⁹ utóbbira pedig ismét idézhetjük Horváth János és Angyal Dávid pengeváltását, de itt említhetjük meg a Heinrich Gusztávot – Gyulai Pál védelmében – támadó cikket és a választ is.³⁰ A lapban élénk diskurzus bontakozott ki a *Szigeti veszedelem* filológiai kérdéseiről,³¹ a szerkesztő hozzászólt a Szekfű Gyula *Száműzött Rákóczi*ja kapcsán bontakozó disputához,³² Riedl Frigyes pedig éppen az Irodalomtörténet hasábjain jelenteti meg nagy tanulmányát a kuruc balladákról, melyben leleplezi Thaly Kálmán hamisításait.³³

Visszatérő témák, mint például az intézménytörténeti kérdések vagy a korszakolás ügye mellett³⁴ megfigyelhető egy erőteljes komparatiztikai szemléletmód érvényesülése. Egyfelől a lap folyamatosan referálja a magyar irodalomtörténetet érintő

²⁹ ELEK Oszkár, *Skót és angol hatás Arany János balladáiban*, It 1912, 373–379.; 458–466.; 513–528.; TOLNAI Vilmos, *Arany balladáinak angol–skót forrásaihoz*, It 1913, 34–36.; MARÓT Károly, *Fejezetek a Petőfi-kérdéshez*, It 1913, 13–33.; 70–92.; BARABÁS Ábel, *Néhány szó a Petőfi-kérdéshez*, It 1913, 189–190.

³⁰ A kiinduló cikk: HEINRICH Gusztáv, *Dr. Biró Anyos: Goethe Faustjának 356. sorához – Dr. Zoltvány Irén: Carlyle hatása Gyulai Pálra*, EPhK 1912, 737–740.; IGAZ Márton, *Az Egyetemes Philológiai Közlöny Gyulai Pálról*, It 1912, 501–502.; HEINRICH Gusztáv, *Gyulai Pál védelme?*, It 1912, 535–536.

³¹ PRÓNAI Antal, *A Zrínyiasz fő gondolata*, It 1912, 23–28.; TOLNAI Vilmos, *Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelmének egy kifejezése*, It 1912, 186.; LÖCSEY Mária, *Zrínyi Miklós halála*, It 1912, 449–457.; FRIEDREICH Endre, *Egy piarista krónikás Zrínyi Miklós haláláról*, It 1913, 41–43.; BEÖTHY Zsolt, *A Zrínyiasz magyarázatához*, It 1913, 208–216.; TOLNAI Vilmos, *A Zrínyiasz neve*, It 1914, 106.; n., *A Zrínyiasz neve*, It 1914, 211.; SIMAI Ödön, *A Zrínyiasz neve*, It 1914, 252–253.; BEÖTHY Zsolt, *A Zrínyiasz és irodalomtörténetírásunk*, It 1915, 65–70.; TOLNAI Vilmos, *Zrínyi munkáinak ismeretlen kiadása*, It 1915, 115–116.; TOLNAI Vilmos, *A Szigeti veszedelem alapeszméjéről*, It 1915, 116–117.; WEBER Arthur, *Cornides Dániel a Zrínyiaszról*, It 1915, 118–119.; TOLNAI Vilmos, *Zrínyi 1852-i és 1853-i kiadásáról*, It 1916, 377–378.

³² „Ez a szomorú eset, a Szekfű-ügy, újabb bizonyíték arra, hogy az elfogulatlan igazságkeresés milyen kevés rokonszenvre talál a laikus magyar közönség körében.” P[INTÉR], J[enő], *A tudomány szabadsága*, It 1914, 346. A vitáról lásd LACKÓ Miklós, *Szekfű-problémák = Uő., Korszellem és tudomány 1910–1945*, Gondolat, Budapest, 1988, 32–41.

³³ RIEDL Frigyes, *A kuruc balladák*, It 1913, 417–452. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Tolnai Vilmos némileg megelőzte (TOLNAI Vilmos, *Kurucz kori irodalmunk szövegeiről*, EPhK 1913, 408–412.), bár a filológiai érdem kétségtelenül Riedl. Az Irodalomtörténet az egybeesésre reagált – Tolnai előadását megemlítette és beharangozta előre Riedl hasonló eredményeit: [Szerző nélkül] *Thaly Kálmán és a kuruckori költemények*, It 1913, 319. Később már Riedl előadását ismertette és immár a közelgő tanulmányt reklámozta: [Szerző nélkül] *Riedl Frigyes a kuruckori költeményekről*, It 1913, 401–402. A vitához lásd SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra, 2001/4., 9–23. Az Irodalomtörténet vonatkozó publikációi: FEHÉRVÁRY Dezső, *A kuruc balladák szövegkritikájához*, It 1914, 253–254.; KOMLÓS Aladár, *A kuruc balladák hitelességének kérdéséhez*, It 1914, 461–463.; RIMÓCZY Elek, *Harsányi István, Gulyás József, Simónfi János: A kuruc balladák hitelessége*, It 1915, 32–33.

³⁴ BAYER József, *Néhány adat az írói és művészi díjazások történetéhez*, It 1912, 181–183.; PERÉNYI József, *Arany kisérszallási tanítósa*, It 1912, 384–385.

nem magyar nyelvű kiadványokat. Az első számban rögtön megjelenik Baros Gyula kritikája Katona Lajos és Szinnyei Ferenc német nyelven írott magyar irodalomtörténetéről, Balassa József bírálata Karl Dieterich kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetéről, valamint Verő Leó cikke az elképesztő tárgyi tévedéseket felvonultató Otto Hauser-féle világirodalom-történetéről.³⁵ Másfelől a folyóiratszemle, melyet kezdetben a három alapító, Pintér, Horváth és Baros írt (ekkor még nem kerülve el a polemikus hangot, mint a későbbi időszak hasonló szemléi), szintén kitért külföldi lapok szemlézésére. A szerkesztők láthatólag tudatosan törekedtek a teljességre: s e teljességbe beleértették – mint arról Pintér egy szerkesztői kommentárja tájékoztat – a magyar, német és francia lapok mellett a horvát–szerb és román tudományos sajtó szemlézését is.³⁶ S végül tanulmányok sora jelenik meg, melyek a magyar irodalmat valamilyen európai irodalmi hatás fénytörésébe állítják kezdve Zsigmond Ferenc Walter Scottot és Jósika Miklóst összeolvasó tanulmányától Elek Oszkár remek írásán át, melyben népköltészet poétikai rendszerezhetőségéről olvashatunk, Vértesy Jenő Gibbon magyar hatástörténetét rekonstruáló alapvető írásáig.³⁷

Ám mielőtt e tendenciák beérhettek volna – s valóban beszélhetnénk az induló folyóirat programjáról, idézőjel nélkül – kitört az első világháború, mely egyfelől közvetlenül is befolyásolta a lap működését, másfelől alapvetően átalakította azokat a feltételeket, melyek az Irodalomtörténet és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működését meghatározták. Pintér Jenő és Horváth János is frontszolgálatot teljesített, s bár mindketten hazatérhettek a háború vége előtt, távozásuk meghatározónak bizonyult. Horváth visszatérvén a frontról már nem a régi lelkesedéssel szállt vissza az ügyek intézésébe, titkári pozícióját a Társaságnál felfüggesztette,³⁸ s a lapban ugyan még megjelenik készülő Petőfi-könyvének egy fejezete,³⁹ Horváth hosszú időre otthagya a folyóiratot, s utóbb is csak alkalmilag tér vissza (legközelebb Négyesy László hetvenedik születésnapja alkalmával).⁴⁰ A háború a társasági élet ideológiáját is meghatározza: a titkári jelentések és az elnöki megnyitók nem egyszer hazafias szónoklatokat tartalmaznak. S a lap nemcsak recenzeálja a mindent elöntő háborús – nagyobb részt propagandacélokat szolgáló – irodalmat, hanem tanulmányok sora foglalkozik a háború tematikájával.⁴¹ Mindeközben az irodalomtörténeti gépezet sem állhat meg: Arany János születésének centenáriuma – teljesen függetlenül az eddig említetektől – elképesztő mennyiségű Arany-tanulmány megjelenését eredményezi, s ez az

³⁵ BAROS Gyula, *Ludwig Katona und Franz Szinnyei: Geschichte der ungarischen Literatur*, It 1912, 75–78.; BALASSA József, *Karl Dieterich: Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt*, It 1912, 78–80.; VERŐ Leó, *Otto Hauser: Weltgeschichte der Literatur*, It 1912, 80–81.

³⁶ [Szerző nélkül], *Az Irodalomtörténet folyóiratszemeleje*, It 1912, 282.

³⁷ ZSIGMOND Ferenc, *Scott és Jósika*, It 1913, 129–142.; ELEK Oszkár, *Költőink képzelete és a népmesék*, It 1915, 306–314.; VÉRTESY Jenő, *Gibbon, mint szépiróink forrása*, It 1916, 16–30.

³⁸ [Szerző nélkül], *Társasági ügyek*, It 1917, 462.

³⁹ HORVÁTH János, *Petőfi 1848/49-ben*, It 1917, 473–478.

⁴⁰ HORVÁTH János, *Négyesy László*, It 1931, 1–7.

⁴¹ Például VERSÉNYI György, *Petőfi háborús költészete*, It 1915, 10–18.; KÉKY Lajos, *A szabadságharc verses krónikája*, It 1915, 167–174.; DÉZSI Lajos, *A háború és a magyar irodalomtörténet*, It 1916, 161–166.

Arany iránti figyelem bőven áthúzódik a háború utánra is,⁴² s ekkor jelenik meg Radó Antal nagy filológiai tanulmánya a magyar Homérosz-fordításokról.⁴³

Természetesen a háború elvesztése és a vereséget követő viharos idők nem hagyják érintetlenül a Társaságot. 1919. június 23-án a Társaság választmányi ülésén, melyen a két alelnök, Négyesy László és Szász Károly, a jegyző Zolnai Béla és a titkár Viszota Gyula mellett megjelent Baros Gyula, Binder Jenő, Ferenczi Zoltán, Földessy Gyula, Gulyás Pál, Gyöngyösy István, Hegedüs István, Horváth János és Király György, előbb felolvassák a Közoktatásügyi Népbiztosság levelét, melyben Fogarasi Béla arra szólítja fel a Társaságot, hogy válasszanak egy olyan öttagú direktóriumot, melynek legalább egy munkás tagja is van. Ezek után felolvassák Beöthy Zsolt levelét, aki az események hatására lemond elnöki tisztről, majd a helyszínen lemond és elhagyja a termet a két alelnök is.⁴⁴ Az elképedt társaságot a bennfentes Király György arról tájékoztatja, hogy a Népbiztosság leginkább Babits Mihályt, Baranyai Zoltánt, Benedek Marcellt, Elek Oszkárt, Földessy Gyulát, Galamb Sándort, Schöpflin Aladárt vagy őt magát látnák szívesen a direktóriumban. Ezután ádáz vita kezdődik a kérdésben, míg végül a jelen lévő kilenc szavazatképes választmányi tagból (a Társaságnak 84 tagú választmánya volt!) hatan megszavazzák a direktóriumot. Ez a szerv azonban már soha nem ülhetett össze, mivel augusztus 30-ára már visszaállt a régi rend, s addig Galamb és Baranyai főlháborodással utasították vissza a kinevezést, melyről később Földessy is lemondott és amelyet az utóbbi fölkért Elek sem vállalt. A voltaképpen egyedül maradt Király kései lemondását a választmány már csak tudomásul vette, bár megjegyezték, hogy Királynak már nem volt miről lemondania, mivel a maguk részéről a direktórium felállítását érvénytelennek tekintik. A proletárdiktatúra idején – tájékoztat a választmányi beszámoló – a folyóiratnak egyetlen száma sem jelent meg, mert Pintér Jenő szerkesztő megtagadta annak kiadását.⁴⁵

⁴² MÁRKI Sándor, *Arany János szalontai éveiből*, It 1917, 120–133.; GULYÁS Pál, *Egy negyedszázad Arany János-irodalma*, It 1917, 134–157.; TOLNAI Vilmos, *Arany János: Letévezem a lantot című verséhez*, It 1917, 167.; SZENDREY Zsigmond, *Arany János életrajzához*, It 1917, 199–201.; CSÁSZÁR Elemér, *Arany János mint irodalomtörténész*, It 1917, 226–237.; PODMANICZKY Pálné, *Gvadányi-remimeszcencia Arany Toldijában*, It 1917, 412–414.; SZENDREY Zsigmond, *Kiadatlan részek Arany Ercseyhez írt leveleiből*, It 1917, 465–468.; CZÓBEL Ernő, *Arany János tervezett néplapja, a „Népszabadság”*, It 1917, 479–489.; TOLNAI Vilmos, *Arany: Gondolatok a békekongresszus felől*, It 1917, 504.; TOLNAI Vilmos, *Arany Nagydai cigányaihoz*, It 1917, 505.; GYÖNGYÖSY László, *Arany János szalontai életéről*, It 1917, 547–554.; RIEDL Frigyes, *Arany és Turgényev*, It 1918, 1–5.; TOLNAI Vilmos, *Arany János: Néma bú című költeményéhez*, It 1918, 48.; TOLNAI Vilmos, *Arany János: Szent Lászlójához*, It 1918, 170–171.; TOLNAI Vilmos, *Arany János: „Eh!...” című költeményéhez*, It 1918, 172.; ELEK Oszkár, *„A walesi bár-dok” tárgyának első megemlézése irodalmunkban*, It 1918, 175–176.; SZENDREY Zsigmond, *Arany nebhány költeményéről*, It 1918, 215–217.; LAKATOS Vince, *Arany János mint zeneszerző*, It 1919, 40–43.; SZINNYEI Ferenc, *Arany Toldi szerelmének forrásai*, It 1919, 246–259.

⁴³ RADÓ Antal, *Magyar Homér-fordításokról*, It 1917, 238–279.

⁴⁴ A Négyesy-hagyatékában fennmaradt egy június 11-ével keltezett levél, melyben Négyesy – a népbiztossági felszólítás hatására – lemond tisztségéről. A levél alá Négyesy ezt jegyezte fel: „Ezt nem küldtem el mégsem, mert győzött az a felfogás, hogy a többi tisztviselőt nem lehet befejezett tény elé állítanom az ő megkérdésük nélkül, s a köv. alelnökre áthárítani az ügyet, szintén az ő megkérdése nélkül.” Négyesy László Szász Károlynak, Budapest, 1919. június 11., MTAK Kt, Négyesy László hagyatéka. Az Irodalomtörténeti Társaságra vonatkozó anyag, MS 720/12.

⁴⁵ [Szerző nélkül], *Társasági ügyek*, It 1919, 329–333. A tanácsköztársaság alatti tevékenységéért többek között Babits Mihályt, Gaál Gábort, Karinthy Frigyest, Király Györgyöt, Komjáthy Aladárt és Kosz-

Nyilván nem ez volt az egyetlen pofon, melyet a Társaság a történelemtől kapott. Az anyagi összeomlás oly mértékű volt, mely után sem a régi tagságot nem sikerült újból összetoborozni, sem a folyóiratot nem sikerült a húszas évek végéig financiálisan talpra állítani. Pintér javaslatára 1919-től kezdve a lap szépirodalmi bírálatokat is közöl, s nyitja témáit a kortárs irodalom felé.⁴⁶ A lap ekkoriban igen sokat, szinte követetetlenül változik és nagyon rendszertelenül jelenik meg. A korábbi folyóiratszemle a húszas évek elején tartalomjegyzékké alakul, majd utóbb, 1925-től ismét a régi formájában működik, de kizárólag a magyar lapokat szemlézik, az 1924-es évfolyam inkább tűnik társasági értesítőnek, mint önálló lapnak, van, hogy a kritikai rovatból a tudományos irodalom el is marad, a hírek rovata hol feltűnik, hol eltűnik.

A változékony szerkezet mögött azonban határozott ízlésváltások figyelhetőek meg. 1917-ben Zolnai Béla a Babits–Kassák-vitát referálja Babits és a Nyugat pártján, ugyanakkor Kassák egy könyvét is bírálja, s megjelenik egy név nélküli válasz is Zolnai írására, mely mutatóvonalakat közöl a Ma verseiből.⁴⁷ Az esztéta modernség és az avantgárd körüli vita nem sokáig futhat a lapban, minekutána mind a két álláspont – miként a baloldali ideológia is – a partvonalon kívülre kerül. 1919-ben azért dicsérik Szabó Dezső világos, érthető stílusát, mert az szembeállítható a Nyugat homályosságával,⁴⁸ 1921-ben egy olvasói levél (!) kéri számon, hogy a folyóiratszemlében elfelejtették megdorgálni Babitsot,⁴⁹ másutt – némi antiszemita éllel – a Nyugatot egész egyszerűen Hatvany-iskolának nevezik, amikor arról írnak, hogy a Nyugatban megjelent egy cikk, mely azt inszinuálja, hogy Berzsenyi Dániel csalta a feleségét,⁵⁰ a Pósa Lajos mellett felszólaló Gyöngyösy László szintúgy az ekkor bécsi emigrációban élő „Hatvany Deutsch Lajost” kritizálja.⁵¹ 1926-ban azon ironizál a lap – nyilván mit sem tudván arról, hogy a probléma mögött a Szovjetunióban éppenséggel milyen véres valóság áll –, hogy a szocialisták egy álláspontot tettek közzé a futuristák ellen: „Ezeket az írókat hagyjuk békében. Hiszen úgyis közömbösen és mosolyogva haladnak el mellettük az emberek, akik nem akarják megérteni, hogy miért kell Kassák Lajosnak a szó-proletárt osztályharcba vinni a mondat-burzsuji kizsákmányolása ellen.”⁵²

A leglátványosabb váltások az Ady-kérdésben történnek. 1918-ban még megjelenik Sík Sándor igen érdekfeszítő összefoglalása a kortárs líra tendenciáiról, melyben a szerző egyértelműen Ady költészetét helyezi a középpontba. 1921-ben Mitrovics

tolányi Dezsőt ki is zárták a Társaságból. Lásd SÍPOS, *Beöthy Zsolttól Lukács Györgyig*, 412.; SÍPOS, *Történet és tanulság*, 17.

⁴⁶ [Szerző nélkül], *Társasági ügyek*, It 1919, 147. A jelen irodalma felé fordulást Horváth János már 1913-ban javasolta: HORVÁTH JÁNOS, *Titkári jelentés. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság I. rendes közgyűlésén*, It 1913, 207.

⁴⁷ ZOLNAI Béla, „Új irodalom”, It 1917, 371–377.; –b–, *Kassák Lajos: Khalabresz csodálatos púpja*, It 1919, 79–81.; [Szerző nélkül], *A magyar futuristák*, It 1919, 121–123.

⁴⁸ L. F., *Szabó Dezső: Napló és elbeszélések*, It 1919, 291.

⁴⁹ –sz –ó., *Új hangok egy régi folyóiratban*, It 1921, 79–80.

⁵⁰ (a), *Berzsenyi estéje*, It 1921, 82–83.

⁵¹ GYÖNGYÖSY László, *Pósa-gyalázás*, It 1921, 84.

⁵² –ó., *Szocialista álláspont a futuristákkal szemben*, It 1926, 54. A futurizmusról, erről „a bőrébe férti nem tudó és mindenáron feltűnést kelteni óhajtó” irányról lásd még: [Szerző nélkül], *A futurista líra*, It 1926, 192–193.

Gyula tanulmánya az esztétika időszerű kérdéseiről már nem kevesebbel vádolja meg Adyt, mint hogy az „erkölcsi téboly költészetét” hozta létre. Mentő körülmény ugyan, hogy a közélet is erkölcstelen volt ekkoriban, ám ezen „[b]eteg közéletünknek ilyenén jelenségeit mindenben hüen tükrözte ez a bűnös, ez az ízléstelen, ez a perverz és dekadens irodalom.”⁵³ Ugyanebben az évben Zolnai Béla elmélkedik – Horváth János *Aranytól Adyig* című könyvét⁵⁴ követve – arról, hogy az „Ady mellett üvöltő csahosok nem érezték ki Ady hangjából a magyar fájdalomnak tragikus keservét, a lejtőn lefelé rohanó magyarság meghasonlott, önkínzó lelkét, a pogányul lázadó, nacionalista költő jeremiádjait, aki a pusztulást énekelte a végromlás előtt.” Nyitva hagyja ugyan Ady megítélésének kérdését, másfelől azonban megpendíti annak a lehetőségét, hogy Ady közvetlenül is felelős lehetett a kataklizmában.⁵⁵ Az 1925-ös évfolyamban felidézik Herczeg Ferenc, a Világ című lap és Rákosi Jenő vitáját arról, hogy Ady beteg lélek volt-e, ahol még a Világ is elfogadja Ady beteg lelkének tézisést (csak éppen egyedülként próbálja pozitív értelemben felfogni azt). Jellemző Rákosi Jenő sommás ítélete: „Ady Endre poétai értéke összességében problematikus, hatása az irodalomban s a közízlésben bomlasztó, a politikában vészes.”⁵⁶ Az Irodalomtörténet szerkesztősége itt már nem kommentál. Az 1927-es évfolyamban is szemlézik az Ady-kérdés újabb irodalmát,⁵⁷ valamint Négyesy László megjelenti az Ady-kultusz túlzásairól írott, Hegedüs Lóránttal folytatott magánlevelezését, melyre a lap később is visszatér.⁵⁸ A legfontosabb problémát még itt is Ady erkölcsi hatása jelenti, ti. az például, hogy „szeretkező szerelmi lírája, mely még a romlatlan szívekre is varázsosan hat s erkölcsileg egészen átalakítja a lelkeket.”⁵⁹ 1930-ban még megjelenik Horváth Cyrill tanulmány méretű kritikája Vajthó László könyvéről, ahol Ady „álmokat kergető, rossz politikusként” jelenik meg egyfelől, s „szegény, elesett, posványban vergődő emberként” másfelől. Ilyenformán az Ady körüli legnagyobb dilemma továbbra is az marad, hogy a rossz politikai döntéseknek a költészet esztétikai hatásának van-e összefüggése egymással.⁶⁰ Ugyanebben az évben azonban már megjelenik Zlinszky Aladár Ady-cikke, mely jelzi az ideológiai kérdések megkerülésének új irányát, mely a harmincas években oly jellemző lesz az Irodalomtörténet Ady-képe.⁶¹ A továbbiakban – Földessy

⁵³ SÍK Sándor, *Verselésünk legújabb fejlődése*, It 1918, 135–154. (A cikk körüli disputa: RADÓ Antal, *Verselésünk legújabb fejlődése*, It 1918, 358–359; SÍK Sándor, *Verselésünk legújabb fejlődése*, It 1919, 319–320.); MITROVICs Gyula, *Néhány időszerű esztétikai kérdés*, It 1921, 9. A betegséghez mint az Ady költészetét értelmező metaforához lásd TESLÁR Ákos, *Betegség és kultusz Ady utóéletében = Amibez mindenki ért... Kultúratudományi tanulmányok*, szerk. MENYHÉRT Anna – VADERNA Gábor, JAK–L'Harmattan, Budapest, 2006, 106–116.

⁵⁴ HORVÁTH János, *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége*, Pallas, Budapest, 1921.

⁵⁵ ZOLNAI Béla, *Forradalom és irodalom*, It 1921, 87.

⁵⁶ [Szerző nélkül], *Háború Ady Endre körül*, It 1925, 82.

⁵⁷ ALSZEGHY Zsolt, *Az Ady-kérdés újabb irodalma*, It 1927, 316–325.

⁵⁸ [NÉGYESY László], *Reális és túlszaporító Ady-kultusz*, It 1927, 159–166.; P[INTÉR]. [Jenő], *Ady-problémák*, It 1927, 341–353.

⁵⁹ P[INTÉR]., *Ady-problémák*, 343.

⁶⁰ HORVÁTH Cyrill, *Ady Endréről*, It 1930, 61–77. A bírált kötet: VAJTHÓ László, *Én, Ady Endre*, Szeged Városi Nyomda és Kiadó, Szeged, 1929.

⁶¹ ZLINSZKY Aladár, *Lenore-motívum Ady Endre egyik költeményében*, It 1930, 7–8.

Gyula motívumelemzéseitől kezdve az adatközlő cikkekig –, hogy úgy mondjam, Ady alakja bekerül az irodalomtörténet-írás legitim diskurzusainak szokásrendjébe. A politikai ideológiáktól mentes esztétikum zártságát majd csak az 1947-es évfolyam kisebb publikációi fogják megtörni.⁶²

A húszas évek ízlésfordulata más területen is tetten érhető. Galamb Sándor Rákosi Jenőről ír tanulmányt, életrajzi tanulmány jelenik meg Rátkay Lászlóról, Herczeg Ferencről négy részes, monstre írással jelentkezik Futó Jenő, de olvashatunk tanulmányt Zempléni Árpád vagy Vargha Gyula költészetéről is.⁶³ A harmincas évektől megfigyelhető egy folyamatos távolodás az élő irodalomtól, s bár a közelmúlt irodalma mindig is foglalkoztatja a lapot (így rendszeresen közölnek pályaképeket éppen elhunyt kortársokról, például – immár beengedve a Nyugat körét – Kosztolányi Dezsőről, Juhász Gyuláról vagy Babits Mihályról),⁶⁴ nem lehet véletlen, hogy a jelentős filológiai teljesítmények inkább a régebbi korok irodalmának tanulmányozásához köthetők (itt például állíthatjuk a régi magyar irodalom iránt feltámadó érdeklődést, s a humanizmus körüli jelentős tanulmányok sorát vagy Turóczi-Trostler József eszmétörténeti értekezéseit).⁶⁵ Amit az Ady-kérdésben láthattunk – ti. hogy az érdeklődés egyre inkább visszatér az esztéta modernség ismeretkritikai horizontjára, elrávolodván az etikai-ideológiai kritériumok mindennapi hatásaira való vonatkoztatástól –, itt is kézzel fogható. Olyannyira, hogy az Irodalomtörténet lapszámaint olvasgatva, szinte észre sem lehet venni, hogy időközben az ország belekeveredett a második világháborúba.⁶⁶ Brisits Frigyes 1943-as titkári jelentésében fájdalmasan kiált fel: „Hasz-

⁶² FÖLDESSY Gyula, *Egy Ady-motívum eredete*, It 1935, 133–134.; KOZOCSA Sándor, *Ady Endre ismeretlen emlékkönyv-verse*, It 1936, 213–214.; FÖLDESSY Gyula, *Jegyzetek Ady egy motívum-csoportjához*, It 1938, 25–27.; S. O., *Ismeretlen Ady-vers*, It 1938, 93.; Cs. GÁRDONYI Klára, *Ady Endre ifjúkori levele*, It 1941, 28–29.; FÖLDESSY Gyula, *Újabb adalékok egy Ady-motívumhoz*, It 1942, 144–147.; SÁNDOR István, *Ady és a gyermekek*, It 1943, 1–10.; F., *Ambrus Zoltán és Ady Endre*, It 1944, 36.; KADREVÁN Károly, *Szabó Dezső Adyról*, It 1945, 29–30.; KOZOCSA Sándor, *Hatvany Lajos széljegyzetei a „Vér és Arany” margóján*, It 1944, 142–144.; KOVALOVSKY Miklós, *A két Ady Endre*, It 1947, 60–61.; BISZTRAY Gyula, *Ady Endre részvétele Kuncz Elek halálakor*, It 1947, 94–96.; Cs. GÁRDONYI Klára, *Ady a tanárokról 1912-ben*, It 1947, 96–98.

⁶³ GALAMB Sándor, *Rákosi Jenő*, It 1921, 12–32.; PITROFF Pál, *Rátkay László*, It 1925, 105–113.; FUTÓ Jenő, *Herczeg Ferenc*, It 1927, 1–29.; 82–121.; 181–210.; 277–313.; GÁBOR Géza, *Zempléni Árpád*, It 1926, 136–143.; ALSZEGHY Zsolt, *Vargha Gyula*, It 1935, 123–132.

⁶⁴ KERECSENYI Dezső, *Kosztolányi Dezső*, It 1937, 9–15.; KOZOCSA Sándor, *Juhász Gyula*, It 1937, 156–162.; BRISITS Frigyes, *Babits Mihály*, It 1941, 145–152.

⁶⁵ WALDAPEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, It 1933, 15–49.; KERECSENYI Dezső, *Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mobács előtt*, It 1934, 59–75.; KERECSENYI Dezső, *Dudith András*, It 1935, 189–204.; KERECSENYI Dezső, *A reformáció és az irodalomtörténeti korszakhatár*, It 1939, 161–175.; GERÉZDI Rabán, *Bologna és a magyar humanizmus*, It 1940, 146–158.; TURÓCZI-TROSTLER József, *Az gallus virágéneket fű...*, It 1931, 246–250.; TURÓCZI-TROSTLER József, *Faludi és a gáláns költészet*, It 1938, 57–66.; TURÓCZI-TROSTLER József, *„Amit fül nem ballott, a szem meg nem jára”*, It 1942, 190–194.

⁶⁶ A konzervatívok kultúrafelfogásához lásd MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*, Napvilág, Budapest, 2001, 68–102. Minderről a történettudományok diskurzusában lásd LACKÓ Miklós, *A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. Vázlat = Uő., Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1981, 298–342.

talán az örök kiáltás elhárító feltétele: *Noli turbare circulos meos!* – a háború lehelete eléri a szellem legmesszebb eső rájárait is.⁶⁷ Szerinte éppen kilábal az irodalomtörténet-írás évtizedes válságából, s a mindennapok esztétikuma felé fordul, mikor a háború ismét azzal fenyegeti, hogy visszaszátzítja azt régi vitáihoz.

De vajon mit is jelent a válságból való kilábalás? Nem könnyen megválaszolható kérdés ez, mivel az Irodalomtörténetre nem igazán volt jellemző az irodalomtörténeti és -elméleti önreflexió. Feltűnő kivétel hát az 1929-es évfolyam, melyben Koltay-Kastner Jenő röviden összefoglalja az olasz irodalomtudomány, Keresztury Dezső a német irodalomtudomány aktuális állását, Imre Sándor pedig az átértékelés problémája kapcsán fogalmazza meg néhány elméleti dilemmáját.⁶⁸ Utóbbi azért is különösen érdekes a számunkra, mivel a történeti idő konzervatív felfogását teszi reflexió tárgyává: Imre szerint az átértékelésben rejlő céltételezés azért problematikus, mivel nem a tudományos tudás gyarapodásának az eredménye, s ennyiben erőszakot gyakorol azon. Keresztury cikkét pedig azért is emelném külön ki, mivel láthatóvá teszi azokat a korabeli irányokat, melyeket az Irodalomtörténet nem aknázott ki a maga számára.

E korszak kapcsán nemcsak az rögzítésre méltó, hogy az Irodalomtörténet milyen, de az is, hogy éppenséggel milyen nem. A 20. század első évtizedei a német irodalomtudomány igazán pezsgő korszakát jelentik, ám a szellemtudományi irány hatása csak igen kevésbé érzékelteti hatását a lapon. Mindez annak ellenére igaz, hogy mind az Irodalomtörténet, mind pedig a Magyar Irodalomtörténeti Társaság egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a korabeli tudományos változásokat kövesse és a középfokú oktatás felé közvetítse.⁶⁹ A Társaság titkári jelentéseiben ennek megfelelően gyakorta találunk olyan önreflexív megnyilatkozásokat, melyek a gyorsan változó-alakuló irodalomtudomány képét mutatják fel. Példának okáért Brisits Frigyes 1938-as referátumát idézhetjük:

Az elmúlt húsz év alatt irodalomtörténetírásunk úgyszólván megújult, [!] Ez a megújulás vonatkozik mind az irodalom alapfogalmának tisztázására, mind a módszerek kibővítésére és felfrissülésére, mind pedig tárgyismereteink elmélyítésére és teljességére. Ebben kell okát találnunk annak, hogy megindul a szintézis, az új rendszerezés, összefoglalás és elvi egységesítés régen várt munkája. Alapjában egy belső átalakulás folyamata zajlott le s zajlik is le előttünk, melynek kikristályosodott legnagyobb eredménye: az önelvű irodalomtudomány.⁷⁰

⁶⁷ BRISITS Frigyes, *Titkári jelentés*, It 1943, 43.

⁶⁸ KASTNER Jenő, *Az olasz irodalomtudomány mai állása*, It 1929, 95–97.; KERESZTURY Dezső, *A német irodalomtudomány mai állása*, It 1929, 161–175.; IMRE Sándor, *Az „átértékelés” az irodalomban és a történelemben*, It 1929, 1–7.

⁶⁹ Alszeghy Zsolt 1937-es titkári jelentésében az Irodalomtörténet legnagyobb erényét részben összefoglaló jellegében, részben közvetítő szerepében keresi: „Tagadhatatlanul ritkította [ti. az Irodalomtörténet] annak a kerítésnek léceit, amely az irodalomtörténetet az irodalmi kritikától elválasztotta és még ma is elválasztja.” ALSZEGHY Zsolt, *Titkári jelentés*, It 1937, 46–48.

⁷⁰ BRISITS Frigyes, *Titkári jelentés*, It 1938, 53.

Az „önelvű irodalomtudomány” eszménye akár Oskar Walzel irányából érkezett,⁷¹ akár Horváth János nagy ívű irodalomtörténeti koncepciójának továbbgondolásaként jelenik meg,⁷² csupán az egyik lehetősége volna az irodalom- és szellemtudományok e korban rendkívül gazdagon burjánzó diskurzusainak, ám maga az Irodalomtörténet, bár Horváth munkásságát szinte kizárólag pozitív kontextusban idézi, vajmi keveset mutatott fel akár ezen egy irányból is. A szellemtörténet hazai recepciójára jellemző, hogy az imént idézett Brisits 1939-ben megjelent irodalomtörténeti összefoglalója a 19. század első felének magyar irodalmáról⁷³ éppen azért kap kemény hangú bírálatot Agárdi Lászlótól, mivel a szellemtörténeti irányt követve „nehezen megközelíthető és elvont gondolatok”-at tüntet fel⁷⁴ (holott a mai olvasó számára Brisits megközelítésében alig látszik valami annak „szellemtörténetiségéből”). Pedig Agárdi sem szeretné teljes egészében kiiktatni a „szellemtörténetet”, csupán annak megfelelő, a „magyar szellem”-re koncentráló változatát tartja ideáljának. Ugyanezt figyelhetjük meg – évekkel korábban – Keményfy János Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetéről* írott bírálatában. Keményfy végkövetkeztetése szerint: „Mindenképpen sajnálni lehet tehát, hogy e mű megjelenhetett. A tájékozatlanokat fejtegetéseinek külső csillogásával, újszerű voltával, élénk előadásával és tereferéivel tévútra vezetheti, a maradi szellemnek pedig alkalmat adhat a szellemtörténeti irány ócsárlására.”⁷⁵ Ismét csak nem a szellemtörténettel magával volna a baj, csupán a Szerb által művelt változattal. S itt most nem is az az érdekes, hogy Szerb Antal a mi számunkra hol helyezhető el a szellemtudományok térképén, mint inkább az, hogy Keményfy számára – akár csak korábban Agárdinál láttuk – egyfajta kollektivisták megközelítés lehet irányadó a szellemtudományok terén. Az így előhívott szellemnek nem az egyén, hanem egy társadalmi entitás, a nemzet lesz az objektivációja, s e tekintetben a pozitivisták és szellemtörténeti koncepciók nem választhatók el egymástól élesen.⁷⁶ Hiszen már Hippolyte Taine elhíresült fogalmi hármasa (*race, milieu, moment*), mely nem melleleg Herder filozófiájában már száz évvel Taine előtt megjelent, módszertani elvként történő megfogalmazásának pillanatában – jelesül Georges Renard-nál⁷⁷ – már dinamikus szellemi egységként jelenik meg.⁷⁸ Joseph Nadler nagy hatású irodalomtörténete például

⁷¹ Lásd Oskar WALZEL, *Gebalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters*, Athenaeon, Berlin, 1925.; Oskar WALZEL, *Das Wortkunstwerk. Mittel seiner Erforschung*, Quelle & Meyer, Heidelberg, 1926.

⁷² Horváth János sokat citált tézise a *Magyar irodalomismeret*ből, miszerint az „irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni.” HORVÁTH JÁNOS, *Magyar irodalomismeret: A rendszerezés alapelvei*, Minerva 1922, 190–191. E mondatot Fábíán István is idézi az *Irodalomtörténet 1941-es évfolyamában*: FÁBÍÁN ISTVÁN, *Az irodalomtörténetírás módszereiről*, It 1941, 55.

⁷³ BRISITS FRIGYES, *A XIX-ik század első fele*, Szent István Társulat, Budapest, 1939.

⁷⁴ AGÁRDI LÁSZLÓ, *A magyar irodalom története [V. kötet]*, It 1939, 93.

⁷⁵ KEMÉNYFY JÁNOS, *Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet*, It 1934, 144.

⁷⁶ Erre még a szellemtörténeti irány nevében a pozitívizmust élesen támadó Thienemann Tivadar is utal a Minerva programtanulmányában: THIENEMANN TIVADAR, *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*, Minerva 1922, 1–28.

⁷⁷ Georges-François RENARD, *La méthode scientifique de l'histoire littéraire*, F. Alcan, Paris, 1900.

⁷⁸ Ehhez lásd KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A megértés fordulata a modernség küszöbén. Pozitívizmus és szellemtörténet = Uő., Irodalom és hermeneutika*, Akadémiai, Budapest, 2000, 96–116.

az egyén túlságosan egyedi és a nép túlságosan tág kategóriái közé besorolt törzsek (*die Stämme*) különböző tájegységeként (*die Landschaften*) differenciált képét időben dinamizálja, azaz voltaképpen újraértelmezi a pozitívista természetfogalmakat, s egy alapvetően szellemtörténeti koncepció szolgálatába állítja.⁷⁹

A származástörténet (a *Stammesgeschichte*) említése, melynek legkövetkezetesebb magyar adaptálója Farkas Gyula volt,⁸⁰ itt persze nem véletlen. Bár a regionális különbségekre gyakorlatilag érzéketlenül, mégis ezen irány alapvető módon van jelen az Irodalomtörténet alapító szerkesztőjének, Pintér Jenőnek irodalomtörténeti munkásságában. Ma már nehezen megítélhető, hogy az ígéretes tehetségként induló, ám egész életében a fiatal korában létrehozott monumentális irodalomtörténetét csiszoló Pintér Jenő személye mennyiben volt korlátozó tényező a társaság tagjai számára, hogy az 1933-ig szerkesztőként dolgozó Pintér utóbb, 1941-es haláláig a Társaság elnökeként mily mértékben határozta meg a lap szellemiségét. Annyi állítható csak bizonyossággal, hogy a társasági életet befolyásolta egy – ilyen esetben szinte szükségszerűnek ható – kultikus hangütés. A szerkesztői posztról leköszönő Pintért Baros Gyula mint az irodalomtörténet „Toldy Ferenc óta legfáradhatatlanabb és legtermékenyebb művelőjét” köszönti Pintért,⁸¹ Alszeghy Zsolt egy titkári jelentésében (!) elemzi Pintér pozitívizmusának irodalomtörténeti jelentőségét,⁸² közlik Pintér szegedi professzori székfoglalóján elmondott Zolnai-laudációt⁸³ stb. Talán némi elrugaszkodási kísérletet érzékelhetünk abban a tényben, hogy a Pintér halálakor – a Társaság elnökévé előlépő Alszeghynél mindössze két évvel fiatalabb – Brisits Frigyes titkári jelentésében mintha némileg kritikus hangon szólalna meg: „Ahogy ő maga a történeti összegzés mellett felbontja az adatok életét és jelentőségét, abban talán nincs mindig meg a historizmus mögött és mélyén működő és érvényesülni kívánó esztétikai és lélektani erők genetikus szemléltetése; a tényrögzítés néha merev elkülönítése akadálya lesz a fejlődés magasabb vonulatú s összefüggésű irányjelzésének; az adat-kategóriák nem elég rugalmasan tágulnak egy irodalmi jelenség teljes szempontú egészének érzékeltetésére; a narratio egyszerű bősége szinte ellentétként ütközik ki a tudományos vizsgálódás mindig igényes fegyelméből és színvonalából. De e mellett mint megbecsülhetetlen és soha meg nem hálálható nagy tett, mint örök útítárs él mellettünk irodalomtörténetírásunk monumentuma, amely éppen olyan bizonyosága

⁷⁹ JOSEF NADLER, *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*, I–III., Habel, Regensburg, 1912–1918.

⁸⁰ FARKAS Gyula, *A magyar romantika. Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből*, Akadémia, Budapest, 1930.; JULIUS VON FARKAS, *Die ungarische Romantik*, de Gruyter, Berlin, 1931.; FARKAS Gyula, *A „Fiatal Magyarország” kora*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1932.; FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Káldor, Budapest, 1934.; JULIUS VON FARKAS, *Die Entwicklung der ungarischen Literatur*, Walter de Gruyter, Berlin, 1934.; FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938.; JULIUS VON FARKAS, *Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes 1867–1914. Ein Kapitel aus der Geschichte der neueren ungarischen Literatur*, de Gruyter, Berlin, 1940.; FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása. Irodalomtörténetírásunk fejlődésrajza*, Stádium, Budapest, 1943.; JULIUS VON FARKAS, *Der ungarische Vormärz. Petőfis Zeitalter*, de Gruyter, Berlin, 1943.

⁸¹ BAROS Gyula, *Szerkesztőváltás. Pintér Jenő mint szerkesztő*, It, 111.

⁸² ALSZEGHY Zsolt, *Titkári jelentés*, It 1934, 56.

⁸³ ZOLNAI Béla, *Pintér Jenő a szegedi egyetemen*, It 1936, 48–49.

írója tudományban felolvadó életáldozatának és eszmei hitének, mint ahogy összefoglalója és kitevője a literális magyarság szellemi képességeinek.”⁸⁴ Természetesen Pintér esete is azt mutatja, hogy nincsenek tiszta formák: hiszen nála a *Stammesgeschichte* hatása egy erős pozitívista módszertannal párosult, s ingadozott az irodalom Wilhelm Scherer-féle individualista és egy alapvetően kollektivisták megközelítése között. Elmondhatjuk mi is, amit Lackó Miklós a történettudomány kapcsán rögzített: a magyar nemzetkarakterológiai gondolkodás általában a német szellemtudományok hatása alatt állt, ám ez távolról sem jelentette a nacionalizmus szélsőséges formáinak kizárólagosságát, inkább belejátszottak abba „racionális-történeti és pozitívista vonások is.”⁸⁵

Márpedig – akár Pintér hatására, akár tőle függetlenül – e módszertani eklekticizmus határozottan olyan irodalomtörténeti közelítés irányába terelte a folyóiratot, melytől az első világháború előtt határozottan távolodni látszott. Nem is véletlen, hogy e szerepet aztán más társaságok (például a Magyar Irodalomtudományi Társaság) és lapok (például a *Minerva*) veszik majd át a két háború között.⁸⁶ Lehet, hogy csak a közelgő katasztrófa utólagos tudása mondatja velem (az apokaliptikus történeti narratíva mindig nagyon impozáns), de a sors különös fintora, hogy amikor a lap ismét kezd önálló arculatot nyerni, egy újabb világháború következményei mindent felülírnak.

Az egyik említésre érdemes tendencia a komparatiztika erőteljes visszatérése. Elek Oszkár már 1933-ban referálja Paul van Tieghem alapvető könyvét,⁸⁷ a harmincas évek második felére pedig az összehasonlító szemlélet komoly nyomot hagyott a folyóiraton.⁸⁸ Külön kiemelendő a határon túli irodalomra való figyelem, melynek körében György Lajos kezdeményező kutatásai után Kristóf György reflexiói emelkednek ki. Utóbbi tudós teljesítménye azért is külön figyelemre méltó, mivel nem pusztán az erdélyi magyar irodalom bemutatására törekszik, de kölcsönös kulturális hatásokban gondolkodván a román–magyar kulturális kölcsönhatások feltárásának lehetőségei izgatják.⁸⁹ (Kristóf 1934-ben egy magyar irodalomtörténetet is megjelentet

⁸⁴ BRISITS Frigyes, *Titkári jelentés*, It 1941, 42.

⁸⁵ LACKÓ Miklós, *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről = Uő., Kor-szellem és tudomány*, 148–149. Itt szorosabb tárgyunkra koncentráva elsősorban a pozitívizmussal való kapcsolatot emeltem ki, de nem kevésbé lényegesek a romantikus ideológiákkal való kapcsolódási pontok. Erről lásd Hinrich C. SEEB, *Zum Geist- und Struktur-Begriff in der Literaturwissenschaft der zwanziger Jahre. Ein Beitrag zur Dilthey-Rezeption = Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1910 bis 1925*, szerk. Christoph KÖNIG – Eberhard LÄMMERT, Ficher, Frankfurt am Main, 1993, 240–254.

⁸⁶ A magyar szellemtudomány változatosságáról lásd IMRE László, *A magyar szellem-történet választásújtjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellem-történet*, Pro Pannónia, h. n. [Pécs], 2011, 35–60.

⁸⁷ ELEK Oszkár, *Módszertani munka az összehasonlító irodalomtörténetről*, It 1933, 147–151. A referált mű: PAUL VAN TIEGHEM, *La littérature comparée*, A. Colin, Paris, 1931.

⁸⁸ Néhány példa: ELEK Oszkár, *Scott Walter a magyar irodalmi köztudatban*, It 1938, 12–24.; HANKISS János, *Petrarca az Urániában*, It 1940, 159–163.; BIRKÁS Géza, *Az ember tragédiája és a franciák*, It 1942, 65–76.; KÓSA János, *Az Athenaeum és a bécsi rendőrség*, It 1942, 134–139.; GÁLDI László, „Ludas Matyi” román átdolgozása, It 1943, 101–112.

⁸⁹ GYÖRGY Lajos, *Az erdélyi magyar irodalom 1919–1922*, It 1923, 56–60.; KRISTÓF György, *Tíz év az erdélyi magyarság irodalmi életéből*, It 1930, 78–90.; 145–158.; 235–247.; KRISTÓF György, *Magyar*

románul.)⁹⁰ Ezen kívül megfigyelhető még egy élenkülő érdeklődés a különböző korszakfogalmak használhatóságát illetően. Nem csupán arról van szó, hogy néhány ponton javaslat érkezik bizonyos irodalomtörténeti elbeszélések korrekciójára, hanem ezen írások komoly revízió alá vonják a magyar irodalomtörténet-írás nagy hatású narratíváit. 1939-ben Kerecsényi Dezső arról értekezik, hogy a „reformáció” korszakfogalmát ideje volna kiszabadítani kettős fogságából, mely vagy a „korhadt középkor meghaladásaként”, vagy egy „ragyogóan litterátus udvari életként” jellemezte azt; 1942-ben Alszeghy Zsolt egy remek tanulmányban cáfolja a 18. századi irodalom „nemzetietlen” voltát, s rámutat, hogy a magyar nyelvűség hiánya e korban korántsem jelenti a hazafias gondolkodás hiányát egyúttal; ugyanebben az évben jelenik meg Szász Károly értekezése, mely a Kisfaludy Károly *A pártütők*ének állítólagos nemzetietlenségét tárgyalja újra; s ide tartozik Sík Sándor elnöki megnyitója, mely a magyar romantika újragondolására tesz javaslatot; vagy ott van Barta János remek cikke, mely Baróti Szabó Dávidot egy kicsit későbbi korszakba, a romantikába olvassa előre.⁹¹

Lehetőségek

A háború után a Magyar Irodalomtörténeti Társaság többször is újraalakult. Előbb 1946-ban (Horváth János újbóli, ezúttal tiszavirág életű aktivitása mellett), majd 1949-ben (immár Lukács György elnöksége alatt). A lehetőségek kereséséről szólnán utólag persze látszik a különböző ötletek hamvukba holtsága, mégis tanulságos lehet egy pillantást vetni ezekre.

Pintér Jenő még a húszas évek elején vetette fel egy irodalomtudományi kézikönyv létrehozásának ötletét.⁹² Egy újabb háború kellett ahhoz, hogy az ötletet Alszeghy Zsolt leporolja 1946-ban, s az újabb korok igényeire szabva ismét előterjessze. Pintér szisztematikus vállalkozásával szemben Alszeghy inkább válogatna a számos lehetséges téma közül, s a tematikus kézikönyv legfontosabb feladatát a hiányok pótlásában látja: elsősorban a magyar verselés és a magyar prózastílus fejlődéstörténetének kidolgozását tartja fontosnak. Az ezek mellett felsorolt témák igen változatosak (ponyva-irodalom, ifjúsági irodalom, sajtótörténet, intézménytörténet stb.), szívesen látna bizonyos motívumtörténeti kitekintéseket, művészetközi elemzéseket (zene és irodalom, képzőművészet és irodalom stb.), kezdeményezi az irodalomtörténet kritikátörténeti feldolgozását, s foglalkozna az irodalom bizonyos mediális vonatkozásaival is (könyvtörténet, könyvhirdetés, illusztráció stb.).⁹³ A kultúratudományá szélesítés minden-

irodalmi hatások a román irodalomban: Bogdan-Duica György könyve Barac Jánosról, It 1934, 75–79.; KRISTÓF György, Az ember tragédiája – román nyelven, It 1935, 69–71.

⁹⁰ Gheorghe KRISTÓF, *Istoria limbii și literaturii maghiare*, ford. Árpád BITAY, Institutul de literatură și tipografie „Minerva”, Cluj, 1934.

⁹¹ KERECSENYI, *A reformáció és az irodalomtörténeti korszakhatár*; ALSZEGHY Zsolt, *Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”?*, It 1942, 1–13.; SZÁSZ Károly, *„A pártütők” védelme*, It 1942, 121–126.; *A magyar romantika kérdése: Sík Sándor elnöki megnyitója*, It 1943, 49–67.; BARTA János, *Baróti Szabó Dávid és a romanticizmus*, It 1943, 153–169.

⁹² P[INTÉR]. J[enő], *A Magyar Irodalomtudomány Kézikönyve*, It 1921, 70–79.

⁹³ ALSZEGHY Zsolt *Indítványa*, It 1946, 73–76.

képpen új irányt jelölne ki az Irodalomtörténet és a Társaság számára, egy olyan irányt, mely inkább áll közel Thienemann Tivadar kezdeményezéseéhez.⁹⁴ A Bisztray Gyula, Brisits Frigyes, Gálos Rezső, Rubinyi Mózes, Szauder József és Varjas Béla tagokból álló bizottságnak Horváth János tanácsait meghallgatva kellett volna konkrét javaslatot letennie az asztalra, ám a dologból csak program ígérete maradt.

Új arculatról beszélni igencsak nehéz volna ekkortájt: az Irodalomtörténet alig jelenik meg, a Társaság vezetősége is gyorsan változik. Barta János 1947-es titkári jelentésében a stilisztikai kutatások felfutását regisztrálja,⁹⁵ megjelenik Scheiber Sándor szép tanulmánya József Attila istenes verseiről (a lap első ízben foglalkozik József Attilával).⁹⁶ Az új idők új szelei ugyanakkor természetesen érzékelhetőek, ám ez leginkább csak a kritikarovatban érhető tetten.⁹⁷ A korábban tapasztalható konzervatív értékítéletek fokozatosan balra tolódnak, s világosan látszanak az orosz kultúra felé való tapogatózás nyomai is.⁹⁸ Ám mindezek mellett is kijelenthető, hogy az a törés, ami ezek után bekövetkezik a lap életében, voltaképpen előzmények nélküli: 1948-ban nem jelent meg a folyóirat, majd 1949-ben újraindul a lap, s az ötvenes évek lidérces nyitányaként leközli Lukács György elnöki székfoglalóját, Vlagyimir Iljics Lenin *Pártszervezet és pártirodalom* című cikkét, valamint *A szocialista realizmus problémái* című szovjet kiadvány⁹⁹ Alekszandr Alekszandrovics Fagyjev szerzte bevezetőjének részletét.¹⁰⁰

⁹⁴ Lásd KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, RÁCIÓ, Budapest, 2006, 40–56.

⁹⁵ BARTA János, *Titkári jelentése*, It 1947, 123.

⁹⁶ SCHEIBER Sándor, *József Attila istenes verseinek tárgy- és képzettörténeti háttere*, It 1946, 13–25. A cikket újabb közlemények követték az 1947-es évben: SZABOLCSI Miklós, *Verstani adalék József Attila verseihez*, It 1947, 62–63.; TERNAY Kálmán, *Kiadatlan József Attila-vers*, It 1947, 109–110.

⁹⁷ Például KOMLÓS Aladár, *Zsigmond Ferenc: Orosz hatások irodalmunkban*, It 1946, 37–38.; KOVALOVSKY Miklós, *Lukács György: Irástudók felelőssége*, It 1946, 38–41.; DEZSÉNYI Béla, *Révész Mihály: A Népszava története*, It 1946, 47–48.; RUBINYI Mózes, *Orosz hatások Mikszáth műveiben*, It 1946, 69–70.; K., *Révai József: Ady*, It 1947, 69–71.

⁹⁸ Látható ez például a Lukács-hoz való viszony alakulásán: 1919-ben még a Tanácsköztársaság előtt igen kemény kritikát kap Balázs Béla-könyve (PÉTZELI Imre, *Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell*, It 1919, 56–58.), 1946-ban persze már egészen más, jóval engedékenyebb hangot üt meg Kovalovszky Miklós bírálata (KOVALOVSKY, *Lukács György: Irástudók felelőssége*).

⁹⁹ *Проблемы социалистического реализма*, Советский писатель, Москва, 1948.

¹⁰⁰ LUKÁCS György, *Elnöki székfoglaló beszéd*, It 1949, 1–28.; Vlagyimir Iljics LENIN, *Pártszervezet és pártirodalom*, It 1949, 29–34.; Alekszandr Alekszandrovics FAGYJEV, *Az irodalmi elmélet és kritika feladatai*, It 1949, 35–39.

Konfliktusok, kompromisszumok, szövetségek

Az Irodalomtörténet és a kommunista kultúrpolitika 1949–1962

A Budai Ciszteri Szent Imre Gimnázium igazgatója, a háború után részben átdolgozva újra kiadott és közhasználatba vett gimnáziumi tankönyvsorozat egyik szerzője,¹ Brisits Frigyes 1946 áprilisában lemondott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkári pozíciójáról. A Társaság választmányi ülésén tankönyvíró társa, Alszeghy Zsolt elnök a lemondás okaként a rendkívüli munkabírású és ereje teljében lévő Brisits „nagy elfoglaltságára” utalt.² Az ezt követő közgyűlésen elhangzott titkári jelentés azonban ilyesmit nem említett, ehelyett még enigmatikusabban fogalmazott. Brisits eszerint úgy érezte: „a Társaság életének tartozom azzal, hogy 25 év óta viselt és mindig boldog örömmel hordozott megbízásomat kitüntető bizalmuknak visszaadjam.”³ Talán elérkezettnek látta az időt a középkorú Brisits, hogy egy új nemzedék vegye át a stafétát? Ez sem zárható ki, minthogy a nála tíz évvel fiatalabb Barta Jánost javasolta maga helyett a posztra. A titkári jelentés azonban sejtetni engedte a lemondás mögötti politikai indítékot: „Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén. Hiszünk abban, hogy a tudomány szabadsága és maga törvényei meghatározta és követelte fejlődése egyértelmű a legtisztábban és legnemesebb értelemben vett és veendő demokráciával.”⁴ A katolikus egyház javainak államosítása után és közvetlenül a katolikus társadalmi szervezetek többségének 1946 nyarán történt betiltása előtt⁵ a paptanár abban bízhatott, hogy visszahúzódása árán esetleg megtartható a Társaság függetlensége. Tévedett. A hidegháború első éveiben az államhatalom a magyarországi kulturális intézményrendszer mélyreható és gyors ütemű átalakítását vezényelte le, s különös figyelmet szentelt ennek során a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és folyóiratának, az Irodalomtörténetnek is: első lépésként 1947-ben beszüntette működését. Ami magát Brisits Frigyet illeti, egyetemi előadá-

¹ ALSZEGHY Zsolt – BRISITS Frigyes – SÍK Sándor, *A magyar irodalom története. 1–2. rész. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7–8. osztálya számára*, átdolg. SZETEVY András, Szent István Társulat, Budapest, 1945.

² *Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak 1946. április 13-án tartott választmányi üléséről*, It 1946, 78.

³ *Titkári jelentés*, It 1946, 78. (Kiemelés – Sch. T.)

⁴ *Uo.*, 77.

⁵ Vö. BALOGH Margit, *„Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között = Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*, szerk. BALOGH Margit, Kosuth, Budapest, 2008, 49–60. Lásd még SZABÓ Csaba, *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965*, Ungarisches Institut, München, 2003.

sainak vége szakadt, akadémiai tagságától megfosztották, a ciszterci rend gimnáziumát államosították, irodalomtankönyveit a forgalomból kivonták. Új korszak kezdődött.

A Társaság újjáalakulása nem váratott sokáig magára. Elnöke az a Lukács György lett, aki Révai József mellett kulcsszerepet játszott az Akadémia tagságának éppen elkezdődő revíziójában, vagyis aki közreműködött az előző elnökség tagjainak eltávolításában a legnagyobb rangú hazai tudományos testületből.⁶ A Társasághoz korábban semmilyen szállal nem kötődő Lukács a későbbiekben sem vállalt tevékeny szerepet működtetésében: 1948. október 16-án megtartott elnöki székfoglaló beszéde után előadásokat nem vállalt, és az 1949-től újra megjelenő Irodalomtörténetben is az említett beszéden kívül csupán egyetlen cikket tett közzé,⁷ írásait nagyobb példányszámú és politikai jelentőségű lapoknak – Szabad Nép, Népszava, Társadalmi Szemle, Forum, Csillag – tartva fenn. A valóságos irányító szerepkör kezdetben a Lukács által kijelölt ügyvezető elnöknek, Waldapfel Józsefnek, s a titkári pozíció örökösének, Király Istvánnak jutott, aki ifjú kora ellenére akkoriban a Révai-féle kultúrpolitika egyik jelentős ágense volt.⁸ Csakhogy épp ennek köszönhetően 1949 nyárától Király feladatai megszaporoedtak, titkárként tevékenysége csak a legszükségesebbre szorítkozott – vagy még arra sem, hiszen a Társaság ezután évekig nem tartott közgyűlést.⁹ Waldapfel így Király helyett főként egy másik fiatalemberre, a pénztáros Szabolcsi Miklóstra támaszkodott a Társaság működtetésében, mely nem ment zökkenőmentesen, amint azt a vezetőség személyi összetételében bekövetkező sorozatos változások is jelzik.

Noha Lukács a Társaság mindennapi életébe kevésbé szólt bele,¹⁰ az újjáalakuló ülésen elhangzott programadó beszéde évtizedekre meghatározta a Társaság és általában az irodalomtörténeti kutatás irányát, központi kérdéscélpontjait, sőt következtetéseit. Ha hosszabb távra tekintünk, nemcsak követendő irányelvek forrásának bizonyult, hanem olyan szövegnek is, melyhez képest az irodalomtörténészek elhelyezték saját gyakorlatukat, sokszor rejtetten vitázva annak megállapításaival. Lukács a Társaság feladatáknaként „a magyar irodalomtörténet teljes és gyökeres revízióját” jelölte meg, s bár bevezető szavai mai szemmel nézve talán sablonosnak tűnnek, valójában részletesen reflektált az Irodalomtörténet oldalain egy-két évvel korábban megfogalmazódó véleményekre, természetesen összhangban az egykorú kultúrpolitika ideológ-

⁶ Vö. Huszár Tibor, *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Akadémiai, Budapest, 1995.

⁷ Lukács György, *Elnöki székfoglaló beszéd*, It 1949/1., 1–28.; Lukács György, *A mi Goethénk*, It 1949/2., 216–237.

⁸ Ez természetesen nem zárja ki, hogy Király és Révai viszonyát némi bizalmatlanság terhelte előbbi németországi múltja miatt. Vö. *Beszélgetés Király Istvánnal = Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors-történetéből*, interjúkat készítette, szerk. Csáki Judit – Kovács Dezső, Szépirodalmi–Szemtanú, Budapest, 1990, 48. skk. Megjegyzendő, hogy a kommunista elit tagjaira általában jellemző volt az egymással szembeni állandó gyanakvás. Király közszereplése kis mértékben támasztja alá az interjúban sugallt szembenállását a népművelési miniszterrel az 1950-es évek elején.

⁹ Ehhez és az alábbiakhoz lásd: *Kézírtos jegyzőkönyv*, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.

¹⁰ Pándi Pál – Bóka László, *Jelentés a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. I. félévi munkájáról*, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

gijával. Elsőként kizárta a demokratikus meggyőződésűek köréből mindazokat, akik Brisits Frigyeshez hasonlóan lehetségesnek tartották az irodalomtörténet-írásban addig ismert hagyományok továbbvitelét (a hagyomány fogalmát persze a későbbiekben árnyalja a „haladó hagyományok” jól ismert megkülönböztetésével). Ebből a reakciónak nevezett csoportból is legveszélyesebbnek az egyházhoz kötődő értelmiséget ítélte,¹¹ illetve a nyugati tájékozódást előtérbe helyező tudósokat, akik ezzel „szükségképpen a Marshall-terv, az amerikai imperializmus előtt való behódolás” sürgetőiként tűntek fel szemében – a kettő közötti szoros összefüggést, mint ismeretes, a Mindszenty-per volt hivatott bemutatni a magyar társadalom számára. A „klerikális reakció” elleni fellépés sürgetése értő fülekre talált: 1950 júliusában munkaközösség alakult azzal a céllal, hogy felkutassa az irodalomtörténet számottevő alkotóinak egyházellenes megnyilvánulásait és azt eljuttassa a sajtó számára vagy maga publikálja.¹²

A nyugati tudományosságra kacsintgató irodalmárok bírálata arra is emlékeztet, hogy a beszűkült látókör szélesítését a Magyar Tudományos Tanács tevékenységével összhangban,¹³ a hidegháborús logikának megfelelően képzelte Lukács. A nemzetközi tájékozódás igénye megközelítésében egyet jelentett a szovjet irodalomtudomány példájának követésével és a nyugati marxista szerzők tanulmányozásával, míg más külföldi szemléletmódok mérlegelését éppen a provincializmus tüneteként jelenítette meg. A szűklátókörű bezárkózás felszámolását Sztálin nyomdokain haladva gondolta legmegfelelőbbnek, s ez nem csupán kalaplengetés volt. Az esztéta-filozófus számára a „provincializmus igazi értelme: felületi problémák lényeggé duzzasztása és vakság a korszak igazi kérdéseivel szemben”,¹⁴ annak megítélésében azonban, hogy mi „lényegi” és mi „felületi” a sztálini történetfilozófia ad eligazítást: a történelmet a régi és az új harcaként oly módon kell ábrázolni, hogy a kommunista társadalom megvalósítása szempontjából előremutató elemeknek nagyobb súlyt juttatunk a történeti reprezentáció során, mint ahogy azt a polgári történettudomány által kialakított forráskezelési

¹¹ LUKÁCS, *Elnöki székfoglaló*, 24.

¹² *Kimutatás az Irodalomtörténeti Társaság munkájáról*, Budapest, 1952, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6. Minden bizonnyal ennek első eredménye Geréb László közlése: *Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből*, It 1950/3., 96–102. Lásd még: „*Urak, papok dölyfét, im, eleget túrtük...*” *Antológia a magyar irodalom antiklerikális hagyományából*, előszó PÁNDI PÁL, Szépirodalmi, Budapest, 1952.; PÁNDI PÁL, „*Hazug álmok papjai szűnnek*”. *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*, Művelt Nép, Budapest, 1952. Ebbe a sorba tartozik még: „*Tépjétek le a sötétség bilincseit*”. *XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól*, szerk., bev. KATÓ ISTVÁN, s. a. r. TARNAI ANDOR, Hungária, Budapest, 1950. Az ördög azonban az antiklerikális antológiák esetében is a részletekben lakozik. Utóbbi kötet, mely alcímére rácafolva nemcsak röpiratokat közöl, éles bírálatban részesült, mivel a benne közölt művek vallás elleni támadásai „erőtlenek”, ami „erősen korlátozza e röpiratok politikai hatását”, miközben létezik egy szélesebb és mélyebb egyházellenes irodalom (Bessenyei, Verseghy, Martinovics és Csokonai művei), melyet a kötet elhallgat, s így nem demonstrálja, hogy az antiklerikalizmus a magyar irodalom fősodrához tartozik. SZAUDER JÓZSEF, „*Tépjétek le a sötétség bilincseit*”, It 1950/2., 125–126.

¹³ A szervezet nemcsak az Akadémia tagságát szűrte meg, hanem arról is gondoskodott, hogy a tudósok nyugati kapcsolatai a minimálisra szűküljenek: minden külföldi utat, idegen nyelvű publikációt jóváhagyáshoz kötött, sőt a belföldi közlemények megjelentetés előtti bemutatására is igényt tartott. HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 51–53., 65., 119.

¹⁴ LUKÁCS, *Elnöki székfoglaló*, 19.

eljárások lehetővé tennék. Ez nem más, mint a sokat hangoztatott pártosság elve, melyet Lukács az újfajta irodalomtörténet-írás sarokpontjává emelt: enélkül a pusztá szaktudás csak nemkívánatos eredményekre vezethet. A sors iróniája, hogy a legtöbb kérdésben tökéletesen pártszerű filozófust hamarosan szovjet nyomásra konstruált vádakkal illetik majd, s egy rövid időre ideológusi szerepében hátrébb szorul, hogy aztán hamarosan megnövekedett befolyással térjen vissza.¹⁵

Lukács neve nem először szerepelt a háború után az Irodalomtörténet lapjain: az *Írástudók felelősségét* a folyóirat 1946-os évfolyamában recenziálta Kovalovszky Miklós, s ugyancsak ő bírálta Révai Ady-kötetét egy évvel később.¹⁶ Óvatos, mégis határozott bírálatban részesült mindkét mű: a marxizmust dogmatikus megközelítésmódként jellemezve a kritikus elutasította Ady költészetének és a francia szimbolizmusnak kizárólagosan társadalomtörténeti magyarázatát, és a lélektani, valamint az esztétikai szempontrendszer érvényesítését kérte számon a túltengő politikummal szemben. Kovalovszky elvi állásfoglalása közel esett a Társaság legtöbb tagjának nézetéhez. Mint azt hamarosan látni fogjuk, még az MDP dominálta államhatalommal ilyen-olyan formában együttműködő irodalomtörténészek jó része is idegenkedett minden olyan törekvéstől, mely az esztétikai elemzést mellőzte. Az Irodalomtörténet oldalain megbírált Lukácsban azonban a személyes sértettség emléke is munkálhatott, amikor elnöki székfoglalójában a „demokráciaellenes erők” ármánykodása ellen így tiltakozott: „Azt vetik szemünkre, hogy jogosulatlanul politizáljuk a magyar irodalmat és irodalomtörténetet, hogy ezzel háttérbe szorítjuk vagy egyenesen meghamisítjuk annak esztétikai szemléletét”, miközben elfelejtik, folytatta Lukács, hogy „a legjobb és legnagyobb magyar irodalom *mindig* politikai irodalom volt.”¹⁷ Egyértelművé tette, hogy nem sok babér terem majd innentől azok számára, akik a körvonalazott felfogással képtelenek azonosulni: beszámolt arról, hogy egy friss Petőfi-kiadást el kellett kobozni, mivel a válogatás nem a megfelelő képet tükrözte a költőről.

Hosszú beszédében a magyar irodalom és irodalomtudomány fejlődéstörténetének sajátosságait részletesen elemezve, a polgárinak nevezett tudományosság megközelítésmódjait éles bírálatban részesítve jelölte ki Lukács a magyar irodalomtörténet művelői számára a követendő utat. Ennek az elvi programnak a megvalósítása azonban, melynek intézményes kereteit a Társaság jelentette volna, nem sikerült maradéktalanul. A marxizáló beszédmódot egyik évről a másikra sikerült dominánssá tenni, s a marxizmus-leninizmussal végképp összeegyeztethetetlen nézeteket kiszorítani a nyilvánosságból – ez nem kevés. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az elkövetkezendő években a Társaság aktívabb tagjai közül többen a Lukács által megfogalmazott direktívák puhítására törekedtek, azokkal nyíltan vagy burkoltan szembefordultak, de olyan is előfordult, hogy egyszerűen a tudományos műhelyek dinamikája közötti különbség vezetett nem kívánt hangsúlyeltolódásokhoz az irodalomtörténeti kutatásban.

¹⁵ Vö. Alekszandr SZTIKALIN, *Lukács György moszkvai tükörben, 1949–1972*, Múltunk 2001/4., 218.

¹⁶ KOVALOVSKY Miklós, *Lukács György: Írástudók felelőssége*, It 1946, 38–41.; K[OVALOVSKY Miklós], *Révai József: Ady*, It 1947, 69–71.

¹⁷ LUKÁCS, *Elnöki székfoglaló*, 1.

A kultúrpolitika irányítói az irodalomtörténet átírását nem pusztán szakmai feladatnak tartották, hanem a társadalom átformálásának „harci eszközöként” tekintettek rá, a tudatformálás egyik módjaként. Mivel azonban a Párt a korábban nem uralkodó társadalmi csoportok összességéként felfogott „népet” reprezentálja, a központilag irányított pártos művelődés egyszersmind a nép önművelése is: ezt nevezték kultúrforradalomnak. Ebben a folyamatban a kettős kötődésű Párt a közvetítő szerepet játssza a művelődés forrásai (az írók alkotásai) és a nép közt, szólt az elmélet. A polgári világban ez az összekötő kapocs hiányzott, s ezért a nép kénytelen volt a klasszikusok helyett a számára termelt, az önművelést és osztályöntudatra ébredést megakadályozó ponyvairodalom olvasására szorítkozni. A kulturális forradalom perspektívájában a pártelit iránymutatása szükségképpen egybeesik a nép igényeivel, s amint arra a Népművelési Minisztérium egyik munkatársa rámutatott a kultúrforradalom egyik legfontosabb ágensének a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot szánták.¹⁸

Ez a szereptulajdonítás a gyakorlatban többféle, de egymással szorosan összefüggő funkció betöltésére tette hivatottá az intézményt. Egyrészt az irodalom széles körű népszerűsítését, valamint az új tudományos eredmények bemutatását országszerte, elsősorban a nevelőknek, tanítóknak, magyar szakos középiskolai tanároknak, akik a hivatalos álláspont szerint általában nem megfelelő, elavult vagyis nem marxista-leninista szellemben oktatták a fiatalságot. Ennek a feladatnak a betöltésére vállalkozott a Társaságon belül 1951 augusztusában megalakult előadói szakosztály, mely később beolvadt a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatba. Másrészt a Társaságnak gondoskodnia kellett az irodalomtörténeti közeg megújításáról is. Az irodalom történetének átírását nem egy szakmai elitre bízták volna, melyet gyakran „céh”-ként bélyegeztek meg,¹⁹ hanem azoknak a politikai szempontból is közeledni igyekvő általános és középiskolai tanároknak a bevonásával képzelték el, akiktől azt feltételezték, hogy „népközeli” káderként fogják ellensúlyozni a „céhbeli” irodalomtörténészek még mindig meglévő polgári elfogultságait.²⁰ Éppen ezért azt is elvárásként támasztották a Társaság felé, hogy nagymértékben vonja be munkájába az egyetemről és az esti egyetemről kikerülő, rendszeres marxista-leninista képzésnek már valamilyen formában alávetett fiatalokat.

„A Társaság káderképző munkája elsősorban a munkaközösségekben folyik” – állapította meg egy 1951-es kimutatás az intézményben végzett munkáról,²¹ arra utalva,

¹⁸ VIHAR Béla, *Az irodalom útja a néphez*, It 1952/2., 248–254.

¹⁹ Lásd például NAGY Miklós, *Az Irodalomtörténeti Kongresszus előadássorozata az irodalomtörténeti kutatás helyzetéről és feladatairól*, It 1952/1., 118.; *Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről – 1953. január–május*, It 1953/1–2., 252. E gazdaságtörténeti fogalom alkalmazása az irodalom területén Marx nyomán terjedt el, vö. BÓKA László, *Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról*, 1953/1–2., 2. Lásd még *Irodalomtörténet és kritika. Ankét a Szovjetunió Írószövetségében*, It 1949/2., 190.

²⁰ Nagy Péter küldte meg Bókának a Közoktatási Minisztérium listáját a „kiváló budapesti magyar szakos tanárokról” és a „kritikai munkára bevonható vidéki magyar szakos pedagógusokról”, akiktől az It-be kritikákat lehetne kérni. Nagy Péter (Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztály titkára) az Irodalomtörténet Szerkesztőjének, Budapest, 1952. március 31., MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6.

²¹ *Kimutatás az Irodalomtörténeti Társaság munkájáról*, Budapest, 1952, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6.

hogy a nevelés vagy az átnevelés nem korlátozódik az egyetemi szintésre. Valóban, a Társaság és az Irodalomtörténet életében egyaránt kulcsszerepet játszottak az egyes korszakokra specializálódott munkaközösségek: ezekben kezdődött meg a magyar irodalomtörténet marxista-leninista szemléletű átírásának munkája, mely több köztes állomás és másfél évtized után 1964-ben érkezett el a nagyszabású szintézisig.²² Az itt folyó műhelymunkából nőtt ki 1956-ra az MTA Irodalomtörténeti Intézete – nem véletlen, hogy a szaktudományos intézet megalapításának tervét legerélyesebben a Társaság rendezvényein sürgették. Bármilyen komoly változásokon ment át az egyes szerzőkről és korszakokról alkotott kép a Spenót megjelenéséig, ha a magyar művelődéstörténetben rendkívül nagyhatásúnak bizonyult marxista-leninista irodalomtörténeti összefoglalás genealógiáját kívánja majd valaki vizsgálni, elkerülhetetlen lesz, hogy számot vessen e munkaközösségi vitákkal, s azoknak a nézeteltéréseknek az eredetével, mely a későbbi intézeti tudósok és az egyetemi oktatók között feszültek. Az Irodalomtörténet nem csupán összefoglalókat közölt a lefolytatott megbeszélések többségéről, hanem az Irodalomtörténeti Közlemények 1953-as újraindulásáig többnyire itt publikálták a kutatások részeredményeit is, a szerzői portrékat, korszakvázlatokat és az ezekhez kötődő hozzászólásokat, leveleket.

A munkaközösségek közül a Kardos Tibor és Klaniczay Tibor által vezetett régi magyaros műhely bizonyult a legtevékenyebbnek: voltaképpen ez volt az egyetlen, amelyben mindvégig rendszeres munka folyt. Ennek eredményeként a folyóiratban nagy – Bóka Lászlónak az első irodalomtörténész kongresszuson elhangzott értékelése szerint túlságosan nagy²³ – arányban szerepeltek a korszakot érintő tanulmányok, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a kultúrpolitika preferenciáit. Lukács programadó beszédében is felbukkant az a nézet, hogy a régi magyar irodalom kutatása némileg időszerűtlen, részben a történelmi ismeretek bizonytalansága miatt, részben mert a szocialista realizmus megteremtését célzó erőfeszítéseket kevéssé segíti.²⁴ De nemcsak ő tekintett bizalmatlanul a kutatási területre. 1949-ben Klaniczay Tibor sürgetőnek érezte vitailés rendezését a régi magyar irodalom tanulmányozásának létjogosultságáról, mivel felmerült, hogy az új középiskolai tantervben ne szerepeljenek efféle művek.²⁵ A huszitizmus, a magyar ősköltészet, a népköltészet vagy a kuruc költészet vizsgálata e fenyegetettség közepette nyert nagy hangsúlyt: Klaniczay és kutatócsoportja ezzel próbálta ellensúlyozni a régi magyar irodalom túlnyomóan egyházi és főúri kötődését.²⁶ A humanista szerzők pedig Sztálin orosz történelemre, illetve a

²² *A magyar irodalom története*, I–VI., főszerk. Sötér István, Akadémiai, Budapest, 1964–1966. A továbbiakban közismert nevén, Spenótként emlegetem.

²³ Vö. NAGY Miklós, *Az Irodalomtörténeti Kongresszus*, 126.

²⁴ LUKÁCS, *Elmőki székfoglaló*, 27–28.

²⁵ *A régi magyar irodalom ártértékelésének kérdése*, It 1950/1., 60.

²⁶ Ahogy az éles hangú vita során Komlós Aladár rámutat, a részben Klaniczay által írt 1949-es gimnáziumi tankönyvben még szó sem esik a népköltészetéről. (Uo., 70.) Az Irodalomtörténet egyik korábbi számában viszont Szabolcsi Miklós épp a népköltészet tárgyalásának mellőzése miatt mond megsemmisítő bírálatot Gerézdi Rabánról, akinek tanulmányában „a magyar irodalomtörténetírás két komoly ideológiai hibája tükröződik: az egyházi elem túlbecsülése, amely Alszegegy Zsoltnak és környezetének volt sajátja, és amely az ideológiai harc mostani állásában különösen veszélyes, s a folklóre elhanyagolása, amely politikai célokat szolgált, a parasztság, illetve a jobbágyág háttérbe szorítását.” SZABOLCSI

keleti és nyugati fejlődéstípus elkülönítésére vonatkozó megállapításai nyomán mint a nemzetinek vélt központosító törekvések és a hazafiasnak ábrázolt harcok támogatói voltak menthetők Molnár Erik kozmopolitizmus-vádjával szemben.²⁷ Bár Klaniczayéknak újra és újra sikerült biztosítani a régi magyar irodalom kutatásának lehetőségfeltételeit,²⁸ a támadások a későbbiekben sem szüntek: mint jeleztem, még az 1951. decemberi kongresszuson is előkerült a kérdés, és ott elmondott előadásának számottevő részét fordította Klaniczay a tudományterület létjogosultságának igazolására.²⁹ Mivel az ELTE BTK dékánja akkoriban épp Bóka László volt, s a pesti egyetem professzorainak többsége hozzá hasonlóan gyanakvással szemlélte az elődeik, vagyis Négyesy László, Császár Elemér, Alszeghy Zsolt és Horváth János számára oly kedves kutatási irányt, a felsőoktatásban éppolyan kevésbé volt biztosítva a terület jövője, mint a Társaság még kevésbé intézményesített, tollvonással megszüntethető munkaközössége révén. Ezért vált Klaniczay szívügyévé egy a régi magyarosoknak biztos hátteret nyújtó kutatóintézet alapításának ötlete, s ezért állította kivételesen jó szervezőképességét az ügy szolgálatába, hogy amikor a politikai feltételek beértek rá, végül megalakulhasson az MTA Irodalomtörténeti Intézete.

A régi magyaros műhely aktivitásával nehezen tudta felvenni a versenyt a többi munkaközösség, s így a kultúrpolitikai vezetés elvárásai az irodalomtudományos kutatás súlypontjaival kapcsolatban nem teljesülhetett. A Társaság azonban, mint már utaltam rá, egyébként sem működött olyan hatékonyan, hogy az a pártelit megelégedésére szolgált volna: az MDP Agitációs és Propaganda Kollégiuma a hibák forrását abban látta, hogy a Társaságban folyó munka nem elég „elvi” és kevésbé átgondolt.³⁰ E bírálat valódi jelentőségét akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük: miután a marxizmus-leninizmus feltárta a világ működésének objektív, megkérdőjelezhetetlen igazságát, mindenfajta hiba csakis az elmélet nem megfelelő mélységű elsajátításából, netán annak elutasításából eredhet. Ennek oka viszont vagy a szellemi képességek fogyatékoságában keresendő, vagy abban, hogy az illető képtelen levetkőzni a polgári gondolkodás maradványait, akár azért, mert nem veszi azokat észre, akár azért, mert nem is törekszik erre. Ha valaki jelét adja, hogy képes összetett gondolatrendszerek megértésére, ám ennek ellenére elemzései ideológiai hibákat rejtenek, akkor vagy belső önvizsgálatra van szüksége, melynek eredményét ajánlott nyilvános önkritikában a világ elé tárnia, vagy tudatos aknamunkáról van szó, szabotázsról, melyet végső esetben jogi felelősségre vonás is követhet a szocialista törvényesség szellemé-

Miklós, Szemle [A Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez című Horváth János emlékkönyv kritikája], It 1949/2., 345.

²⁷ Különösen Gerézdi Rabán tolta előtérbe ezt a tételt: *A régi magyar irodalom átértékelésének kérdése*, 66.; *Vita a magyar humanizmusról*, It 1950/3., 43.

²⁸ Ezzel kapcsolatban igen értékes megfigyeléseket tartalmaz: JANKOVITS László, *Mikor, hogyan kezdődött? 1000. A magyar nyelv ősmagyar korának eleje? A keresztény magyar királyság létrejötte? = A magyar irodalom története*, I., *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat, Budapest, 2007, 18–35.

²⁹ Vö. NAGY Miklós, *Az Irodalomtörténeti Kongresszus*, 120.

³⁰ *Kéziratok jegyzőkönyv*, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.

ben. Ebből a logikából következik, hogy minden „hibás” cikk, eredménytelen „vita”, feloldatlan nézetkülönbség rejtett fenyegetésként jelentkezett a rendszer fenntartói számára. Az imént vázolt rendszer következetessége ugyan illúzió, hiszen a politikai hatalom megőrzése végett instrumentalizált marxista-leninista elmélet maga is folyamatosan módosult, a fikció fenntartásában azonban a politikai elit érdekelt volt saját pozíciójának védelme érdekében, s azért is, mert ezen hallgatolagos megegyezés felmondása személyes biztonságot veszélyeztette volna.

Innen érthető meg, hogy a kezdetben Waldapfel József, majd a harmadik számtól kezdve Barta János és Klaniczay Tibor szerkesztette³¹ Irodalomtörténet mint a Társaság reprezentatív kiadványa és nem melleleg akkor az egyetlen magyar cikkeket közlő szaktudományos folyóirat³² miért válhatott ki elégedetlenséget annak ellenére, hogy jóformán minden szám a szovjet irodalomtudomány eredményeinek ismertetésével, többnyire teljes szovjet cikkek közlésével kezdődött, és a marxizmus klasszikusai Sztálint beleértve állandó szereplői voltak a tanulmányoknak. Amint a Társaság tevékenységéről szóló beszámolók visszatérően megállapították, a viták sokszor nem vezettek eredményre,³³ s ez bizonyult olyan jelenségnek, mely a kultúrforradalmat veszélyeztette. Akár tudatos taktika volt, akár őszinte igyekezetből fakadt, néhány irodalmár azzal hátráltatta a marxista-leninista átértékelés közösségi munkáját, hogy az összes egyáltalán szóbahozható szerző minden korszakát igyekezett haladó hagyományként feltüntetni – Komlós Aladár talán mindenki másnál többször nyúlt ehhez az eszközhöz. Ennek lehetséges fogásai közé tartozott a hazafiasság túlhangsúlyozása,³⁴ vagy a társadalomkritikai megjegyzések felnagyítása és programba rendezése.³⁵ Az ilyen típusú elemzések azonban viszonylag könnyű célpontot jelentettek még a minisztériumi tisztviselőknek is, és rendszerint meg is kapták az „ellentmondások elkendőzése” és „túlzott aktualizálás” vádját. Ennél gyakran nagyobb kihívást jelentett, ha valaki a társadalmi környezet rajzát alakította úgy, hogy az adott költő, ha haladónak nem is tűnhetett fel, mindenesetre az adott korszakban elfogadható magatartást tanúsított, s így inkább a társadalom visszamaradottsága akadályozta abban, hogy a benne csíráként megbúvó haladó szellem szárba szökkenjen. Ennek volt mestere Barta János, aki filozófiai iskolázottságának köszönhetően a marxista dialektikát is hatékonyabban tudta működtetni. Barta ilyen módon sikerrel újraintegrálta például az 1849 utáni Arany-műveket a kánonba, de azt is hozzá kell tennünk,

³¹ Vö. *Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről*, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

³² Az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ által kiadott Irodalomtudományi Értesítő külföldi, főként szovjet kutatók cikkeit jelentette meg.

³³ Lásd például *Vita a XVIII. század magyar irodalmáról*, It 1949/2., 242–251.; *Jókai*, It 1950/1., 56–60.

³⁴ Lásd például HEGEDŰS Géza, *Irodalmunk barca a nemzet függetlenségéért*, Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1951.; KARDOS Tibor, *A költő Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1951. Vö. VIHAR, *Az irodalom útja*, 252.

³⁵ Lásd például Vargha Balázs és Szauder József vitáját: SZAUDER József, *Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei I–II.*, It 1951/1., 125–128.; VARGHA Balázs, *Volt-e programja Csokonainak? Hozzászólás Szauder József bírálatához*, It 1951/3., 338–341.; SZAUDER József, *Válasz Vargha Balázs megjegyzéseire*, It 1951/3., 341–342. Lásd még *Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt?*, It 1950/1., 48–56.; KARDOS Pál, *Tóth Arpádról*, It 1951/2., 218–224.

hogy mindezt egy marxista irodalomtörténet keretébe ágyazva tette, melynek következetessége felett őrködött is, és bizony nem habozott fellépni, ha úgy ítélte meg, egy-egy pályatársa túlfeszíti a lehetséges kereteket. Így részesült elmarasztalásban többek közt Gálos Rezső Bessenyei szellemi fejlődésének nem megfelelő bemutatásáért.³⁶ Ez volt az ára annak, hogy szerkesztőségének ideje alatt a régi irodalomtörténész gárdából még jelen lehettek néhányan az Irodalomtörténet oldalain. Az is kétségtelen, hogy tevékenységét nem övezte maradéktalan lelkesedés a kultúrpolitikai káderek körében, melyet jelez 1952-es elmozdítása az ELTE-ről és az Irodalomtörténet szerkesztői székéből. Debrecenbe helyezése azonban egyúttal azt a célt is szolgálhatta, hogy a széles, nemzetközi látókörű tudós figuráját a helyi irodalmár közegekben lehetőleg ne másvalaki, például Hankiss János jelenítse meg.³⁷

Barta viszonylagos háttérbe szorulása csak egyik kései epizódja a Társaságon belüli hierarchia változásának. 1950 szeptemberében az irodalmi intézményrendszer újabb nagy átalakítási hulláma közepette³⁸ a vezetőség az MDP Agitációs és Propaganda Kollégiuma elé javaslatot terjesztett a szervezeti megújulásról, melyet 1951 elején az meg is tárgyalt, és jóváhagyta, hogy félhivatalosan bevonják a tisztikar munkájába Bóka Lászlót, Horváth Károlyt, Horlai Györgynét és Koczkás Sándort. Ez azonban nem jelentett lényeges változást, ugyanis Bókát leszámítva a többiek kevésbé aktivizáltak magukat, különösen Koczkást érte bírálat passzivitása miatt. Az Irodalomtörténet csak több hónapos csúszással jött ki a nyomdából, a Társaság reprezentatív sorozata, a Magyar Klasszikusok kiadása nem sokkal indulása után máris lemaradásban volt, a Művelt Népnél kiadott Nagy Magyar Írók című monográfiásorozat esetlegesen szerveződött. A közgyűlést sem sikerült összehívni: 1952 elején a Társaság vezetőségi ülésén az egymással kevésbé rokonszenvező Király és Waldapfel egymásra mutogatott a felelősség megállapításának kérdésében. Waldapfel szerint a decemberi akadémiai nagygyűlés bezárása után közvetlenül kellett volna lefolynia, csakhogy a titkár egészen váratlanul közölte, hogy nem tartható meg az esemény. Utóbbi szerint azonban éppen az elvi referátumra Lukács iránymutatása nyomán felkért Waldapfel ingadozása, s így az elvi referátum hiánya okozta, hogy a közgyűlés tolóddott. A vita során a változás szelét megérező Waldapfel a Társaság vezetőségének nagyarányú átalakítását sürgette, mert nézete szerint időszerűtlenné vált a kizárólag párttagokból és Bókából álló elnökség összetétele. Az új tisztikar kialakításával és megszervezésével, illetve a társasági alapszabály megfogalmazásával Királyt bízták

³⁶ BARTA JÁNOS, *Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza*, It 1952/3–4., 575–582.

³⁷ Hankiss és Barta között nem volt felhőtlen a viszony. Két évvel Barta Debrecenbe helyezése után, azon a kibővített választmányi ülésen, melyre a „polgári” irodalomtörténészek jelentős részét meghívták, Hankiss felszólalt, hogy a vezető káderek vessenek véget a cenzurális eljárásoknak. Barta ezt részben saját gyakorlatának bírálataként értette. Azzal felelt, hogy az olyan lektori beavatkozások, melyeket ő kért például Gálos Rezsőtől szükségesek voltak a mű megjelentetéséhez, sőt Szauder Józsefnek személyesen kellett kezességet vállalnia, csak így jöhetett szóba kiadása. *Az Irodalomtörténeti Társaság 1954. március 15-én tartott ülésének hozzászólásai*, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/3.

³⁸ Többek közt 1950 nyarán alakult meg az Írószövetség pártszervezete, megszűnt a Forum, ősszel átalakult a Csillag szerkesztősége és elindult az Irodalmi Újság, az év végére pedig létrehozták a Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközösségét.

meg, akinek azonban Lukács elé kellett járulnia, hogy megbeszélje vele feladatait, különös tekintettel a személyi kérdések jóváhagyására.³⁹

A tisztújító közgyűlés 1952. május végén ült össze, mely a Társaság irányítását Lukács elnöki pozíciójának megerősítése mellett az ügyvezető elnökké előlépett Bóka László és az új titkár, Pándi Pál kezébe adta, az elnökséget Barta, Király, Tolnai és Waldapfel alkották, Szabolcsi, Klaniczay és Horváth Károly a számvizsgáló bizottságban kapott helyet, míg Vargha Kálmánra jegyzőként számítottak.⁴⁰ A Társaság irodavezetője Vargha Balázs lett, s ez nem csupán adminisztratív feladattal látta el a Népművelési Minisztérium dolgozóját, hiszen egyrészt a titkárral együttműködve összeállította és felterjesztette a vezetőség elé a szakmai programot, másrészt kapcsolatot tartott az MTA I. Osztálya több vezető pozícióban lévő tagjával, s konzultált velük a Társaság életében felmerülő kérdések kívánatos rendezéséről.⁴¹ Az Irodalomtörténet szerkesztése Bókának jutott, míg a veterán baloldali Földessy Gyulát a Társaság tiszteleti tagjává választották.

Pándi a társasági munkában rendkívül tevékenynek bizonyult. Pár hónapos titkári tapasztalata alapján levelet fogalmazott az akadémiai tisztségviselő Waldapfel Józsefnek, melyben a Társaság elégtelen működésének orvoslására szólítja őt fel, megállapítva, hogy maga Waldapfel és Bóka egyéb elfoglaltságaik miatt meglehetősen passzívak, az MTA Irodalomtudományi Bizottsága pedig túlságosan szabadjára engedte a gyepelt.⁴² Ilyen körülmények között a „Társaság vezetősége hovatovább reprezentatív szervvé alakul, amelynek nincs lényegi beavatkozása az ügymenetbe”, az adminisztratív munka pedig „liberális, rendszertelen, felületes”, a tisztségviselők nem érzik át, hogy milyen felelősségteljes állami pozíciókat töltenek be. Különösen a Magyar Klasszikusok megjelenésének akadozását látta olyan problémának, mely „súlyos károkat okoz a kultúrforradalomnak”, de azt is veszélyesnek tartotta, hogy a vidéki kutatók munkáját kevés kivételtől eltekintve „nem sikerült ellenőrzés alá vonni.” Általában véve kifogásolta, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság az irodalomnépszerűsítésen kívül nem tölti be funkcióit, nem képes központosítani, összefogni, irányítani, ellenőrizni a hazai irodalomtörténet-írást. Pándi e „hiányosságok” felszámolására fordította energiáit, ám a titkárrá választását követő évben olyan események következtek, melyek feladatának újragondolására készítették.

A vezetőségváltás nehézségeit és a papírellátás akadozását sejteti, hogy 1952/53-ban fél éven keresztül nem jelent meg a folyóirat, s így fordulhatott elő, hogy az Irodalomtörténet látványosan megelőzte korát: már 1952-es évfolyamában beszámolt Sztálin haláláról. A furcsaság magyarázata természetesen nem más, mint hogy az az évi 3–4. összevont szám csak 1953 áprilisában jelent meg, így a szerkesztőknek még volt idejük egy rövid megemlékezést csempészni az élére. A szovjet diktátor halála

³⁹ *Kézírtos jegyzőkönyv, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.*

⁴⁰ *Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről, 1952. április–december, It 1952/3–4., 600–604.*

⁴¹ PÁNDI–BÓKA, *Jelentés.*

⁴² Pándi Pál Waldapfel Józsefnek, h. n. [Budapest], 1952. október 9., MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

nemcsak a nagypolitikában indított el átrendeződési folyamatokat: áttételesen a Társaság életében és az Irodalomtörténet szerkesztői gyakorlatában is érezte hatását, megtámogatva az SzK(b)P előző év végén lezajlott XIX. kongresszusának begyűrűző következményeit. Mindenekelőtt a viták hangütése mutat változást: nem véletlen, hogy a szerkesztőség szükségesnek tartotta a vitacikkeket óvatoskodó lábjegyzettel ellátni, miszerint azokkal nem mindenben ért egyet. A viták már Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése és az új kormányprogram előtt megindultak. Komlós Aladár például egy június elején tartott munkaközösségi ülésen felelevenítette a fordulat éve előtt hangoztatott nézetét a „kozopolita költészet” 1880-as évekbeli vitájáról,⁴³ melynek egyik tétje a városi polgári kultúra és Komlós háteréből adódóan kimondatlanul is a zsidó polgárság előremutató jelentőségének bemutatása volt: ennek az álláspontnak az újrafogalmazása elképzelhetetlen volt a sztálinista antiszemita perek idején. De nem csak ez a cikk tartalmazott merészebb észrevételeket. Az 1952/53-as tanévre megjelent gimnáziumi tankönyvben Makay Gusztáv Babits és Kosztolányi kedvezőbb megítélését üdvözölte és a diákjaira hivatkozva kifogásolta, hogy Ady bemutatása, mely Révai József tanulmányát követi, alig foglalkozik az istenes versekkel, a Léda-szerelemmel, nem elemzi a „szenvedélyes polgári életvágyat” kifejező költeményeket vagy a halál-verseket.⁴⁴ A régi magyaros munkaközösség vitáin is érezhető volt a feszültség. Nemcsak Gerézi Rabán előadását kellett újfent – némi eufémizmussal – ideológiailag zavarosnak minősíteni, hanem Geréb László népiességről szóló referátumának vitája során is szokatlan vélemények hangoztak el: a hozzászólók némelyike már Orczy Lőrincet is a haladó hagyományokhoz sorolta, mely természetesen kiprovokálta Szabolcsi Miklós és Pándi pártszerűsége ügyelő beavatkozását.⁴⁵

Pándi a marxista-leninista irodalomtörténet-írás hatékonyságának növelését szerette volna elérni, nagyobb elvi szigor érvényesítése révén, mely nem adna lehetőséget a kérdések megkerülésére. Az 1953 májusában rendezett választmányi ülésen ennek akadályát az erőteljes és biztos vezetés hiányában látta, mely nem is burkolt kihívást jelentett a számos közfunkciót párhuzamosan betöltő Bóka felé. Bár a Társaság működésében mutatkozó hibákat hasonlóképp ítélte meg a két irodalomtörténész,⁴⁶ a pesti egyetem dékánja elsősorban a tagok önkéntes tevékenységének élénkülésétől várta volna az irodalomtudomány öt éves tervében felvázolt feladatok megoldását, melyek közül a legfontosabb a marxista-leninista irodalomtörténeti tankönyv megírása volt. Pándi azonban ezt megoldhatatlannak tartotta az adott szervezeti keretek között, s a Társaság munkaközösségeire alapozva szaktudományos kutatóintézet felállítását látta szükségesnek. Ennek megalapításáról 1953 közepén már párthatározat volt, s a Társaság 1953 első féléves munkájáról Bóka és Pándi olyan jelentést fogalmazott az MTA-nak, melyet csak tudományos intézetek számára írtak elő. A dokumentum hangsúlyt fektetett arra, hogy beszámoljon az intézetté alakulás előkészületi munkáiról: „Ez elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a munkaközösségeket igyek-

⁴³ KOMLÓS Aladár, A „Kozopolita költészet” vitája, It 1953/1–2., 178–192.

⁴⁴ MAKAY Gusztáv, Újabb irodalmunk történetének gimnáziumi tankönyve, It 1953/1–2., 199., 197.

⁴⁵ Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről, 1953. január–május, It 1953/1–2., 254.

⁴⁶ Lásd Bóka László 1953. március 26-i beszámolóját a 20. századi munkaközösségek hibáiról. Uo., 255.

szik szilárdabban megszervezni, a tagoknak konkrét kutatási feladatokat adni, s munkájukat folyamatosan ellenőrizni.⁴⁷

A központi feladat, mint említettem, már ekkor egy marxista-leninista szintézis megteremtése volt, a sokféle egyetemi jegyzetet felváltó, monumentális többkötetes kézikönyv megírása – természetesen szovjet ösztönzésre.⁴⁸ Az 1953 nyarán induló vállalkozás átfogó irányítására a Tudományos Minősítő Bizottságban elnöklő akadémikust, Tolnai Gábort szemelték ki, aki egyben az első kötet főszerkesztőjének is jelöltek,⁴⁹ s a társasági munkaközösség élén is felváltotta Kardos Tibort. A további köteteket Waldapfel, Sötér és Bóka, vagyis a munkaközösségek akkori vezetőinek felelősségi köréhez sorolták, és a tervek szerint 1956-ra kellett volna elkészülni a teljes kézirat tömeggel. A kiadvány alapvető elvei és struktúrája a Tolnai által vázoltak szerint már a későbbi Spenót elgondolásait és felépítését előlegezik, azzal a különbséggel, hogy a munkálatok folyamán a Bessenyeiig terjedő első és a 20. századot tárgyaló utolsó kötet is kettévált, kialakítva a jól ismert hatkötetes rendszert. Bár a kötetek nem készültek el, sőt az 1954 szeptemberére betervezett rövid magyar irodalomtörténet sem jelent meg (ezt Bóka szerkesztette volna), a témák és szerzők felosztása az MTA I. Osztályának felügyelete mellett a társasági munkaközösségeken keresztül a kézikönyv munkálatai kapcsán folytatódott. Miközben a Társaság működésének akadozása és a Magyar Klasszikusok sorozat ismételt csúszásai továbbra sem erősítették Bóka pozícióját, a nyilvános beszéd új kormányprogram által teremtett lehetőségeinek határait az irodalomtörténészek is kezdték lassan kitapasztalni, s 1953 őszétől egyre inkább úgy tűnt, hogy a politikai változások maradandónak bizonyulnak. Ez új szövetségek létrehozását tette lehetővé, melyek döntő módon járultak hozzá a magyarországi irodalomtudomány intézményrendszerének átalakításához.

A fiatalok közül Pándi, Szabolcsi és Klaniczay ugyanis az 1953 decemberében tartott közgyűlésen, mely Horváth Jánost (távollétében) tiszteleti taggá avatta, elérkezettnek látták az időt az irodalomtudomány szervezeti kereteinek felülvizsgálatára, és megkérdőjelezték azokat az elveket is, mely alapján a szakmai program irányításában és kivitelezésében részt vevő munkatársakat kiválogatták. Az említett három irodalomtörténész Barta János és Sötér István óvatos támogatásától kísérve összehangolt offenzívát indított a Társaság vezetőségének idősebb tagjai, az Akadémia és az Oktatásügyi Minisztérium funkcionáriusai ellen. A megnyilatkozások hangütése indokolttá teszi a harci metaforika alkalmazását. Pándi a Társaság működését lesújtó kritikával illette, a tudományos kutatók távolmaradását, a szakmai színvonal esését, a Magyar Klasszikusok és a Nagy Magyar Írók szerkesztésének gyér eszmeiségét kárhoztatta. Az Irodalomtörténet szerkesztésében ugyan előrelépést érzékelt és üdvözölte, hogy Bóka felpozícionálta, többoldalúvá tette a folyóiratot, tágitva annak munkatársi körét – itt első helyen Bán Imrét utalt –, kifogásolta, hogy a szerkesztőbizottság elhanyagolható szerepet játszik. Az MTA I. Osztályát azzal vádolta, hogy az nem teremt olyan légkört, mely szabad viták kialakulásához vezetne, sőt olyan vezető tu-

⁴⁷ PÁNDI–BÓKA, *Jelentés*.

⁴⁸ *Számoljuk fel az irodalomtudomány elmaradottságát*, It 1953/3–4., 257.

⁴⁹ TOLNAI GÁBOR, *Az egyetemi irodalomtankönyv műfajának kérdése*, It 1954/1., 69–71.

dósok, mint Tolnai Gábor vagy Waldapfel türelmetlenségükkel, a szükséges éberség szektáns eltorzításával egyenesen elriasztják a nem-kommunista kutatókat, akik szövegkiadások munkálataiba temetkeztek vagy a bibliográfiák készítésének semleges területére húzódtak vissza. Míg korábban az MTA szerveinek ellenőrző funkciójának megerősítését sürgette, ezúttal kifejezetten hangsúlyozta, hogy az Akadémiának nem ellenőrnek, hanem elvi irányító szervnek kell lennie. Pándi félig burkolt kritikáját Szabolcsi még inkább kiélezve Bóka ellen irányította, s a kissé megszeppent egykori szociáldemokrata kultúrpolitikus igyekezett Királyra hárítani a felelősséget, kevés sikerrel. Riadalma fokozódott, amikor Pándi nyilatkozatára ráerősítve Sötér az oktatásügy minisztériumi tisztviselőit kezdte bírálni, megállapítva, hogy azok nem tartják fontosnak a tudományos munkát, „nem szívügyük az, hogy az egyetemeken, vagy bárhol a középiskolákban a tudományos munka komolyan kialakulhasson. És ez a közöny, ez a tudományos munka iránti értetlenség, fantáziátlanság, vagy közömbösség elmegy egészen le a helyi tanácsokig, a legkülönbélebb bürokratikus szervekig és egynél sem talál segítséget a fiatal kutató, vagy akár az egyetemi tanár.” Bóka visszautasította e megállapításokat és szükségesnek tartotta kifejezni lojalitását az oktatásügyi miniszterhelyettes Andics Erzsébet és az MTA vezető tisztségviselői felé. Klaniczay ugyancsak egy Pándi által felvetett motívumot kifejtve bírálta a bizalmatlanságot a „ténylegesen irodalomtörténész” káderekkel szemben, akik közül eddig csak keveseket állítottak vezető posztra. Az egy hónappal később tartott tisztújító választmányi ülés alapján nem nehéz kitalálni, Klaniczay kikre célozhatott, hiszen akkor mások mellett Baróti Dezsőt, Barta Jánost, Bán Imrét és Juhász Gézát választották be az elnökségbe, s közülük csak Barta viselt hasonló tisztséget addig.

Utolsóként éppen az a Barta János kért szót, akit néhány héten belül ügyvezető elnökké emeltek, s már csak ezért is érdemes külön figyelmet szentelni hozzászólásának, melynek fókuszában az Irodalomtörténet szerkesztési gyakorlata állt. Barta nehezményezte, hogy Bóka nem érvényesíti a korábban, vagyis Barta és Klaniczay 1949 és 1952 közötti szerkesztősége idején szokásos lektorálási módszert, s olyan cikkeket is enged megjelenni melyek úgyszólván nincsenek „megfürdetve”:

Annakidején [...] mire egy cikk megjelent, addigra már a szerkesztőség véleményével esetleg ellenkező megállapítások, nézetek már eltűntek belőle. Ezt annak idején úgy fejeztük ki, hogy „koalíciós cikkek” jelentek meg a folyóiratban. Körülbelül a szerkesztőség átadása idején azután az az elv győzedelmeskedett, hogy a szerző egyéniségének, egyéni szempontjainak nagyobb teret kell engedni, és ez nemcsak az apróbb, az egyetem falai közül éppen kikerült szerzőkkel, hanem különösen az illusztrikusabb [sic] szerzőkkel kapcsolatban is érvényesült olyan értelemben, hogy erősebb lektori beavatkozást nem tartott a szerkesztő szükségesnek, hanem közre adta a cikket minden vitatható pontjával együtt, legfeljebb egy szerkesztői megjegyzés kíséretében, amely azt közölte az olvasóval, hogy a szerkesztőség nem mindenben ért egyet a közölt cikkel.⁵⁰

⁵⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről*, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

Barta utalása a „koalíciós” cikkekre körmönfont. A szónak akkoriban meglehetősen erős politikai konnotációja volt, a fordulat évét megelőző koalíciós idősakra utalt, melyben a kommunista párt taktikai megfontolásokból népfrontos kultúrpolitikát vitt. Ezzel azonban a párt a fordulat évében szakított, s aki továbbra is ennek szellemében tevékenykedett, az retorziókra számíthatott. Ebbe az értelmezési keretbe beleírva magát igyekezett távolságot teremteni a Révai-féle kultúrpolitika és saját egykori működése közt. Ugyanakkor az egyénieskedés beszüremkedését kifogásolva mintegy keresztbehúzza a kommunisták és nem-kommunisták között kialakítható frontvonalakat, hiszen az individualizmus bírálata a Révai-korszak egyik legfontosabb,unalomig ismert vesszőparipája volt, s a későbbiekben is megmaradt a szerepe. A lektorálás elhanyagolása azonban, mint Pándinál, egyszersmind a szerkesztőbizottság bevonását is sürgette, mely az új kormányprogram értelmében az egyszemélyi vezetéssel szembeni fölszóalásként is értelmezhető volt.

A „koalíciós” szerkesztésmód elmulasztására hozott konkrét példák azonban némiképp más megvilágításba helyezik e gyakorlat mibenlétét. Barta különösen a nagynevű irodalmárok írásainak kritikátlan leközlése ellen emelt szót, említve a félig-meddig elhatárolódó szerkesztőségi lábjegyzetek feltűnését. Mindössze két ilyen cikket találunk a Bóka-féle számokban: Makay Gusztáv tankönyvkritikáját, melyben egy utalás némiképp leértékeli a Barta által társszerkesztett második gimnáziumi szöveggyűjtemény szerkezetét a negyedikkessel szemben; illetve Komlós Aladár már említett Arany-tanulmányát, mely a Barta által jegyzett gimnáziumi tankönyvfejezetnek a kozmopolitizmus-vita eredetére vonatkozó megjegyzését minősítette le. Annyira hiú és kicsinyes lett volna Barta, hogy e két utalás váltotta volna ki tiltakozását a szerkesztői gyakorlat ellen? Nehezen hihető. A magyarázatot inkább az Arany pályafutását és kánonban elfoglalt helyét érintő vitákban kereshetjük. Komlós tanulmányának tágabb kontextusát a századvég szerzőinek, így főként Komjáthy-nak és Reviczkynek az újraértékelése jelentette, mely ekkoriban válik fontos kérdéssé, nem kis részben épp Komlós tevékenységének köszönhetően. Barta felszóalásakor mindössze néhány hét telt el a Komjáthyról rendezett munkaközösségi vita óta, melyen Komlós – Mátrai László heves tiltakozásától kísérve – igyekezett a költőt sokkal inkább Ady-elődként, mintsem Babits előfutáraként feltüntetni, részben a költőt ért eszmei hatások újrarajzolása, részben pedig a formai újítások „haladó” vonásainak hangsúlyozása révén. Csakhogy az urbánus költők efféle átértékelése Arany 1849 utáni munkásságának megítélésére is hatással lehet, melynek mértéke attól függ, hogy azt milyen értelmezői eljárás segítségével közelítjük meg. Abban az Irodalomtörténeti Társaság vezető tudósai megegyeztek, hogy a Mód Aladár *Négy-száz év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvében elítélően felemlgetett „ingadozó” Arany képével szembe kell szállni, ám abban nem voltak egységesek, hogy miként tegyék ezt. Bóka László például a balladákról nem nyilatkozott kedvezően, de aztán haladónak minősítette líráját. Barta ezzel szemben ekkor a nemzeti összefogást alátámasztó eposzokat értékelte nagyra, s nem tartotta helyesnek, ha Arany líráját megkísérlik a sötét tónusoktól megfosztani. Úgy értékelte, hogy ha Arany nem vált haladóvá, az elmagányosodásával magyarázható, ez pedig elsősorban a korszak

bűne. Sőtér István az említett Komjáthy-vita során úgy érezte, a költő túlértékelésével veszélybe kerülhet Arany kitüntetett helye, így hiába figyelmeztette a pedagógiai főiskola tanársegédje, Németh G. Béla, hogy Komjáthy új formai elemekkel is dolgozik, kitartott a vitában elfoglalt álláspontja mellett, miszerint Aranyhoz képest a másik szerző művei formai hanyatlást jelentenek.⁵¹ Bartát, noha számos kérdésben nem volt Sőtérrel egy véleményen,⁵² ezúttal hasonló aggodalmak mozgathatták: az urbánus tradíció előtérbe kerülése a korszak haladó áramlatainak tárgyalásakor kikezdhetheti az Arany forradalom utáni munkásságát egészen elutasító véleményekkel szemben a költő számára nehezen kiküzdött státusát, mely a nemzeti egység megteremtésére törekvő költő képére alapult. Barta ekkori Arany-képe saját szerepfelfogásától sem volt független, vagyis az urbánus álláspont Komlós általi újrafogalmazásától nem azért idegenkedett, mert a népi ideológia sokkal vonzóbb lett volna számára, hanem azért, mert ez megbontja az általa kívánatosnak tartott nemzeti összefogást.⁵³

A Társaság tagjai közül többen voltak, akik a Budapest–vidék-ellentét mentén vélték értelmezhetőnek az Irodalomtörténet szerkesztési gyakorlatát. Bár a tudományos színvonal és a politikai meggyőződés szempontjából óriási különbségek voltak közöttük, jellemzően a vidéki egyetemek érett korú alkalmazottai képviselték ezt a nézetet. A munkás- és parasztábrázolások vizsgálatára szakosodott Geréb László szervezeti megoldást javasolt a vidéki kutatók helyzetbe hozására, akik nem tudnak áttörni a budapesti egyetemi oktatók és azok baráti köre alkotta „klikken” – neki ez a későbbiekben sem sikerült. Ugyanakkor hasonló véleményt hangoztatott az Irodalomtörténetben publikáló Barta és Bán Imre is, sikerrel, hiszen a választmányi ülésen utóbbi a vidéki kutatók bevonásáért felelős társasági tisztviselővé választották. Mint korábban utaltam rá, ennek a társadalmi körnek a bevonását elvben a kultúrpolitika is preferálta. Ez a szempont azonban csupán másodlagosnak tartható, ugyanis a törésvonalak nemzedéki ellentétek mentén éleződtek ki.

A szerkesztőbizottság mellőzése, illetve többnyire a pesti egyetem MDP pártszervezetéhez tartozó fiataloktól származó cikkek nagyarányú közlése ugyanis azt az üzenetet hordozták a Társaság tagjai számára, hogy Bóka a neki elkötelezett tudóspalántákat igyekszik helyzetbe hozni, mely egyúttal saját pozíciójának erősödéséhez vezetne. A rendkívül elfoglalt Bóka bizonyára tényleg nem csupán kényelmi szempontoknak engedett, amikor tanítványi körétől kért kéziratokat, hiszen a káderutánpótlás akadozása az irodalomtörténet területén is állandó témaként jelentkezett: politikai elvárás volt a marxista-leninista fiatalok bekapcsolása a tudományos körforgásba. Bóka iskolaépítési törekvései is látványosak voltak. A szóban forgó tanulmányok nagyobb része egyfelől Féja Géza és Németh László, másfelől Babits Mihály és Szerb Antal irodalomtörténeti konstrukcióit bírálta meg, többnyire Révaiból kiindulva, meglehe-

⁵¹ Vö. *Társasági hírek*, It 1954/1., 120. Lásd még NÉMETH G. Béla, *A Koszorú*, It 1954/1., 74–85.; NÉMETH G. Béla, *Három ellenzéki folyóirat a századvégről*, It 1954/3., 319–343.

⁵² Vö. például IMRE László, *Az ismeretlen Madách és Barta János pályakezdése*, It 2002/1., 37.

⁵³ Barta Arany-képéhez lásd még S. VARGA Pál, *Barta János és az egzisztenciális perspektíva. Néhány szó Barta János Arany-képéről*, It 2002/1., 44–52.

tősen egyszerű érvvezetéssel,⁵⁴ s mindehhez Bóka programtanulmánya szolgáltatta a pretextust, mely a haladó hagyományok helyesnek vélt vizsgálatának módszerét ismertette.⁵⁵ Ezek a törekvések két oldalról is ellenállást váltottak ki.

A fiatal, de már pozícióba került irodalomtörténészek, akik a közgyűlésen kirobantották a vitát, nem nézték jó szemmel, hogy Bóka őket megkerülve kíván egy új generáció számára teret engedni. Szabolcsi felszólalásában rámutatott: az irodalomtudomány területén nem a káderhiánya a fő probléma, hanem a vezetőség, elsősorban Bóka passzivitása, aki nem hajlandó szembesülni a már gyakorlott kutatók teljesítményével, nem vesz részt a munkaközösségi vitákon. Pándi a folyóirat szerkesztését bírálva érintette a kérdést: kifogásolta, hogy a folyóirat ideológiailag elhibázott és kiforrotlan dolgozatokat is közöl. Ezúttal nem arra kell gondolnunk, hogy a kifogásolt írásművek szerzői „ingadozó” politikai álláspontot képviseltek volna: Tamás Anna és Kispéter András *Apostol*-értelmezése például szemléletmódjában nem állt különösebben távol Pándiétól.⁵⁶ Ő csupán a kidolgozás módját kifogásolta, s inkább a kompetenciakörök megvonását tarthatta szem előtt a fiatalabb kommunista tudósok bírálatának megfogalmazásakor.

Barta János felszólalása szintén bírálja a pártszervezeti ifjak közleményeit, természetesen egészen más megfontolásból, melynek felfejtése azonban magyarázatot szolgáltat ahhoz, miért vette pártfogásba Pándiékát. A konfliktus tétjét számára elsősorban mesterének, Horváth Jánosnak az értékelése jelentette. Bár Horváth polgári irodalomtörténészként volt számon tartva, s művei állandó bírálat tárgyát képezték, teljesítménye és egykori tanítványainak lojalitása volt olyan erős, hogy megtartotta őt a viszonylag „progresszív” polgári szaktudós szerepében. A tudományos közélettől ugyan visszavonult, de akadémiai tagságát megtarthatta, bizonyos korlátok között továbbra is publikálhatott, és a pártállam látványos elismerésekkel (így A Munka Érdemrendje 1953-as odaítélésével)⁵⁷ próbálta demonstrálni saját nyitottságát. Noha nem kereste a hatalom kegyét,⁵⁸ még marxistává lett régi diákjai is látogatták, adtak a véleményére. Az Irodalomtörténet Bóka szerkesztette addigi három számában azonban némely fiatal példátlanul élesen támadta Horváthot, ráadásul az imént említett iskolás módra megírt cikkekben, melyek épp a Horváth által képviselt tudományos igényesség minden korábbit alulmúló megcsúfolásának tűnhettek Barta szemében. Ezzel az alternatívával szemben Pándi, Szabolcsi, Klaniczay és társaik nemcsak maga-

⁵⁴ GARAMVÖLGYI József, *Juhász Gyula és a forradalom, 1917–1919*, It 1952/2., 186–221.; LÁSZLÓ Imre, *Petőfi és Arany barátsága*, It 1952/3–4., 326–334.; TÓTH Dezső, *Vörösmarty és a Nyugat*, It 1952/3–4., 353–364.; PURUCZKI Béla, *Tolnai Lajos a mi szemünkben*, It 1952/3–4., 365–403.

⁵⁵ BÓKA, *Marx tanítása*.

⁵⁶ TAMÁS Anna, *Petőfi Apostola*, It 1952/3–4., 434–447.; KISPÉTER András, *Hozzászólás az Apostol-kérdéshez*, It 1952/3–4., 448–454.; TAMÁS Anna, *Válasz az Apostol-tanulmányhoz írt hozzászólásra*, It 1953/1–2., 210–212. Pándi Tamás Annának tanuló kör-vezetője volt az egyetemen. Vö. *Rejtőzködő legendárium*, 35–36. Lásd még MARGÓCSY István, *Az Apostol sorsa*, Holmi 2011/9., 1081–1082.

⁵⁷ 1948 februárjában a nyugdíjba vonuló tudóst a Kossuth-díj első fokozatával tüntették ki. Nyilván ez sem állt szemben a kommunista kultúrpolitika törekvéseivel, s egy kissé más történeti situációban hasonló, önlegitimációs aktusként is értelmezhetjük.

⁵⁸ 1948-tól fogva például semmilyen hivatalos rendezvényen nem vett részt. Vö. KOROMPAY H. János, *Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, Irodalomismeret 2011/4., 15.

sabb nívót képviseltek, hanem Horváthtal szemben is elnézőbbek voltak. Klaniczay maga is a Horváth-iskola egyik utolsó neveltje volt, a stílustörténeti kutatásokban pedig Barta és Bán szövetségese. De még Pándi is, aki nem nézte igazán jó szemmel Horváth örökségének továbbvitelét, elismerte az idős tudóst. Ne feledjük, a pártszerűség akkor nem is tette lehetővé Horváth radikális bírálatát, mely érthetetlené tette volna állami kitüntetését, illetve a Társaság tiszteleti tagjává választását, s korabeli szóhasználatával élve szektás elhajlásnak minősülhetett.

Horváth János korosztályából azonban volt még valaki, aki irodalmi kérdésekben nagy tekintélynek számított és a fiatalabbak fel-feljárógattak hozzá: Lukács. Tanítványai felbukkantak a Társaság munkaközösségeiben, ankétjain, majd lassanként a folyóirat oldalain is. Többségük meglehetősen öntudattal rendelkezett. A korszerű tudományosság letéteményeseinek tekintettek magukra, s ellenszenvvel fordultak minden olyan kísérlet felé, mely nem kívánt gyökeresen szakítani a polgári irodalomtudomány vívmányaival. Kiváltképp a stílustörténeti kutatásoknak a lukácsi realizmusfelfogással összeegyeztethetetlen felelevenítését nem fogadhatták el, melynek Barta – több Eötvös Collegiumban végzett társa mellett – az egyik legjelentősebb képviselője volt, még akkor is, ha abban az időszakban a szellemtörténeti stíluskategóriák „kritikus felülvizsgálatának” szükségességét emlegette. Ezen a rejtettebb vitán kívül azonban Bartát közvetlenül is támadás érte nem-marxista nézetei miatt. Hermann István Madách-tanulmánya, melynek egyes alapgondolatai Lukács pár évvel későbbi hírhedt Tragédia-értelmezésében bukkantak fel újra, azt vetette szemére – neve elhallgatása mellett –, hogy „az imperializmus egyik legjellegzetesebb filozófiai irányzatát, az egzisztencializmust akarja belemagyarázni Madách művébe.”⁵⁹ A pesti egyetem tudományos utánpótlásának díszszemléje tehát összességében azt az üzenetet közvetítette Barta számára, hogy az ő tudományos szocializációját meghatározó tényezők jó eséllyel ugyanúgy végképp háttérbe fognak szorulni, ahogy maga is vidékre helyeződött át, annak ellenére, hogy vállalta az irodalomtörténet-írás marxista-leninista fordulatának konszolidációjában rá osztott szerepet. Ebben a helyzetben aligha volt meglepő lépés Barta részéről, hogy a Pándi–Klaniczay-egységfrontot támogatta.

Pándiék számára azonban az igazi ellenfél mégsem a legifjabb korosztály volt. Amint az az eddigiek alapján is bizonyára világos, a velük szemben formálódó szövetségi rendszer valójában az akadémikusok szűk pozícióhalmozó körével szemben alakult ki. Mivel Bóka, Waldapfel és az idősebbek nem adják meg a fiataloknak a jó munkához szükséges támogatást, állította Pándi, „mi fiatalok néhányan, akik bekerültünk funkcióba, kicsit magunkra maradtunk.” Majd így folytatta: „két vagy három [...] fiatal fecske, mint Klaniczay, Szabolcsi, vagy én, vagy Koczás, vagy akik itt funkcióban voltunk, nem tud nyarat csinálni. És bizonyos feszültséget éreztünk az idősebb irodalomtörténészek és a fiatalabbak között.”⁶⁰ A konfliktus egyik sarokpontja a szaktudományos intézet megalapítása volt, de nagy hangsúllyal merült fel a külföldi

⁵⁹ HERMANN István, *Madách: Az ember tragédiája*, It 1952/3–4., 356.

⁶⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről*, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2., 48.

szakirodalomhoz való hozzáférés biztosításának elmaradása is. Szabolcsi az MTA Adminisztrációs Hivatalára panaszkodott, amiért az nem segíti az idegen nyelvű szakfolyóiratok megszerzését – felvetését Sötér és Klaniczay nyomatékositotta. Az intézmény létrehozásának halogatását Pándi minősítette tűrhetetlennek, és így kívánt véget vetni a mellébeszélésnek:

a Társaság lehetőségeivel számolva, egyszerűen képtelenség a magyar irodalomkutatástól olyan feladat elvégzését várni, mint amelyet az Akadémia, a magyar irodalompolitika ráró [ti. az irodalomtörténeti szintézis megírását]. És semmi értelme annak, hogy itt derék, nemes és funkcióból eredő fogadalmakat tegyünk. Nincs ennek semmi értelme, elég volt az üres ígérgetésekből, a felsrófolt tervek-ből és a tartalom nélküli optimizmusból. Az a helyzet a Társaságban, hogy egyetlenegy függetlenített funkcionáriusa van a Társaságnak. És egyetlen emberre, adott esetben Vargha Balázusra, nem lehet ráépíteni a magyar irodalomkutatás ügyét. Az irodánk nem képes – s itt megint Sötér elvtársnak igaza van [...] – municióval [értsd: anyagi támogatással] ellátni a kutatókat és a vidéki csoportokat. [...] És itt hozhatunk akármilyen határozatot és változtathatunk így vagy úgy a vezetőségen, ez a tény, az anyagi feltételek hiányoznak a Társaság munkájához. [...] [A kitűzött célokat] csak úgy valósíthatjuk meg, ha van intézetünk, vannak kutató állásaink, van apparátusunk, tudjuk intézményesen hová kapcsolni a kutatást, mert [...] társadalmi munkával – ezt szeretném hangsúlyozni – nem lehet egy tudományág területét felszántani.⁶¹

E törekvések azonban akkor még nem teljesülhettek. Hiába állt már készen Lakó Györgynek, az MTA I. Osztálya titkárának javaslata az intézet felállításáról,⁶² még két évig váratott magára, mire a kormányzat jóváhagyta az Akadémia által felterjesztett terveket. Azt azonban, mint már utaltam rá, sikerült elérni, hogy a Társaság vezetése kicserélődjön: Bóka – felsőbb sugallatra – kikerült a vezetésből, és a régi–új ügyvezető elnök Barta munkáját a Baróti Dezső–Juhász Géza–Király István alelnöktrío volt hivatott segíteni. Az új vezetőség felelősségi köreit is megosztották: Bán Imre a kutatómunka fejlesztésnek feladatát kapta, míg a fiatalok közül Koczkásra bízták a vitaülések előkészítését, Pándira a felsőbb szervekkel való kapcsolattartást, Szabolcsi a Magyar Klasszikusokért, Tóth Dezső a Művelt Nép kiadványokért (így a Nagy Magyar Írók sorozatért) felelt, Vargha Balázusra továbbra is szervezőtitkárként számítottak, míg Vargha Kálmán vette át a gyakorlatban a folyóirat szerkesztését.⁶³

Az új elnökség az „új szakasz” politikájának szellemében kezdett szervezkedni. Az előző év októberében a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és Nagy Imre

⁶¹ Uo., 50–51.

⁶² Lakó Györgynek, az MTA I. Osztálya titkárának javaslata Rusznyák Istvánnak, az MTA elnökének, Budapest, 1953. november 5. = *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Töredékek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, írta, s. a. r. SIMON Zsuzsanna, Nap, h. é. n. [Budapest], 64–69.

⁶³ *Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről.*

találkozójával megkezdődött egyházpolitikai irányváltás, illetve a nem-marxista tudósok közelítésének szándéka igen lényeges következményekkel járt az irodalomtudományos színtérre nézve. Gondos előkészítő munka kezdődött, melynek során mérlegelték, hogy a „nemzeti egységfront” létrehozása mely irodalomtörténészek meghívását indokolja az 1954. március 15-re tervezett kibővített választmányi ülésre. Az első javaslatban felmerült többek közt Rubinyi Mózes, Sík Sándor, sőt a kilencvenhez közelítő Gyulai Ágost neve is,⁶⁴ ám egy újabb feljegyzés előírása nyomán – „úgy kell módosítani [a névsort], hogy az irodalomtörténetírás szempontjából fontos egyéniségek vegyenek részt”⁶⁵ – az alábbi vegyesnek mondható, de számos mellőzött irodalomtörténészt feltüntető lista született: Baránszky-Jób László, Benedek Marcell, Bisztray Gyula, Brisits Frigyes, Dezsényi Béla, Eckhardt Sándor, Földessy Gyula, Gálos Rezső, Gerézdi Rabán, Gyergyai Albert, Győry, Horváth János, ifj. Horváth János, Hankiss János, Kárpáti Aurél, Kozocsa Sándor, Lukácsy Sándor, Magyar Bálint, Máté Károly, Németh Antal, Pukánszky Kádár Jolán, Sándor István, Simó Jenő, Zolnai Béla. Egy kéz még utolsó simításként kihúzta Brisits nevét. „Az ezeken kívül még javaslatba hozott néhány irodalomtörténésről meg kell kérdezni felsőbb szervek véleményét” – rendelkezett az irat.

Az ülésen Barta János bejelentette, hogy véget ért a nem-marxisták kirekesztése, hiszen ma már ők is többségükben helyeslik a „néphatalmat” – ezzel a retorikai fogással lényegében a visszatérés feltételeit közölte az egybegyűltekkal. Az egykori „vallásos-egyházias” irodalmárokat külön is megszólította, kijelentve, hogy számukra is nyitva áll a közeledés útja. Példaként ismét a régi magyaros munkaközösségre lehetett hivatkozni, hiszen a Rákóczi-kor kutatásában már kialakult az együttműködés. A nevek említésétől tartózkodó Barta nemcsak és nem elsősorban a református lelkes Esze Tamásra célozhatott, aki történészként már felülvizsgálta korábbi nézeteit,⁶⁶ a régi magyaros műhely munkájában régóta rendszeresen részt vett, sőt népszerű előadásokat is tartott, 1953 novemberének végén pedig az osztársasági vita-ülés főreferátumát tartotta, hanem Zolnai Bélára is, aki – mint a hozzászólásokból kiderült – korábbi tevékenységének önkritikáját egy Rákóczi-tanulmányba foglalta.⁶⁷

A Barta által ajánlott közeledést érthetően némi bizalmatlanság fogadta. Az egykori bencés szerzetes, Gerézdi Rabán, aki szintén törzstagja volt a régi magyaros munkaközösségnek, sérelmezte, hogy Barta a korábbi korszakok kutatására nem tett utalást: szemrehányását a jegyzőkönyv szerint egyetértő bekiabálások nyomatékosították. A hallgatóságból a klerikális kötődésűek egy része minden bizonnyal a latin nyelvű régi irodalom tanulmányozását szerette volna a nyilvánosság előtt folytatni, ennek lehetővé tételét várta volna el, Barta beszédében azonban – mint Gerézdi szóvá

⁶⁴ A márciusi választmányi ülésre meghívandók a választmányi tagokon kívül [1954 eleje], MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/4.

⁶⁵ VARGHA Balázs, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségének 1954. február 22-én d.u. 3 órakor tartott ülésén hozott határozatok, Budapest, 1954. február 24., MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/4.

⁶⁶ Lásd például Esze Tamás – KÖPECZI Béla, *Esze Tamás*, Művelt Nép, Budapest, 1951.

⁶⁷ A tanulmány így is csak évek múltán jelenhetett meg: ZOLNAI Béla, *Megjegyzések a Rákóczi-kérdésről*, It 1957/1., 1–8.

is tette – nem érzékelték ebben a vonatkozásban elmozdulást a Társaság addigi kutatási irányához képest. Feljük tett újabb gesztusként értelmezhető, hogy mire a Barta-beszéd az Irodalomtörténet oldalain megjelent már nem csupán Berzsenyi, Babits és Kosztolányi szerepelt benne mint elhanyagolt szerző, hanem Pázmány is.

Minden irányban kölcsönösen megnyilatkozó gyanakvás, félelem és óvatosság jellemezte az ülést, melyen – aligha meglepő módon – a szellemtörténet megítélése bizonyult a központi kérdésnek. Az említett Zolnai kissé nehezen követhető és még bátortalan hozzászólása, valamint Hankiss János határozottabb felszólalása több vonatkozásban hasonló álláspontot körvonalazott. Mindketten arra törekedtek ugyanis, hogy megszabaduljanak a „szellemtörténész” bélyegtől (Hankiss még Thienemann ilyenirányú kötődését is megpróbálta lazítani), illetve a szellemtörténeti műveket igyekeztek ideológiai háttérükről leválasztva tényfeltáró szakmunkaként beállítani. Ezért nehezményezte Zolnai, hogy a szellemtörténetnek minősülő régi irodalmi elemzések csak általános bírálatban és nem az egyes állításokig lehatoló cáfolatban részesültek, és ezért állították mindketten, hogy a szellemtörténet csupán egy módszer a sok közül, s az igazán lényeges kérdés az, hogy mennyire elmélyült maga a vizsgálódás. Hankiss némileg ironikus módon organikus fejlődésként ábrázolta a szellemtörténet meghaladását: „minden kutatónak megvan az optimális témája, módszere – állította –, amely a multban és jelenben is többé-kevésbé kialakult és kialakul. [...] a mult azt mutatja, s a jelen is éppugy mutatja, hogy az ember keresztül megy bizonyos korhatásokon, s nem lesz szellemtörténész, nem lesz pozitivista, hanem mindenkől azt veszi ki, amire szüksége van, ugyanugy, mint az állati vagy a növényi szervezet.”⁶⁸ Ez természetesen távolról sem volt olyan álláspont, mely nyomtatásban megjelenhetett: azon a jegyzőkönyv-példányon, melyet felhasználtak az Irodalomtörténetben közreadott összefoglaló megszövegezéséhez, Zolnai Béla hasonló tartalmú kijelentését egy ceruzás megjegyzés nihilistának minősítette. Jól sejtette a jelen lévő Turóczi-Trostler József, hogy érdemes azon frissiben elhatárolódnia Hankiss idézett szavaitól. Ő inkább abban látta a megoldást, hogy kétféle szellemtörténetet különített el: reakciós, vallásos, valamint haladó irányt. A párbeszéd nyomán ugyan a meghívottak ígéretet kaptak egy szellemtörténeti vita megrendezésére, nincs jele annak hogy erre a későbbiekben valóban sort kerítettek volna. Az esemény azonban alkalmat adott Bán Imrének, hogy rámutasson: a polgári irodalomtudomány bizony létrehozott és létrehoz értékeket, a múltban és a jelenben is, ezért időszerű lenne az Egyetemes Philológiai Közlöny újraindítása valamilyen formában. Ez a kívánsága teljesült: egy év múlva, 1955 márciusában látott napvilágot a Filológiai Közlöny első száma.

A kibővített választmányi ülésen szolidabban bár, de a paprikás hangulatú decemberi közgyűlés több témája ismét felmerült, alkalmat adva Barta és Bóka újabb csörtéjére. Míg legutóbb Horváth János megítélésének kérdése csak a konfliktus kikövetkeztethető háttéréhez tartozott, ezúttal nyíltan előkerült. Barta a múlt hibáinak tárgyalásakor kiemelte, hogy Horváth műveit a Társaság tagjai nem értékelték kellő

⁶⁸ Az Irodalomtörténeti Társaság 1954. március 15-én tartott ülésének hozzászólásai, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/3., 30.

módon, Bóka azonban az új erőviszonyoknak megfelelően tiszteletköroket téve, de Horváth verstani kézikönyvének vitáját mégis egyértelműen pozitívan értékelte, s elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy olyan verstan kedvező elbírálás alá essék, mely a társadalmi folyamatokra nincs tekintettel. Az akadémikus ismét jelezte, hogy bizalmát inkább az egyetemről kikerülő fiatalokba fekteti, s az idősebb generációval kapcsolatban célzott arra, hogy kizárólag akkor fogadható vissza valaki az irodalomtudomány közegébe, ha következetesen leszámol egykori tévedéseivel. Barta ezzel szemben úgy ítélte meg, Horváth kritikussai csak a negatívumokat látták meg a műben, nem ismerték fel, mennyi újdonságot hoz a Négyesy-féle verstanhoz képest, így mélységesen igazságtalanul jártak el. A felfogásbeli különbségek alapján érthető, hogy nem a Bóka-féle Irodalomtörténet, hanem az 1953 végén induló Irodalomtörténeti Közlemények jelentette a nem-marxista tudósok fórumát.

Ha az ülés résztvevői aznap reggel netán kezükbe vették a Szabad Nép ünnepi számát, *Az új magyar irodalom kérdéseiről* olvashattak benne.⁶⁹ Ez a cikk készítette az MTA I. Osztályát, hogy az irodalomtörténet-írás feladatairól csakhamar határozatot hozzon, mely – nem először – a 20. századi kutatást, s különösen az „élő irodalom” tanulmányozását állította az előtérbe.⁷⁰ Azt is előírta, hogy az Irodalomtörténet folyóirat minden évben összegezze az előző év szépirodalmi termését, a Társaság pedig írjon ki nagy összegű pályázatot élő írókról. Később, a hetvenes években valóban próbálkozik majd efféle összefoglaló tanulmányok közlésével az Irodalomtörténet, a Bóka-korszakban azonban nem találkozunk ilyen típusú közleménnyel. Egyáltalán a kortárs magyar irodalom megjelenítése terén nem történik igazán jelentős változás: bár az ilyen tárgyú kritikák száma valamelyest növekszik,⁷¹ tanulmány igényű publikációval majd csak a forradalom után találkozhatunk. A Társaság által szervezett vándorgyűléseken továbbra is Király István vagy Bodnár György szerepelt az egykorú irodalom szakértőjeként, s ha mégis a kultúrpolitika centrumától távolabb álló irodalmár vállalkozott előadásra, abból problémák adódtak, mint például Földessy Gyula esetében, aki Juhász Ferencről tartott 1955 márciusában előadást, anélkül, hogy a költő újabb alkotásainak eszmeiségét elítélte volna. Bóka azonban éppen jelen volt és tévedését helyreigazította.

Az említett pályázat sem vezetett fényes sikerre: noha előzetesen mintegy harminc pályamű beérkezését várták, összesen hét darab futott be, melyek mindegyikét második vagy harmadik díjban részesítette a Bóka, Illés Endre, Bölöni György, Czine

⁶⁹ *Az új magyar irodalom kérdéseiről*, Szabad Nép 1954. március 15.

⁷⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vezetőségének határozata a legújabb kori magyar irodalom kutatásáról, It 1954/3., 257–259.

⁷¹ FEKETE GÁBOR, *Illyés Gyula*: Ozorai példa, It 1955/1., 74–81.; POSZLER György, *Tamási Áron újabb regényei*, It 1955/2., 242–248.; FODOR Ilona, *Füsi József*: Az aszódi diák, It 1956/1., 114–116.; SZALAI Sándor, *Szabó Pál önéletrajzi regényéről*, It 1956/3., 375–378. Ide sorolható még: BENEDEK Marcell, *Füst Milán Lear király fordítása*, It 1955/4., 493–495. Ez kétségkívül több mint amennyi a Barta–Klanczay-időszakot jellemezte, hiszen akkor egyedül Király István mérlege (*Népi demokráciánk irodalma*, It 1950/2., 33–56.) sorolható ebbe a kategóriába, de a Bóka felügyelte számok már addig is szóltak újabb irodalmi művekről: RIBINSZKI Károly, *Urbán Ernő*: Tűzkereszttség, It 1952/3–4., 593–596.; WÉBER Antal, *K. Grandpierre Emil*: A csillagszemű, It 1953/3–4., 502–504. Lásd még BÉLÁDI Miklós, *Megjegyzések a Csillag 1953-as évfolyamáról*, It 1954/2., 220–226.

Mihály, Nagy Péter és Szabó Ede összetételű bizottság, első díjat azonban – feltehetően ismét a nem kielégítő eszmeiség miatt – nem osztott ki. Benkő László Veres Péter stílusáról és T. Tedeschi Mária Török Gyuláról szóló dolgozata mellett díjazták az Irodalomtörténet későbbi főszerkesztőjének, Tamás Attilának Juhász Ferencet tárgyaló írásművét is. Tamás akkor már nem volt teljesen ismeretlen, hiszen egyebek közt az Új Hang munkatársaként dolgozott, és Somlyó Zoltánról már tanulmányt közölt az Irodalomtörténetben.⁷²

A 20. század korábbi időszakainak vizsgálata területén már valamelyest aktívabbnak mutatkozott a Társaság, legalábbis a tudósításokból és a folyóirat számaiból ítélve. A kritikai kiadások megindulásának is köszönhetően az Ady- és különösen a Móricz-recepció folyamatosan bővült új cikkekkel az Irodalomtörténet oldalain, míg 1955-ben egy szám erejéig inkább József Attila munkássága került előtérbe.⁷³ A Nyugathoz ilyen-olyan módon kötődő többi szerző értékelésére alig-alig vállalkoztak, noha Pándi közgyűlési beszámolóján kifejezetten felhívta erre a hiányosságra a figyelmet, a Babits- és Kosztolányi-kutatás elmélyítését sürgetve.⁷⁴ Tamás Attila említett tanulmánya és a körmenői gimnáziumból akkoriban az Európa Kiadóhoz kerülő Lator László Radnóti-cikke⁷⁵ legfeljebb tétova és esetleges tapogatódzásnak tekinthetők ebbe az irányba. Jóllehet, a Nyugat-kérdést már 1953 szeptemberében munkaközösségi vita tárgyává avatták, László Imre, aki az ELTE aspiránsa és a 20. századi műhely titkára volt, lesújtó képet festett ebből az alkalomból a folyóiratról: a Tanácsköztársaságig még ellentmondásosnak tartotta szerepét a magyar irodalomtörténetben, ezután viszont szerinte minden ellenzékiességét levetkőzte és a rendszer kiszolgálójává vált. Ez a felfogás azonban általános elutasításra talált Földessytől Szabolcsin át Bókáig, akik azt a véleményt képviselték, hogy Adyt, Móriczot és Kaffka Margitot a Nyugat részeként kell szemlélni, s mindvégig létezett a folyóiratnak „haladó” vonulata.⁷⁶ Bár a húszas évei elején elhunyt kutató cikkét a következő évben kegyeletből leköszölte az Irodalomtörténet,⁷⁷ nem ez a felfogás vált a Nyugat-értelmezés fő vonulatává. Pedig nem egyedül e tragikus sorsú fiatal vallotta az ismertetett nézeteket: az 1945 utáni irodalomtudomány egyik legkarakteresebb figurája, a szovjet mintára bevezetett kandidátusi fokozatot elsőként megszerző Nagy Péter is hasonló szelvényben munkálkodott. Ahogy Király István opponensi véleményében megfogalmazta:

Szinte egyforma súlyú ellentétet konstruál egyrésztől Móricz és a hivatalos irodalom, másrésztől Móricz és a Nyugat esztéta-szárnya közé. Csak azt veszi észre, amiben szembenállt Móricz Babitsékkal, s szem elől veszi, amiben szövetségesek voltak... – Irodalomtörténetírásunk Babits, Kosztolányi s általában a Nyugat

⁷² TAMÁS Attila, *Somlyó Zoltán*, It 1955/1., 41–64.

⁷³ PÉTER László, *József Attila Szegeden*, It 1955/2., 115–163.; R. HUTÁS Magda, *József Attila Tömeg című verséről*, It 1955/2., 182–185.; SZABOLCSI Miklós, *Adalékok József Attila verseihez*, It 1955/2., 190–191.; OROSZ László, *Egy József Attila dedikáció*, It 1955/2., 192.

⁷⁴ PÁNDI Pál, *Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén*, It 1954/1., 4.

⁷⁵ LATOR László, *Radnóti Miklós költői fejlődése*, It 1954/3., 259–274.

⁷⁶ *Társasági hírek*, It 1953/3–4., 509.

⁷⁷ LÁSZLÓ Imre, *A Nyugat kérdéséhez*, It 1954/2., 162–170.

esztéta íróinak értékelésében csak végleteket ismer, s Nagy Péter is végletekben gondolkodik. Meghamisította a valóságot az a szemlélet, amely Babitsot akarta megtenni a XX. század magyar irodalmának reprezentatív alakjává. De torz és egyoldalú az a szemlélet is, mely ez ellen harcolva szinte minden értéket megvon Babitstól.⁷⁸

Ez egyben az akkorra megrendült egészségű és visszább vonult Révai 1952-es álláspontjának felülvizsgálatát is jelentette, mely ugyan Móricz húszas–harmincas években írott műveit helyezte az életmű csúcsára minden, így ideológiai szempontból is, ám Babitsot jóval negatívabban ítélte meg.⁷⁹ Igaz, Révai Nagy Péter disszertációját értékelő levele, míg a korábbi állítást újrafogalmazta, az „elefántcsonttorony költőjét” nem hozta szóba.⁸⁰ Mégis kockázatos vállalkozásnak tűnhetett a Nyugat átfogó újraértékelése, különösen mivel 1954 nyarától Nagy Imre pozíciója már megingott, a következő év elejétől pedig teljes visszavonulásra kényszerült. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy jó néhányan maguk is publikáltak a Nyugatban, így saját korábbi szerepvállalásukkal is szembe kellett volna nézniük. Nem csoda, ha az irodalomtörténészek vonakodtak e „kényesnek” ítélt témához nyúlni.

A legexponáltabb kérdés a századvég továbbra is napirenden lévő értelmezése és Móricz pályaképe mellett Jókai műveinek megítéltetése volt, mely élénk vitákat váltott ki.⁸¹ Sokáig alapvetően Hegedűs Géza, valamint két fiatal, Nagy Miklós és Szabényi Géza koncepciója vetélkedett. Míg Hegedűs Jókai polgárrá maszkírozásával kísérletezett, Nagy a birtokos középnemesség ellentmondásos, egyszerre realista és romantikus képviselőjét látta az íróban, mely szemlélet Waldapfel József támogatását is élvezte. Harmincöt évesen, 1955-ben elhunyt pályatársuk, Szabényi viszont, akit Szauder még a nekrológban is kissé darabos gondolkodónak festett le,⁸² Jókait kártékonyabbnak tartotta, szabadságharc utáni tevékenységében a munkásság leszerelését és az osztályharc tompítását látta lényegesnek. A fordulópontot Barta János *Jókai és a művészi igazság* című tanulmánya jelentette, mely szakított azzal a gyakorlattal, hogy Jókait ilyen-olyan indokkal realistiként tüntessék fel, és ehelyett a realizmus jelentkezését megelőző szerzőként tárgyalja, akire nem alkalmazhatók a stíluskorszak-

⁷⁸ Nagy Péter „Móricz Zsigmond” c. kandidátusi disszertációjának vitája, It 1954/2, 193.

⁷⁹ Révai József, *Móricz Zsigmondról = Uő., Kulturális forradalmunk kérdései*, Szikra, Budapest, 1952, 211–215.

⁸⁰ Révai József, *Móricz Zsigmond értékeléséhez. Révai József elvtárs levele Nagy Péter elvtárshoz „Móricz Zsigmond” című disszertációjának megvitatása alkalmából*, Társadalmi Szemle 1953/12., 1251–1256.

⁸¹ Szabényi Géza, *Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése*, It 1954/1., 24–60.; Barta János, *Jókai és a művészi igazság*, It 1954/4., 401–417.; Nagy Miklós, *Jókai Mór: Szegény gazdagok*, It 1955/1., 32–41.; Borzsák István, *Az És mégis mozog a föld új kiadásának jegyzeteiről*, It 1955/1., 65–66.; Nagy Miklós, *Az újabb Jókai-kutatások problémái*, It 1955/4., 487–492.; Sötér István, *Jókai és a Rab Ráby*, It 1956/1., 1–39.; K. Deme László – Barta János, *Vita egy Jókai-regényről*, It 1956/1., 76–84.; Nagy Miklós, *Jókai Mór: Válogatott elbeszélések. 1–3.*, It 1956/2., 203–235.; Illés Endre, *Március 15 vagy április 4?*, It 1956/4., 452–453.; Nagy Miklós, *Válasz Illés Endrének*, It 1957/1., 64. A különféle Jókai-koncepciókhoz lásd még Sötér István, *Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfittől Adyig korszak területén*, 1953/3–4., 270–275.

⁸² Szauder József, *Szabényi Géza (1920–1956)*, It 1956/1., 256–257.

ként értett realizmus elemző kategóriái. A cikk jelentősége elsősorban abban áll, hogy eloldotta a „művészi igazság” és a realizmus fogalmát egymástól. A szocialista realista kritika zsdanovi koncepciójától történt határozott eltávolodás⁸³ együtt járt az elemzői nyelv szembetűnő módosulásával (hiszen egyebek mellett a művészi funkcióra, a kifejezőeszközökre, a regénykompozícióra irányult Barta figyelme), illetve annak az elvárásnak a megfogalmazásával, miszerint „az író és művét [...] saját igénye szerint próbáljuk megítélni.”⁸⁴ Ez a felfogás homlokegyenest szemben állt a korábbi Révai-féle kultúrpolitika tanításával, a pártosság követelményével. A helyzet komplexitását jól mutatja, hogy Barta felfogása a szovjet Revjakin Irodalomtudományi Értesítőben megjelent tanulmányára támaszkodott, mi több Móricz kapcsán maga Révai szolgáltatott érveket a debreceni tanszékvezető számára. Abban a levélben ugyanis, amelyet Nagy Péter kandidátusi védésére küldött a politikus, éppen azt veti lényegében a Móricz-dolgozat szerzőjének szemére, hogy a szocialista realizmus követelményrendszerét ahistorikus módon olyan korok és írók esetében várja el, melyek számára az még nem volt valóságos opció.⁸⁵

Barta esetében e felvetés azonban az 1955. január 10-i közgyűlésre olyan irodalomtudományi programmá szélesedik, mely Lukács 1949-es programbeszédét alapjaiban forgatja fel. Barta az irodalomról való beszéd nagyarányú felülvizsgálatára szólított fel, mivel az akkor használatban lévő elemzőkészlet a kritikai és szocialista realizmus írói gyakorlatához kötődik, nem vagy csak kényszeredetten alkalmazható a realizmust megelőző korokra. Az olyan fogalmakat, mint a „lírai realizmus” (Komlós) vagy a „romantikus tendencia” (Sötér) nehezen értelmezhetőnek nevezte, s nyilvánvalóan a lukácsi realizmusfelfogásnak engedelményeket tevő öszvérmegoldásnak tartotta. Az 1948 előtti kritikai diskurzust idézve nemcsak az eszmei, társadalmi és ideológiai tényezők egyeduralmát kifogásolta, hanem konkrét példákön (Szauder Kisfaludy-elemzésén, Bóka Ady-értelmezésén) illusztrálva azt is veszélyesnek tartotta, hogy az irodalmi hagyományok, a formák, a tárgyak a témák és sablonok továbbélésének lehetőségét a kutatók egyre kevésbé veszik figyelembe, ami vaskos tévedésekhez vezet. Véget kívánt vetni a gyenge költők politikai alapon történő túlbecsülésének is.⁸⁶

Kezdeményezően lépett fel tehát Barta egy megrekedő irodalomtudományos közéletben. Az intézet létrehozásának halogatása újra csak a munkaközösségek működésképtelenségét tette nyilvánvalóvá, s bár az Irodalomtörténeti Közlemények mutatott fel biztató jeleket, például külföldi szakmunkákról beszámolókat közölve igyekezett a provincializmus sokat emlegetett problémáját felszámolni, az Irodalomtörténet és a könyvsorozatok működéséről nem fogalmazódtak meg kedvező vélemények. A tudományos közbeszédet a hozzászólók szerint fogva tartotta a félelem: Waldapfel József

⁸³ A szocialista realizmussal való szakítás nyíltan megfogalmazott igénye már Béládi Miklós egy 1953 októberében elhangzott értékelésében megjelent, mely csupán az Irodalomtörténet 1954/2. számában jelent meg, s annak ellenére, hogy alapvető elvi kérdésekről szövelt, nem a tanulmányok közé sorolták be, ahogy az hasonló cikkek esetében szokásos volt, hanem a Szemle rovatba rejtették el. BÉLÁDI, *Megjegyzések a Csillag 1953-as évfolyamáról*.

⁸⁴ BARTA, *Jókai*, 406.

⁸⁵ RÉVAI, *Móricz Zsigmond értékeléséhez*.

⁸⁶ *Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1955. évi közgyűléséről*, It 1955/2., 249–252.

felvilágosodás-könyvéről például a szakmán belülről senki sem mert kritikát írni, vagy – mint Barta nehezményezte – az nem jelenhetett meg.⁸⁷ Általában véve a kultúrharc kiéleződését sejtette, hogy az új vezetőségből Bán Imre írásait például próbálkozásai ellenére nem közölte az Irodalmi Ujság, s ha jól értelmezem Barta nem teljesen világos utalását, miszerint a fiatalokban csalódott, magán a vezetőségen belül is feszültségek lehettek. Tény mindenestre, hogy Pándiék szokatlan módon nem szóltak hozzá az üléshez, s a sok hiányzóra tett megjegyzés azt valószínűsíti, nem is nagyon jelentek meg az eseményen. Úgy látszik tehát, hogy a bő egy éve létrejött szövetségi rendszer ekkorra felbomlott, s ezért is fordulhatott Barta határozottabban a vezetőség szellemtörténeti hagyományokon nevelődött idősebb tagjai felé.⁸⁸ Az egyetlen siker-történet, melyről a közgyűlés előtt beszámolt a vezetőség, az irodalmi kiállításokról szólt. Ezek az értékelés szerint az ismeretterjesztés igen eredményes formájának bizonyultak, viszonylag nagy látogatottsággal bírtak. Ez tette lehetővé, hogy a kiállítások rendezését irányító Keresztury Dezsőt szavazás nélkül kooprálják a vezetőség tagjai közé, a 20. századi kutatásokat erősíteni hivatott Illés Endrével és Czine Mihályval egyszerre.

Az 1955-ös év áttörést jelentett a nem-marxista vagy korábban kegyvesztett kutatók számára az Irodalomtörténet oldalain is. Bár az Irodalomtörténeti Közleményekben már többségük jó ideje publikált, jelentéssel, hogy Gyergyai Albert, Rónay György, Benedek Marcell vagy a fiatal Pirnát Antal, az apja miatt gyanúval kezelt Sziklay László és az Eötvös Collegiumból politikai okokból eltávolított Lator László (vagy éppen a marxista, de szintén elcsapott Réz Pál) egyaránt írással jelentkezett a lapban.⁸⁹ Egyszermind a hetvenedik születésnapját ünneplő Lukács, aki többnyire nem a magyar viszonyokat tekintette akkortájt iránymutatónak, hanem a szovjet kultúrpolitikához igazította lépéseit, egyre inkább reflektorfénybe került. 1955 őszére a kulturális megosztottság tovább nőtt, az értelmiség egy része memorandumot tett közzé a Nagy Imre-féle politika mellett, s az a helyzet állt elő, hogy miközben Barta az Irodalomtörténeti Társaság új programját a néhány évvel azelőtti Lukácssal szemben fogalmazta meg, az Irodalomtörténet 1955/3. száma Tolnai Gábor tollából laudációt közölt Lukács irodalomtörténeti munkásságáról, s Bóka tíz évre visszatekintő összegzése szintén az idős esztéta ünneplésével ért fel.⁹⁰ A novemberben megrendezett

⁸⁷ Ez természetesen nem került be a folyóiratban leközölt összefoglalóba. Vö. *Jegyzőkönyv az Irodalomtörténeti Társaság 1955. január 10-én tartott közgyűléséről*, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/5. Barta recenziója ezek után mégis közlésre került: BARTA János, *Megjegyzések Waldapfel József „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” c. könyvéhez*, It 1955/3., 350–359.

⁸⁸ Erre a kérdésre Barta jóval később, 1958-as leváltása idején is visszatért, azt állítva, hogy az új vezetőség lendülete 1954 után mindössze egy évig tartott, azaz addig, amíg értelmezésem szerint a szövetségi rendszer fennállt Pándiékkel.

⁸⁹ GYERGYAI Albert, *Victor Hugo magyarul*, It 1955/1., 70–74.; RÓNAY György, *Baróti Szabó Dávid*, It 1955/3., 304–326.; BENEDEK Marcell, *Megjegyzések Komlós Aladár Reviczky Gyula című könyvéhez*, It 1955/4., 485–487.; BENEDEK, *Füst Milán Lear király fordítása*; PIRNÁT Antal, *Forgách Ferenc*, It 1955/1., 17–32.; LATOR László, *Sárközi György Faust-fordítása*, It 1955/2., 235–242.; RÉZ Pál, *Stendhal: Vörös és fehér*, It 1955/1., 81–86.

⁹⁰ TOLNAI Gábor, *Lukács György és az új magyar irodalomtörténet-írás*, It 1955/3., 263–268.; BÓKA László, *A magyar irodalomtudomány tíz esztendeje – eredmények, problémák, feladatok*, It 1955/4., 431–445. Lásd még BÓKA László, *A hetven esztendő Lukács György ünneplése*, It 1955/2., 249.

irodalomtörténeti kongresszus a realizmus kérdéséről Barta és Király összecsapását hozta, s bár nem zárult Barta teljes győzelmével, az „örök realizmus” felfogást sikerült meghaladni.⁹¹ A következő év elején Barta ott folytatta, ahol az előző végén abbahagyta: kertelés nélkül és szisztematikusan számon kérte a Társaságon programját.⁹² Külön figyelmet szentelt Lukács Madách-értelmezésének és Hermann István Gyulai-elemzésének, s ez alapján jól körvonalazható, mi volt Barta gondja a Lukács-iskolával. Mindenekelőtt a felületesség, az, hogy tagjai tetszés szerint válogatnak az adatok között, s történeti ismereteik meglehetősen hiányosak. De a történeti-társadalmi elemzés túltengését is kifogásolta az esztétikai elemzés rovására: ezt az érvet szegezte Bókának, Komlósnak és Kardos Tibornak, de újból emlékeztetnék, Lukács 1949-es programját is mögé érthetjük. Barta nem titkolta, hogy Horváth János filológiai szempontból kifogástalan műveit tartja eszményképének és ezeket állítja példaként a Társaság elébe.

A példaállítás azért is volt fontos számára, mert az irodalomtudomány intézményrendszere időközben megváltozott, s ez kihatással volt a Társaság funkciójára is. 1956. január 1-jével ugyanis megalakult az MTA Irodalomtörténeti Intézete, melynek vezetését végül Sőtér Istvánra bízták. Az új helyzet a Társaság feladatainak az újragondolását is szükségessé tette, melyet Vargha Balázs titkár a kutatómunka szélesebb bázisának és utánpótlásának biztosításában láttatott. Annak felmutatása, hogy az igényességből nem lehet engedni, még nagyobb hangsúlyt kapott ilyen körülmények között, amikor valószínűsíthető volt, hogy számos vezető tudós kiválik a Társaság rendszeres munkájából. Ezzel együtt a szervezet vándorgyűlései ezután is gyakran a szakma jelentős eseményeivé, fordulópontjaivá tudtak válni, s táplálták a folyóiratot is. Kézenfekvő példaként az 1956 májusában megrendezett sárospataki barokk-vita adódhat.⁹³

Az 1956-os forradalom nem okozott nagyobb fennakadást az Irodalomtörténet megjelenésében, de tartalmában sem érzékelhetünk földindulásszerű változást. A folyóirat jellege, a megjelenés ritkasága eleve nem nagyon engedte, hogy a kezdeményező orgánumok közé lépjen, s bár a felelős szerkesztő ekkorra a Nagy Imre-féle kezdeményezések hívévé vált, nem kockázatvállalásáról volt híres. Így is megjelent azonban egy pikáns vitacikk az 1956/4. számban, mely a *Március 15 vagy április 4?* címet viselte.⁹⁴ Szerzője, Illés Endre egy Jókai-szöveg keltezésének kérdését vetette fel, s március 15-ét jelölte meg a helyes időpontnak. A kódolt jelzés egyértelmű.

A Társaság működése ugyan leállt, de a folyóirat 1957-ben is folyamatosan megjelent. A kora Kádár-korszak kultúrpolitikája még formálódóban volt, s majd csak az év második felére ölt határozottabb alakot. Németh László sokat vitatott márciusi Kossuth-díja mindenesetre azt sejtette, hogy Kádárék az irodalompolitika területén sem készülnek teljes restaurációra. E várakozások tükröződtek a második számban: Nagy Péter Németh László drámáit elemezte, Szabolcsi Miklós pedig Weöres Sándor

⁹¹ *A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Az irodalomtörténeti kongresszus vitái, 1955. november 1–2–3.*, Akadémiai, Budapest, 1956.

⁹² Barta János közgyűlési beszámolóját lásd: *Társasági hírek*, It 1956/3., 383–390.

⁹³ *Vita a magyar irodalmi barokk kérdéseiről*, It 1957/1., 50–64.

⁹⁴ ILLÉS, *Március 15 vagy április 4?*

költészetéről értekezett.⁹⁵ A folyóirat 1949 utáni története során ezzel először jelentek meg tanulmányok kortárs alkotók műveiről, s egyből olyan szerzők kerültek reflektorfénybe, akik megítélése nem volt egyértelmű. Míg az állami kitüntetés miatt a Németh-cikk megjelentetése kevesebb kockázatot rejtett, a Weöres-tanulmányról nem mondható el ugyanez. A *hallgatás tornyai* ugyanis azért jelenhetett meg 1957-ben, mert az előző évben elfogadott megengedőbb könyvprogramokat az új politikai vezetés habozott visszavonadni. Annak, hogy az Irodalomtörténet recenzió helyett egyből komoly dolgot közölt a kötetéről, még akkor is volt kockázata, ha Szabolcsi Weörest mint egy tehetséges, realista képekkel dolgozó, de egyfajta egzisztencialista sematizmus zsákutcájába jutott magányos, a társadalomtól elszigetelt költőt mutatja be. Ugyanakkor túlértékelni sem tanácsos a szerkesztői döntést, hiszen Weöres „közelítése” már a Kádár-korszak elején is felmerült és éles viták tárgyát képezte: elsősorban az Írószövetség újjáalakulása körüli nézeteltérésekre gondolhatunk, de esetleg az is megfontolandó, hogy a szervezet tagjai közül néhányan 1957 végén, 1958 elején úgy érezték, a költő neve felvethető a Kossuth-díjra jelöltek kiválasztásakor.⁹⁶ A történelem aztán más irányba fordult, s 1958 nyarán az Irodalomtörténet szerkesztését már bírálat érte az eszmeiség elhanyagolása miatt.

Természetesen nem a Weöres-cikk volt az egyetlen és legfontosabb írásmű, amely kifogásolhatónak tűnhetett az „irodalmi élet szanálására”⁹⁷ törekvő Kádár-rendszer nézőpontjából. 1957-től ugyanis már nemcsak Zolnai Béla közölt rendszeresen a lapban,⁹⁸ hanem például az Új Ember köréhez tartozó Kunszery Gyula is.⁹⁹ Noha szerzetesi nevének rövidítésére kényszerült, terjedelmes tanulmányt közölhetett Zimándi Pius, de a neológ zsidóság egyik legjelentősebb alakja, Scheiber Sándor szintén jelentkezett közleményekkel – igaz, főként dokumentumokkal –, aki utójára Barta idején jutott szóhoz a folyóirat oldalain.¹⁰⁰ Sőt még az Irodalomtörténeti Társaság egykor meghatározó figurái is feltűntek: Brisits Frigyes az irodalomtörténet-írás történetét tárgyaló tanulmányával, az akadémiai tagságától hozzá hasonlóan 1949-ben megfosztott Rubinyi Mózes pedig egy kisebb Mikszáth-közleménnyel.¹⁰¹

A „polgári” irodalomtudomány régi alakjainál azonban még inkább nyugtalaníthatta az irodalompolitikai vezetést és a Társaság helyzetét 1958 tavaszán megtárgyaló akadémiai Irodalomtörténeti Bizottságot a forradalomban szerepet vállaló iroda-

⁹⁵ NAGY Péter, *Németh László történelmi drámái*, 1957/2., 179–182.; SZABOLCSI Miklós, *Weöres Sándor költészetéről*, 1957/2., 183–192.

⁹⁶ STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, 1956–1963, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 435–441., 298.

⁹⁷ KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Magvető, Budapest, 1998, 79–115.

⁹⁸ ZOLNAI Béla, *Megjegyzések a Rákóczi-kérdésről*; *Uő.*, *Kosztolányi, Nietzsche, Juhász*, It 1958/3., 389–405.; *Uő.*, *Ady-emlékek*, It 1959/1., 59–65.; *Uő.*, *Thaly, Ballagi, Riedl*, It 1961/3., 318–319; *Uő.*, *Relációs, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben*, It 1962/1., 96–102.

⁹⁹ KUNSZERY Gyula, *A Himfy-vers nyomában*, It 1957/2., 206–215.; *Uő.*, *Csokonainak egy ismeretlen költeménye*, It 1958/2., 275–276.; *Uő.*, *József Attila ismeretlen verskéziratai*, It 1960/1., 23–28.

¹⁰⁰ ZIMÁNDI P. István, *Péterfy Jenő utolsó éve*, 1957/4., 467–492.; SCHEIBER Sándor, *Arany János ismeretlen szattrája: A Nemzet Napszamosai*, It 1957/2., 274–275. Az utóbbi közleményt még számos másik követte ugyanazon szerzőtől.

¹⁰¹ BRISITS Frigyes, *Toldy Ferenctől Gyulai Pálig*, It 1958/3., 374–388.; RUBINYI Mózes, *Mikszáth rimaszombati diákévei*, It 1957/4., 505–508.

lomtörténészek jelenléte, például Oltványi Ambrusé, Kiss Ferencé, Szekeres Lászlóé vagy Koczogh Ákosé, akikről tudható, hogy felkeltették a politikai rendőrség élnék érdeklődését, sőt Szekereset be is szervezték.¹⁰² Kiss Ferenc 1958 elején megjelent Jókai-értelmezésének különösen figyelemre méltó recepciója volt az állambiztonság kötelékében: a „Döme” fedőnéven jelentő Bene Ede sugalmazására a Bach-korszak szereplehetőségeit mérlegelő tanulmányt allegóriaként olvasták, mely az 1956-ot követő helyzetben azt kívánja indirekt módon közölni, hogy az ellenállásnak milyen rejtett formái adódhatnak.¹⁰³ Mások mellett a rövidesen középiskolai tanárkodásra kényszerített Németh G. Béla vagy a Kosztolányit rendszeresen méltató Makay Gusztáv kritikái sem abba az irányba vitték a *Szemle* rovatot, melyet a politikusok kívánatosnak tartottak volna.¹⁰⁴

A Társaság 1958 júniusában megtartott vezetőségi ülése, illetve a szeptemberi tisztújító közgyűlése ennek megfelelően a marxista-leninista világnézet „helyreállítását” úgy látta célszerűnek, ha a szerkesztői kontroll elmélyítése mellett a szerzőgárda is részben kicserélődik, s az eddigieknél jobban bevonják a fiatal marxista irodalomtörténészeket.¹⁰⁵ Így vált első lépésben az MTA Irodalomtörténeti Bizottsága által hozott utasítás nyomán a Waldapfel-tanítvány Wéber Antal a Társaság tudományos titkárává júniusban – mely egyúttal szerkesztőbizottsági tagságot is jelentett –, hogy aztán a nyárutón az egész vezetőséget átalakítsák. Barta János utolsó elnöki felszólalásában még megállapította, hogy a Társaság nem tehető felelőssé az „ellenforradalom” miatt, hiszen sem előkészítésében nem vett részt, sem később nem támogatta, de elismerte, hogy az Irodalomtörténet oldalain eszmei zavar keletkezett. A Társaság vezetését lényegében az újonnan létrehozott főtárgyi pozíció birtokosa, Pándi vette át: az eredeti tervek szerint ő Bóka mellé került volna szerkesztőnek, és Szabolcsi irányította volna a Társaság munkáját, de a válaszmány végül más döntést hozott, s Szabolcsit csak a vezetőségbe delegálta, vélhetően Horváth Márton helyett, akit eredetileg vezetőségi tagnak kívántak megtenni, de nevét aztán kihúzták a felterjesztendő listájáról.¹⁰⁶ A folyóirat így Bóka kezén maradt, ennek azonban az volt az ára, hogy a segédszerkesztői posztról Vargha Kálmánnak le kellett köszönnie; helyét Wéber, valamint Bóka tanítványa, Bessenyei György foglalta el.

A tudományos titkár ismertette az új programot, mely felelevenítette az ötvenes évek elejének célkitűzését: az irodalomnak és az irodalomtudománynak a marxista-

¹⁰² Vö. SZŐNYEI Tamás, *Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, I., Noran, Budapest, 2012, 131–134.; FILEP Tibor, *A Polgár-dosszié*, Hítel 2006/10., 142–143.

¹⁰³ SZŐNYEI, *Titkos írás*, I., 131.

¹⁰⁴ NÉMETH G. Béla, *Rejtő István: Iványi Ödön*, It 1957/1., 96–102.; Uő., *Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéről. Gáspár Imre*, It 1958/2., 288–294.; MAKAY Gusztáv, *Kosztolányi Dezső válogatott versei*, It 1957/1., 111–116.; Uő., „Nagy magyar elbeszélők”, It 1957/3., 390–393.; Uő., *Két tanár-regény új kiadása. Kosztolányi Dezső: Aranysárkány. Móra Ferenc: Hannibál föltámasztása*, It 1958/2., 299–304.

¹⁰⁵ *Társasági hírek*, It 1959/2., 313.

¹⁰⁶ *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság programja, 1959. szeptember*, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/1. A vezetőség személyi összetételében így valójában kevés változás történt: Vargha Balázs és a börtönbüntetését töltő Baróti Dezső helyett Lengyel Dénes és Wéber került be, míg a díszelnöki pozícióban Lukácsot Földessy Gyula váltotta.

leninista szellemiségű nevelést kell szolgálnia, ekképp hajtva széles körű társadalmi hasznót. Különösen a vidéki tanárok és kutatók ellenőrzését, illetve átnevelését tartotta fontosnak – már persze akiknek az átnevelése nem kezdődött máris meg a fegyintézetekben, tehetnénk hozzá a nem sokkal korábban még vezetőségi tag, szegedi Baróti Dezső sorsára gondolva. Ennek a feladatnak leghatékonyabb eszközeként az Irodalomtörténetet jelölte meg Wéber, kifejezve aggodalmát, hogy a folyóirat „szakközlönyre” válva nem lesz képes funkcióját betölteni. Az új évfolyamban alaposan lecsökkentették ezért a filológiai érdekltségű közlemények számát, a Szemle rovat is jóval kevesebb tételt számlált ettől fogva: az átfogó, egy-egy központi kérdést elemző, elvi jelentőségű tanulmányokra helyezték a hangsúlyt. Bóka László pedig a második számtól kezdődően cikksorozatba kezdett az irodalomtudomány helyzetének felmérése céljából.¹⁰⁷

Volt azonban olyan forradalom előtti kezdeményezés is, mely először az 1957-es évfolyamban jelentkezett, s a későbbiekben folytatódott, sőt nagyobb hangsúlyt kapott. Az említett évben ugyanis az *Adatok és adalékok* rovatban teret nyertek a visszaemlékezések, elsőként a Baumgarten Alapítvány jogi képviselőjének, Basch Lórántnak és a Nyugat köréhez tartozó Bohuniczky Szefinek köszönhetően.¹⁰⁸ Ez maradandó kezdeményezésnek bizonyult: 1959-től létrehozták a *Kortársak szemével* rovatot, melyben első alkalommal Szerb Antalné férjére, Füst Milán pedig a Nyugat születésére emlékezett.¹⁰⁹ A Nyugat, s ezen belül Babits és Kosztolányi valójában ezeken a kis memoárokon keresztül, valamint szövegközlések révén jelent meg először rendszeresen a folyóiratban. A következő években a Társaság és a folyóirat egyaránt olyan korábban kerülgeltetett szerzői életművek értelmezésére-értékelésére vállalkozott, mint amilyen az említettekén kívül Kemény Zsigmondé, Szabó Lőrincé és Kassák Lajosé. Nemcsak a 20. századi irodalom általában, hanem kifejezetten az egykorú irodalom jelenségeinek elemzése is gyakoribbá vált. Mégis ez az a vonatkozás, amely radikális változásokhoz, a folyóirat megszüntetéséhez és a *Kritika* című új orgánum megalakításához vezetett. Király István ugyanis már 1960-ban erősen kongatta a vészharangot: mint megállapította, a fiatal írók-költők művei határozottan polgári hatást mutatnak, eltávolodnak a szocialista realizmustól, s emögött az irodalomtudomány és -kritika iránymutatásának elmaradását sejtette.¹¹⁰ Úgy gondolta, s ebben Pándiban ideális partnerre lelt, hogy a (szovjet) irodalomelmélet elhanyagolásának következményeit nyögi a szocialista tudomány – a megelőző évtized vitáinak ismeretében nem túlságosan eredeti álláspont. A folyóirat-struktúra módosításától és a Társaságbán

¹⁰⁷ BÓKA László, *Irodalomtudományunk néhány kérdéséről (I.)*, It 1959/2., 153–159.; *Irodalomtudományunk néhány kérdéséről (II.)*, It 1959/3–4., 326–330.; *Irodalomtudományunk néhány kérdéséről (III.)*, It 1960/1., 7–12.

¹⁰⁸ BASCH Lóránt, *Adalék Nagy Lajos Baumgarten-díjához*, It 1957/1., 82–83.; Uő., *Ambrus és a Baumgarten Alapítvány. Halálának 25. évfordulójára*, It 1957/2., 203–206.; Uő., *Két literátor. Osvát és Babits*, It 1958/2., 233–242.; Uő., *Egy literáris pör története*, It 1959/4., 408–433.; BOHUNICZKY Szeffi, *Emlékezés Szabó Dezsőre*, It 1958/1., 77–107.; Uő., *Emlékezés Osvát Ernőre*, It 1961/1., 138–140.; Uő., *Schöppflin Aladár és baráti körünk*, It 1962/1., 103–119.

¹⁰⁹ SZERB Antané, *Szerb Antal utolsó hónapjai*, It 1959/4., 449–452.; FÜST Milán, *A Nyugat születése*, It 1959/4., 453–466.

¹¹⁰ *Társasági hírek*, It 1961/1., 81.

véghezvitt újabb nagyarányú vezetőségváltást¹¹¹ várták, hogy megváltozzon végre az a helyzet, melyet Pándi ekképp értékelt az Irodalomtörténet beszűntetésének napjaiban a Társaság ötven éves fennállását is ünneplő közgyűlésen: „Mi a keserűségnek és fanyarságnak az alapja? Az, hogy az 50 éves évfordulón nem tudtunk azzal állni a közgyűlés elé, hogy izgalmas, jó, nagy országos munka áll mögöttünk, még csak azzal sem, hogy egy ilyen munka biztos zálogaival rendelkezünk. Csak tervek vannak, csak lehetőségek vannak, csak nehézségek vannak, amiket meg kell valósítani, ki kell használni és le kell küzdeni.”¹¹² A *Kritika* című folyóirattól nemcsak azt várták, hogy az Irodalomtörténet tévesnek tartott irányultságát kiigazítja, hanem azt is, hogy magával húzza majd az Irodalomtörténeti Közlemények szintén „elhajló” vonalát. E várakozások azonban ismét nem teljesültek,¹¹³ már csak azért sem, mert a hatvanas évek olyan nagypolitikai változásokat hozott magával, melyek kulturális területen is új politikai gyakorlatot kívántak meg. A Prágai Tavasz leverése után, mint ismeretes, már épp a *Kritika*val szemben vált szükségessé az Irodalomtörténet újraindítása. Az új főszerkesztő, Nagy Péter kinevezése azonban már a folyóirat történetének egy újabb, bő két évtizedig tartó fejezetét jelenti.

¹¹¹ Az új elnök Komlós Aladár lett, alelnökök Szauder József és Kardos Tibor, a főtítkári tisztelet Weber Antal örökölte, szakosztálytitkárnak pedig Somogyi Sándort és Dobossy Lászlót választották, míg szervező titkárnak Padisák Mihályné Paál Rózsát. Rajtuk kívül 19 vezetőségi tagot neveztek ki, köztük olyanokat is, akik korábban nem vállaltak szerepet: Gyergyai Albertet, Mádl Antalt, Nacsády Józsefet, Szenczi Miklóst és Vajda György Mihályt. *Társasági hírek*, It 1962/4., 466–467.

¹¹² *Jegyzőkönyv. Készült a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1962. október hó 6-án Debrecenben, a Déri Múzeum előadótermében tartott tisztújító közgyűlésen*, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/3., 10.

¹¹³ A *Kritika* történetét lásd: SIMON Zsuzsanna, A „régí *Kritika*”. Egy folyóirat életrajza az Irodalomtudományi Intézet Archivuma tükrében = *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig*, 195–215.

A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen

Jellemkoncepciók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén*

Az irodalomról való beszéd 19. századi nyelvében (nyelveiben) központi helye van az emberi jellemnek, a szív érzéseinek és általában az emberi bensőnek. A jellem és a benső világ a regény (és más műfajok) tárgyaként alapvető fontosságú a korszak irodalomkritikáiban és esztétikai szövegeiben is.¹ A következőkben néhány regényelméleti és regénykritikai szövegből kiindulva próbálom meg körbejárni, hogy dolgozatomban központi fogalmi (mint például a jellem, a lélek, a kedély) hogyan vesznek részt a regényelméleti diskurzusban, illetve hogyan válnak megközelíthetővé a mi számunkra.

Jellem vagy cselekmény

A regénynek az emberi természet (a karakter, a jellem, a szív) megjelenítésében kijelölt célja az egyes elméleti szövegekben gyakran a cselekménnyel való oppozícióban fogalmazódik meg. Karakter és cselekmény oksági viszonya természetesen nem speciálisan regényelméleti kérdés, hanem az esztétika általános, Arisztotelésztől örökölt kérdése, amely annak filozófiai, antropológiai kontextusával együtt válik érthetővé. Mint ilyen, nemcsak a regény műfajával kapcsolatban kerül elő, hanem más irodalmi műfajok: az eposz és a dráma körül kialakuló vitákban is sarkalatos kérdéssé válik. A karakter vagy a cselekmény elsősége körüli vita, illetve az egyes álláspontok Jean Paul és Herder nevével címkézve jelennek meg a magyar kontextusban, ahol Jean Paul képviseli a jellem, Herder (és végső tekintélyként Arisztotelész) a cselekmény elsőségét.

* A tanulmány korábbi változata megvitatásra került a 2011. őszi Vetésforgó műhelyvitán Pécsen; az ott elhangzott észrevételekért köszönettel tartozom a jelenlévő 19. százados kollégáknak. Kritikáik és megjegyzéseik egy részét felhasználtam a szöveg jelenlegi változatának megírásakor.

¹ Vö. például ALMÁSI BALOGH Sámuel, *A Románokról*, Tudományos Gyűjtemény 1824/IV., 70–91.; BAJZA József, *A regény-költészetéről* = Uő. *Összegyűjtött munkái*, IV., Franklin Társulat, Budapest, 1899, 117.; GONDOL Dániel, *Regény és dráma párbuzamban*, Kisfaludy Társaság Évkönyve 1843, 170.; KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* = Uő., *Élet és irodalom. Tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 250.

Jean Paul nevére és érveire támaszkodik az eposz műfajáról író Toldy is, esztétikai leveleiben (*Aesztetikai levelek*, 1826–27). Toldy Vörösmarty karakterfestéseit elemozve – Jean Pault parafrázéálva és Herderrel vitázva – jut arra a következtetésre, hogy az eposzban a cselekmény a karakterekből „foly” és nem fordítva. A cselekmény Toldy értelmezésében nem más, mint a karakterek egymásra hatása: a jellem így logikailag megelőzi a történetet. Az esztétikai norma nem korlátozódik az eposzra: „a karaktereket minden elbeszélő költemények fő alapjának ismerem el” – írja.² Vörösmarty kanonizációjának mértéke éppen ezért a karakterfestés sikere lesz. A karakter elsőségének Jean Paul-i elvére alapoz Bajza is – immár szorosban a regényvel kapcsolatban (*A regényköltészetéről*, 1833.), amikor a műfaj célját az emberi karakter ábrázolásában jelöli ki. Nála azonban ez nem válik általánosan kiterjeszthető szabállyá, hanem csakis a regény műfajával szemben érvényes speciális elvárás marad. A dráma megítélésének mércéje Bajza esetében továbbra is a cselekmény lesz: „Érzelmeket zeng a lyrai, történeteket beszél s ábrázol az eposi, cselekményeket fejt ki a drámai költő.”³ A jellemről szólva különböző kontextusokban és eltérő műfajokkal kapcsolatban is: Jean Paul hosszú ideig meghatározó viszonyítási pontként működik a magyar nyelvű kritikákban.

A regény műfajáról nem alakult ki olyan éles vita – jellem és cselekmény kapcsán –, mint a dramaturgiai vitaként ismert, nemzedékváltásként is értelmezhető tollharc Bajza és Henszlmann között, de ettől függetlenül az jól látható, hogy a hasonló elvárás más jelent az irodalomkritika különböző szereplői számára. (Nem beszélve arról, hogy Jósika Miklós: *Regény és regényítészet*ében [1859] éppenséggel a cselekmény [a mese] jellemmel szembeni elsőbbsége mellett teszi le a voksát, ami jelzi, hogy nem mindenki számára volt elfogadott a regénynek a szereplői jellemben megállapított célja.)⁴ Amikor tehát azt mondjuk, hogy a regénynek a karakterfestésben megjelölt céljával a legtöbben egyetértettek, akkor ezt csak nagyon viszonylagosan érthetjük. Két szembetűnő különbség is látható a norma értelmezésében: (1) míg Bajza vagy Szontagh számára a hiteles karakterfestés csak egy az irodalmi művel szemben támasztott elvárások között, addig Henszlmann és Erdélyi irodalomszemléletében a jellem (az egyéni és a jellemzetes) olyan alapozó kritikai normává válik, amely a művészet egészének lényegére mutat rá.⁵ Szontagh Gusztáv harmincas évekbeli regénykritikaiban

² TOLDY Ferenc *Kritikai berke*, I., Ráth Mór, Budapest, 1874, 18.

³ BAJZA, I. m., 111. Ha ebből a mondatból indulunk ki, akkor talán kevésbé meglepő, hogy 1842–43-ban, a dramaturgiai vitában, Jean Paul neve „fordítva” tér vissza: Bajza éppen a Jean Paulra hivatkozó Henszlmann-nal szemben foglal állást, Herder alapján. A drámával kapcsolatban Bajza továbbra is a cselekmény elsőlegességét vallja a jellemmel szemben.

⁴ [JÓSIKA Miklós.] *Regény és regényítészet*, Pest, 1859, 45–54. Jósika szerint a jó regény definíciója: „érdekes, erkölcsi tant magában foglaló, feszítően s mulattatva előadott és tanulságos történet.” *Uo.*, 45. Később: „az érdekes mesét a regény egyik főkéllékének tartjuk.” *Uo.*, 54.

⁵ Esetükben a jellem(zetes) természetesen nem pusztán a szereplői jellemre vonatkoztatandó, nem egyszerűen karakterfestéséről van szó, hanem az irodalmi nyelvre, a szövegek világára kiterjesztett általános esztétikai normát jelent. A jellemzetes a romantikus művészet alapelvévé válik: „A jellemzés; és a regényes műalkat imez uralkodó határozomány után bátran nevezhetni jellemzetes műalkatnak; a jellemzést a műalak elvének. Ezt tudva egyszersmind azt is tudjuk: miért sürgeti mai nap az ítészet a jellemzetest, az egyéni; miért keressük azt jobban mint valaha regényben, drámában, mégpedig a művészet más kéllékének gondatlan elvetésével is” – írja Erdélyi az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című

jól látható, hogyan illeszkedik be a hiteles karakter elvárása más kritikai normák közé: például az történeti hitelesség, a nyelviség, az eszményítés, a morális tanító funkció, a cselekmény gördülékenysége és egységessége stb. mind olyan elvárások, amelyek közel azonos súllyal vesznek részt az egyes regények megítélésében. Bár a karakterábrázolás Szontagh minden szövegében megjelenik – mint értelmezési-értékelési szempont – az nem válik alapozó jellegű kritikai normává.⁶ Ehhez képest Pulszky Ferencnek *A falu jegyzőjéről* szóló kritikájában (1847) a jellemrajz hitelessége már a költőinek, a művésztörvényesek lesz megfelelője: vagyis a jól sikerült jellemrajz lesz az, ami a regényt egyáltalán művészetté emeli.⁷ A jellemrajzon kívül pedig csak a regény nyelve, magyarossága válik értékelő szemponttá.⁸

A másik fontos különbség (2) a jellemnek gyökeresen eltérő értelmezéséből adódik. A negyvenes évek nemzedékváltása nemcsak megváltozott esztétikai rendszert hoz magával, hanem egy egészen más filozófiai és esztétörténeti kontextust, amelyben a jellem (az egyéni és az általános, eszményi és egyedi, test és lélek) kérdése teljesen mást jelent, mint Bajza, Toldy vagy Szontagh számára. Amennyiben a két évtized (1830-as és 1840-es) eltérő irodalomfelfogására, és az ebből következő eltérő kritikai normarendszerre kérdezzük rá, akkor érdemes szem előtt tartanunk, hogy – az egyszerűsítés miatt nemzedéknek nevezett – két kritikusi csoport között nemcsak egyes kérdésekben mutatkozik különbség. Nem egyszerűen arról van szó, hogy eszményítés áll szemben egyénivel, a francia dráma szeretete a német irodalomával vagy a szépség ideája a jellemzetessel. Az egyes esztétikai vagy kritikai elvárások olyan nagyobb eszme- és tudásrendszereknek részkérdései, amelyek nélkül az egyes kérdések kontextusukat veszítik és nehezen válnak érthetővé. Ugyanakkor annak a veszélye is fennáll, hogy a két nemzedék közti váltást, az irodalom- és művészetszemléleti paradigmaváltást olyan óriásfogalmakkal írjuk le, mint átmenet vagy korszakváltás neoklasszika és romantika között,⁹ hiszen ezek a fogalmak a maguk óriás konglomerátumával elsodorják azokat a finom és helyi, eseti különbségeket, amelyek izgalmassá tehetik az egyes szövegeket és gondolkodókat.¹⁰ Ha azt mondjuk, hogy Gondol Dániel vagy Erdélyi János hegeliánus, és ez magyarázza irodalomszemléletüket, az épp annyit tesz érthetővé szövegeikből, mint amennyit elfed. A következőkben egy-egy fogalom eltérő értelmezésének körbejárásával próbálok meg rávilágítani a jellem fogalmának megváltozó jelentéseire.

irodalomtörténeti tanulmányában: ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 206.

⁶ Lásd SZONTAGH Gusztáv *Irodalmi bírálatai*, kiad. DÉKÁNY Andor, Sárkány Nyomda, Budapest, 1929, 41–71.

⁷ PULSZKY Ferenc *Kisebb dolgozatai*, s. a. r. dr. LÁBÁN Antal, Akadémiai, Budapest, 1914, 205–208.

⁸ *Uo.*, 209–217.

⁹ Erdélyi visszatekintő korszakértelmezésében klasszika áll szemben a regényessel – vagyis a romantikával (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*). Ennyiben a klasszika–romantika fogalompárral való leírása a jelenségnek összhangban állna Erdélyi és Henszlmann önleírásával és művészettörténet-értelmezésével.

¹⁰ A korszakolás elméleti kérdéseinek illetve a historiográfia újabb elméleti problémáinak remek összefoglalását nyújtja: KISANTAL Tamás, *Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban*, Aetas 2010/4., 49–63.

A mechanikus és a vegytani jellem

Amikor Toldy Vörösmarty karakterállítását elemzi (elsősorban Árpád alakját a *Zalán futásában*), akkor a karakterfogalom definíciójában három oldalt vagy tényezőt különít el. Ezek: a nemzetiség, a hitvallás és a személyes individuum.¹¹ Ebből kiindulva veszi számba, hogy Árpád jellemzésében hogyan rajzolódik ki a karakter, és hogyan válik az olvasó számára plasztikus alakká Árpád. A főszereplő karakterét az eposz – Toldy elemzése szerint – öt lépésben állítja olvasója elé:

1. Név: először megnevezi hőseit – a megnevezés gesztusával különíti el a világtól, és ad neki címkét, amely rá és csak rá vonatkozik.
2. Külső: a külső leírásában a hős önmagában jelenik meg.
3. Viszonyai: Árpádot a hadaihoz (a többi emberhez) való viszonyában, relációjában mutatja a fel a harmadik lépés.
4. Cselekvés: a hős cselekvés közben, a cselekvés mint jellemző.
5. Belső: Árpád imádkozás közben – a lélek legmélye, a megnyíló lélek bensősége; Árpád Istenhez való viszonyában.¹²

A jellem fogalma Toldynál eszerint egymástól elválasztható minőségekből áll, a jellemzés folyamata pedig olyan additív folyamat, amelyben Árpád egyes vonásai egymás mellé helyeződnek, és így adják ki a plasztikus karaktert. A jellemzés során bemutatott karakter olyan bevégzett, zárt és kerek egész, amely nem változhat többé. Árpád például azért nem lehet szerelmes – Toldy érvelése szerint – mert egy újabb érzelem megbontaná a bevégzett és egész jellemet: „Az ő karaktere oly sajátosság, oly magában elvégzett, oly célra törekedő, hogy lehetetlen volna őtet még más szenvedelemmel felruházni, a nélkül, hogy e karakter egysége ne szenvedjen.”¹³ A kompakt és egységes jellemnek pedig önmagából egyenesen következik egész története: „Aki így gondolkodik, íly szellemtől van áthatva, magában viseli már a győzedelmet [...] Költőnknel tehát *charakterek szülik és igazgatják a fabulát*, nem ez ragadja magával a karaktert.”¹⁴ Toldy elemzése alapján egy olyan jellemfelfogás rajzolódik ki, ahol (1) a jellem egymás mellé helyezett vonások összegéből áll, (2) a jellem zárt és egységes, nem változhat meg, (3) történetét pedig önmaga szükségszerűségében hordozza.

Fabula és karakter viszonyának értelmezésében Toldy nemcsak Jean-Paulra hivatkozik, hanem a kémikus-orvos Georg Ernst Stahlra is. Stahl munkásságára jellemző, hogy az orvostörténeti, a kémia-történeti és a pszichiátriátörténeti kézikönyvek egyaránt számon tartják, mint az adott tudomány fontos „előfutárát”. Stahl orvosként szoros összefüggést látott test és lélek között, a betegségeket a lélek elváltozásai-ból eredeztette (nála a lélek logikailag előzi meg a test változásait), ami analóg a karak-

¹¹ TOLDY, *I. m.*, 17.

¹² *Uo.*, 33–41.

¹³ *Uo.*, 43.

¹⁴ *Uo.*, 41.

terből folyó fabula Jean Paul-i elvével.¹⁵ Ugyanakkor a flogisztonelmélet megalkotójaként és népszerűsítőjeként Stahl a kémia tudománytörténetének is fontos szereplője. Amikor Toldy azt írja, hogy „Stahl physiológ systémáját áthozom a psychikus világra”,¹⁶ akkor a szöveg folytatásában a szereplői karakterek összeütközéséből és vegyüléséből eredezteti a teljes eposzi cselekményt:

a fabula sem egyéb, mint több karakter munkálkodásának összevegyülése: s magától értetik, hogy minden egyéb, s így ezen vegyülésben is minden egyes tárgy egy kevéssé megváltozik a többiek behatása által, s hogy épen ez az összeütközés híja elé mindegyiknek cselekvőségét. Valamint tehát minden tárgy magában lomha, és csak mással való összeütközésében nyilatkoztatja ki erejét: úgy bizonyosan a karakter is magában alvó anyag, s így fabula születni nem foghat.¹⁷

A Stahl nevével bevezetett kémiai-orvostudományi analógia így két szinten is értelmezhetővé válik az eposz karaktereinek és történetének viszonyában. Egyrészt egyéni szinten: minden egyes szereplő történetét meghatározza az adott szereplő karaktere, „a fabula a karakterből foly”; másrészt Toldy érvelése szerint az egyes szereplők közötti viszonyokat a kémiai folyamatok mintájára kell elképzelnünk, a karakterek egymás közti összeütközései, keveredései hozzák mozgásba a cselekmény egészét. A vegytani analógia értelmezésekor ugyanakkor nagyon fontos látnunk, hogy a stahli anyagfelfogás gyökeresen eltér a modern kémiából ismert, Lavoisier által bevezetett anyagfogalomtól. Stahl kémiai elméletében éppen azért volt szükség a flogiszton nevű rejtélyes anyagra, mert az anyag korpuszkulási elmélete¹⁸ nem engedte meg az atomok változását. Az elemi kémiai folyamatok feltételezik az anyagok egymásba hatolását (az elektronok mozgásával), míg Stahl és a korpuszkuláris kémia rendszerében a kémiai folyamat inkább a mai keveredés fogalmunkkal volna leírható. Beszédes ebből a szempontból, hogy a fenti idézetben a *vegyülés* és az *összeütközés* szavakat Toldy szinonimaként használja, holott a mi fogalmaink szerint (a mi anyagfogalmunkból következően) az egyik mechanikai-fizikai a másik kémiai folyamatot jelölne. Atomok-karakterek *ütközéséről* van szó és egy *kevéssé* változásról, a cselekmény dinamizálásáról, de az anyag-jellem belsejében nem történik változás. Az égés flogisztonleadással, -felvétellel magyarázott modelljében maga az anyag nem változik meg elemi szinten a kémiai reakcióban.¹⁹ Lavoisier munkássága ezért tekinthető paradigmaváltásnak a kémia történetében, mert az anyag gyökeresen új felfogását vezette be azzal, hogy a kémiai reakciókban elemi

¹⁵ Így értelmezi a stahli analógiát FÓRISZ Gergely, *A kétszemű Küklopsz = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál – LABÁDI Gergely, k. n., Szeged, 2003, 319–321. Ugyanerről tágabb összefüggésben: TÓTH Orsolya, *A mulandó és a múlhatatlan*, Ráció, Budapest, 2009, 161–163.

¹⁶ TOLDY, I. m., 17.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A korpuszkuláris elmélet az antik görög atomelmélet felelevenítése, amely azonban gyökeresen eltér a mai atomelképzeléstől. A korpuszkuláris elmélet nem feltételezi az atom határainak átlépését, az anyagok egymásba hatolását. Az atomot valóban bonthatatlan egységnek tartja. A vegyülést így atomok keveredéseként képzelték el, ami inkább a mechanikai keveredéssel analóg. Vö. Dr. BALÁZS Lóránt, *A kémia története*, I–II., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 79.

¹⁹ Lásd Uo., 263–267.

változásokat ismert fel. Ha komolyan vesszük a stahli, flogisztonelméleten alapuló vegytani elképzelés irodalmi analógiaként való működését, akkor arról van szó, hogy az eposzi karakterek az egymással való mechanikus ütközésekben mozgásba hozzák ugyan a cselekményt, és akár változnak is, de ez a változás nem lehet elemi szintű, alapvetően nem változhatnak meg, hiszen az anyag stahli felfogása ezt nem is teszi lehetővé.

A zárt, egységes és állandó (nem elváltozó) jellem követelménye fogalmazódik meg Bajza regényelméletében is – nem véletlenül, hiszen ő is Jean Paul alapján dolgozza ki a regénybeli karakterrel kapcsolatos nézeteit: „Nem megvetendő tekintetet érdemel a karakter egysége is, azaz, hogy az egyszer megállapított lélekkép forrása lehessen mind azon tettek és szavaknak, melyeket a költő személyének tulajdonít. [...] Vigyázni kell azonban, hogy a karakter a cselekvények s beszédek hosszú során el ne változzék”.²⁰ A jellemalkotással kapcsolatban Bajza azt javasolja a költőknek, hogy szereplőiket néhány határozott, erőteljes vonással rajzolják meg, és azon többé ne változtassanak: akkor fog szereplőik jelleme megfelelni a hitelesség és egységesség elvárásának. „Végre fő és legnevezetesebb tanácsom a karakterfestésben ez: kevés vonással kell festeni, de hatalmassal, mely a karaktert azonnal tisztán megismertesse.”²¹ A zárt és állandó karakter elvárása Bajza és Toldy szövegei alapján egyfajta statikusságot feltételez – ami a szereplőt illeti. Az így felfogott jellemnek lehet története, sőt története jelleméből kell hogy következzen, ám ez a történet nem változtathatja meg magát a szereplőt. A jellem és annak története kölcsönös magyarázó viszonyban állnak egymással: a jellem a magyarázat arra, hogy mi és miért történik a szereplővel; és fordítva: a szereplő története érthetővé teszi annak jellemét. A kölcsönös interpretáció azonban megmarad egyfajta statikus egymás mellettiségben, párhuzamos együtt állásban; semmiképpen sem jelenthet dinamikus egymásra hatást, hiszen ez a jellem elváltozásához vezetne.

A szereplői jellemre Bajza és Toldy is a *karakterfestés* szót használják. A fogalom felidézi a portréfestészeti analógiát, amelyet több ponton erősít tanulmányai megfogalmazása. Toldy szerint a költő időben, egymás után *festi* alakjait (ez különbözteti meg a festőtől, aki egyszerre adja képét); Bajza szerint hatalmas *vonásokkal* kell *felrajzolni* a karaktert. A regénybeli (vagy irodalmi) karakterállításnak portréfestésként való értelmezése összhangban van a statikus és zárt karakter elvárásával: akkor tekinthető a karakterfestés sikerültnek, hogyha a portréről (akár irodalmi, akár festészeti) bevégzett jellem tekint ránk vissza. A portré az egyén általánosított képét adja, kimerevített arcot, amit nem változtathatnak meg az élet eleven, változó viszonyai.²²

²⁰ BAJZA, I. m., 124.

²¹ Uo., 126.

²² „A portrészzerű megjelenítés kiszakítás az eleven vonatkozásokból és az eltérő viszonylatokból, miközben eleveniséget imitál, halottá tesz” – írja Bacsó Béla a *Vonzások és választások*ról szóló értelmezésében. BACSÓ Béla, *A lepel fellebbentése. Táj-kép és természet Goethe Vonzások és választások című regényéhez* = Uő., „Az eleven szép”. *Filozófiai és művészetelméleti írások*, Kijárat, Budapest, 2006, 77. A portréfestészetről érintő gazdag elméleti irodalmából magyarul legutóbb: Jean-Luc NANCY, *A portré tekintete*, ford. SEREGI Tamás, Műcsarnok, Budapest, 2010.; BACSÓ Béla, *Ön-arc-kép*, Kijárat, Budapest, 2012.

A jellem definíciója Bajzánál²³ jóval kidolgozottabb, mint Toldy fent idézett szövegében. Mivel regényelméletének alapja a regénybeli jellem, ezért a jellem fogalmára hosszabban is kitér. Értelmezése szerint minden ember lelkének tárházában hordozza az összes lehetséges karakterjegyet (mint egy idearendszert), és szabad akaratánál fogva ezen jellemvonásokból rakja össze a maga jellemét. Az egységes és zárt jellem Bajza tanulmánya alapján úgy épül fel, hogy az ember válogat a vele született összes lehetséges karaktervonás közül, és viselkedésmódjában, beszédében és érzéseiben realizálja a saját maga számára kiválogatott vonásokat. Bajza szövegéből arra következtethetünk, hogy az egyes jellemvonások vagy karakterjegyek egymástól *elválasztható* entitások, a jellem pedig nem más, mint az *egymás mellé helyezett vonások összege*. Az így felfogott jellem – Toldynál és Bajzánál is – mechanikus módon épül fel: az egyes karakterjegyek vagy -vonások egymásra és egymás mellé helyeződnek. Az egyes vonások önmagukban is megnevezhetők és értelmezhetők, egymástól elválaszthatóak, és mint egy kirakós játék véges számú elemei variálhatók – így végtelen számú karakter építhető belőlük. A jellem összerakása vagy felépítése mechanikus módon történik. Az így összerakott jellemből – amennyiben az jól felépített és egységes egész – nem vehető el karakterelem, és nem is rakható hozzá. Maga a jellem pedig nem változhat, mert az a jellem elemeire való szétesését eredményezné. Ezért nem lehet Árpád szerelmes a *Zalán futásában*, mert az így felfogott jellemet egy új vonás, vagy változás megbontaná, és ezért problémás az ellentmondásos jellem Bajza szerint,²⁴ mert nagy a veszélye, hogy az elemeire esik szét. A szereplői jellem változása vagy a jellem következtelensége ebben a felfogásban meghibásodásként értelmezhető, ilyenkor a jellem egymásnak ellentmondó karaktervonásokra hullik.²⁵

A negyvenes évek elméleti szintéziseként is számon tartott²⁶ *Egyéni és eszményi* (1847) ötödik (Henszlmann-nak tulajdonított) részében az egyéni és a jellemnek egy ettől gyökeresen eltérő felfogásával találkozunk. Bár az egyéni definíciója a fentiekhez nagyon hasonlóan kezdődik: „az egyéni mint ama tulajdonok, részletek vagy módok összvegét értelmeztük, mely által a személy vagy dolog akkép van meghatározva, körülírva és előadva, hogy minden más hozzá hasonlótól különválik”²⁷ – de a szöveg második fele radikálisan átértelmezi az egyéni egymástól különválasztható tulajdonságok vagy vonások additív fogalmát. A fejezet nagy része éppen azt a dina-

²³ Bajza jellemfelfogásának arisztotelészi meghatározottságáról és ennek regényelméleti következményeiről lásd HAJDU Péter, *Az arisztotelészi örökség és az egységesség kritériuma Bajza József regényelméletében*, ItK 2003/2–3., 152–181.

²⁴ Bajza óvatosságra inti a költőket a karakteren belüli ellentmondó vonások alkalmazásával kapcsolatban. Bár „az ellentétel gyakran emeli a karakter tökélyét” – írja, de azzal csak a legnagyobb művészek szabad élni, mivel kontár kézben az ellentmondásos jellem kicsapongásokra vezet: a karakter nem tud megmaradni a természetesség korlátain belül. BAJZA, *I. m.*, 126.

²⁵ Csak egy példa a sok lehetséges közül arra, hogyan jelenik meg ez a felfogás a regénykritikák gyakorlatában: Szontagh Gusztáv Petrichevich Horváth Lázár regényében (*Az elbujdosott, vagy egy tél a fővárosban*, 1836) azt kifogásolja, hogy annak hőse párbajozik öccsével, „s ez nemes karakterével s testvéri szeretetével ellenkezik.” SZONTAGH, *I. m.*, 42.

²⁶ Vö. KOROMPAY H. JÁNOS, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 1998, 265–288.

²⁷ ERDÉLYI JÁNOS, *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Akadémiai, Budapest, 1981, 588.

mikus folyamatot igyekeznek értelmezni, amelynek során ezek a tulajdonságok vagy elemek sűrűlődségre jönnek, vegyülnek és új minőséget adnak ki – olyat, ami nem az egyes elemek összege, hanem új kémiai anyag. A természettudományos nyelvezetből kölcsönzött szavak nem csak metaforaként vagy analógiaként működnek a szövegben, hanem jelzik azt a megváltozott tudásrendszert, amelybe az esztétikai (és antropológiai) elképzelés beágyazódik. Henszlmann érvelése arra figyelmeztet, hogy az egyes tulajdonságoknak nincs külön fogalmi létük – azaz nem léteznek önmagukban. A tulajdonságok szétválasztása csak az absztraháló emberi elme működésének eredménye; az egyes tulajdonságok az életben soha nem léteznek külön-külön:

a tulajdonok, részletek és módok, miknek összege az egyénit alkotja, mihelyst egymással érintkezésbe és azért sűrűlődségre is helyzetnek, nem maradhatnak meg azon általános fogalomszerűségben, minőt azoknak a bölcsész rendel ki és körülhatároz, hanem összeütközésekben egymásra hatást és visszahatást gyakorolnak, miszerint módosítván egymást és módosítatván egymás által, mint körülírt fogalmak eltűnnek,²⁸

A folyamatot Henszlmann a vegytani egyesítéssel-vegyítéssel írja le, mivel mindkettőre jellemző, hogy „új test jön létre, mely alkatrészeitől egészen különváló új tulajdonokkal bír.” Az ilyen új test vagy anyag csak analitikai vizsgálódások által bontható vissza az eredeti összetevőkre: ekkor azonban megszűnik a test annak lenni, ami. Az ilyen ítéletek „üres és holt székemáját adhatják” csak az egyéninek – ez jellemzi az eszményítés (klasszika) iskoláját a szöveg szerint. Az egyéni (és a jellem) tehát – ebben a felfogásban – a tulajdonságok folytonos egymásra hatása (sűrűlődsége), egymásba való áthatolása.²⁹ Nem mechanikai összeadódás, hanem kémiai vegyület, amelynek során sajátos új jelenség jön létre. „[A]z elemek összeolvadásokban és egymás általi áthatottságokban mindig új és új, és hozzá hasonlótóli egyénileg elváló személyességeket vagy egyéniségeket képezvén, a művészetnek roppant kiterjedésű tere nyílik.”³⁰

Az *Egyéni és eszményi* érvelését olyan oppozíciók szervezik, mint mechanika vs. vegytan, élelenség vs. a holt absztrakció, dinamizmus vs. statikusság, egyéni-egyedi vs. általános típus: végső soron az élet igazsága áll szemben az eszményítésnek az életet meghamisító hazugságával. Az eszményítés itt a szép tulajdonságok mechanikus egymás mellé (vagy egymásra) helyezése, ami hideg, holt idealizmust hoz létre a maga absztraháló, elkülönítő módján. Jól érzékelteti a mechanikus módon működő eszményítő eljárást a görög szobrokról szóló példa. Az antik szobrok sokszor széttörve, darabokban kerülnek elő az ásatások során, ám a darabokból könnyen új szobrok

²⁸ Uo., 588.

²⁹ Láttuk, hogy az anyag ilyen felfogása Lavoisier előtt elképzelhetetlen lett volna. Stahl és Lavoisier gondolkodásmódjának és kutatási irányának egyik fontos különbsége, hogy míg Stahl az anyagok tulajdonságait próbálta a rögzíteni és leírni, addig Lavoisier elemeket kereset, „magát az anyagot”, nem annak jellemzőit. „Nos, Stahl az oxigén elem helyett csupán az éghetőség tulajdonságát ismerte fel. Nem az elemet, hanem az általános tulajdonságokat kereste a kémiai anyagokban és folyamatokban.” BALÁZS, I. m., 263.

³⁰ Uo.

építhetők: „a görögök sok szép testből igyekeztek összehordani és összeilleszteni az eszményi szépet, meglátszik szobraikon, mert ritka fej való azon testhez, melyen áll; eszerint hiányzik bennök a művészetnek organizmusa, az életműi fejlesztés”. Világos, hogy csak azért illeszthetők össze új szobrok a régiéik darabjaiból, mert az egyes részek szétválaszthatók, önmagukban is megálló, értelmezhető elemek, amelyekből másik szobor is összerakható. A szobrászatból vett példa a mechanikus jellemfelfogásnak irodalmi működésmódjával is analóg: az egyes jellemvonásokból összeillesztett újabb jellemek ugyanígy épülnek fel. Ezzel szemben az egyéni, a jellemzetes, az organikus a test és a szellem eleven összevegyülését, az élet igazságát képviseli az *Egyéni és eszményi* érvelésében. Az organikus (vagy vegytani) jellem nem bontható elemekre, és nem rakható össze az elemekből más test, hiszen az elemek összevegyülése és minőségileg más anyaga ezt lehetetlenné teszi.

A vegytani jellem elképzelésének kontextusát abban a megváltozott tudásrendszerben fedezhetjük fel, ami a romantika korát jellemezte. A kor természettudományos érdeklődését – némi leegyszerűsítéssel és sematizálással – úgy jellemezhetjük, mint a newtoni mechanikától való elfordulást, és a mechanikussal szembehelyezett organikus formák törvényszerűségeinek keresését.³¹ A 18. század végének és a 19. század első felének természettudományos vizsgálódásaira általánosan jellemző egyfajta holisztikus nézőpont, amely az elválasztó-szétválasztó, absztraháló megközelítésekkel szemben azonos, egységes törvényeket kutat (vagy: az élet törvényét kutatja).³² A kémiai folyamatok törvényszerűségeit vagy az elektromágneses vonzás–taszítás szabályait a kor tudósai annak reményében kutatják, hogy sikerül megtalálniuk az élet és a világ általános elvét vagy törvényét. A kor természettudományos érdeklődésének ikonikus alakja (tudományos munkásságának minden vitatottsága ellenére) az a Goethe, aki az emberek közti viszonyok és a vegytani törvények közti analógiát kereste, és aki számára a fizikai fény és a szellem ugyanaz.³³

Erdélyi jellemfelfogásának filozófiai kontextusa

Az *Egyéni és eszményi* jellemfelfogásának filozófiai kontextusát Erdélyi János ötvenes években írt filozófiai jegyzetei, Bacon-tanulmánya (és kisebb részben az *Egy század-*

³¹ A kor eszmetörténeti összefoglalását adja például Georges GUSDORF, *Fondements du savoir romantique*, Payot, Paris, 1982, 323–446. Beszédés a IV. fejezet címadása is: *Le procès de Newton*. A romantika korának természettudományos érdeklődéséről tudománytörténeti összefoglalót ad: *Romanticism and the Sciences*, szerk. Andrew CUNNINGHAM – Nicholas JARDINE, Cambridge UP, Cambridge, 1990. A tanulmánykötet IV. része szorosabban foglalkozik irodalom és természettudomány összefonódásával. Uo., 189–340.

³² Vö. David KNIGHT, *Romanticism and the Sciences = Romanticism and the Sciences*, 13–24. Ugyanerről Alexander von Humboldt kapcsolatán: BACSÓ, *A lepel fellebbentése*.

³³ Sokat mondó ebből a szempontból, hogy a Cunningham–Jardine páros szerkesztette összefoglaló, reprezentatív tanulmánykötetnek (*Romanticism and the Sciences*) szinte minden fejezetében szerepel Goethe neve és munkássága valamilyen módon. A *Vonzások és választások (Die Wahlverwandtschaften)* vegytani kontextusáról részletesen: Jeremy ADLER, *Goethe's Use of Chemical Theory in his Elective Affinities = Romanticism and the Sciences*, 263–279. Lásd még: „Fény és szellem, az a fizikaiban, míg ez az erkölcsiben, a legmagasabb elgondolható osztatlan energiák.” Idézi: BACSÓ, *A lepel fellebbentése*, 59.

negyed a magyar szépirodalomból [1855] című irodalomtörténeti tanulmánya) teszik érthetőbbé. Erdélyi 1851-től tanított filozófiát Sárospatakon, és az ötvenes évekből maradtak fent azok a tanári jegyzetei,³⁴ amelyek segíthetnek értelmezni a negyvenes évek „jellem” és „egyéni” fogalmát. A hegelianus felfogású jegyzetek abban lehetnek eligazítóak, hogy hogyan olvasta Erdélyi Hegelt, mit tartott belőle fontosnak, hová helyezte a maga hangsúlyait, és hogyan értelmezte Hegel szövegeit. A legkifejtettebb (és legterjedelmesebb) rész *A szellem bölcselete*, ahol Erdélyi számos saját példával és kommentárral magyarázza a „tananyagot”. A mi számunkra most elsősorban a test (anyag) és a szellem (lélek) viszonyának értelmezése, illetve a szorosabban vett antropológiai részek lesznek fontosak.

Test és szellem (vagy máshol: anyag és lélek) viszonyának értelmezése alapvető fontosságú a jegyzetekben, és annak számos pontján visszatér. Nemcsak arról van szó, hogy Erdélyi többször és több oldalról is kifejti, hogy hogyan érthető a dualizmus felszámolása, hanem arról is, hogy az oppozíció eltörlése határozza meg az egész szöveg szemléletmódját. Hegelnél (és Erdélyinél) az anyag nem áll szemben a szellemmel, hanem egymással felbonthatatlan egységben vannak. Test és lélek, anyag és szellem dualizmusának olyan egységben látásáról van szó, ahol a szellemhez az anyagon át vezet az út, és fordítva, a szellem az anyagban nyilatkozik meg. (Ugyanez megfogalmazódik már az *Egyéni és eszményi*ben is, de az állítás filozófiai kontextusa és értelmezése a jegyzetkből érthető meg igazán.)³⁵ A szellem a természettel eredeti és megbonthatatlan egységben áll, eleven mozgásban, fejlődésben.³⁶ A hegelianus elképzelést Erdélyi olyan példákkal világítja meg hallgatói számára, amelyek érthetővé teszik, hogy a filozófiai tézis mennyire konkrét értelmezést nyer nála. Test és szellem viszonyának illusztrálására és bizonyítására Erdélyi természettudományos példákat hoz: a mesmerizmust és a lavateri fiziognómiát. Magnetizmus és arcisme lesznek azok a területek, ahonnan tanárként merít a hegeli felfogás magyarázatakor:

A szellemnek élő, eleven egysége ellene van minden eldaraboltságnak, mely szerint önállónak képzelt erőkre osztatnék fel az. A szellem szabad és meghatározott,

³⁴ Vö. [T. ERDÉLYI Ilona jegyzetei] = ERDÉLYI, *Filozófiai és esztétikai írások*, 969–999.

³⁵ Az *Egyéni és eszményi* test és lélek (külső – belső) viszonyáról lásd ERDÉLYI, *Filozófiai és esztétikai írások*, 582.

³⁶ Test és lélek egységének, egymásra való hatásának magyarázata nagyon hasonlóan fogalmazódik meg Erdélyi Bacon tanulmányában is: „Az embertan áll azon részekből, melyekből az ember maga. Tudniillik a test és lélekre vonatkozó tudományokból. De a részletek fölöttség előtt gondolkodni kell egy közös tudományról, mely mindabból fog állani, ami a lélekkel és a testtel közös, magában foglalván az ember természetét és állapotját. [...] A lélek és a test frigyéről való tudomány le fogja írni, hogy és miképp fődözheti fel s hatja meg egyik a másikat tudat vagy jelenség vagy benyomások által. A lélek fölismerhető a test szokásaiból; a test a lélek járulékaiból. A fiziognómia már a test vonásain át ösmerteti meg a lelket; az álmódásban pedig a lélek mozgalmából ösmertetni fel a test állapotját. A lélek és a test frigyéhez tartozik a benyomások fürkészete; meddig és mi módon váltakoznak a lelken a test nedvei és mérsékülései; viszont meddig és miképpen módosítanak a testen a lélek szenvedélyei és érzületei.” *Uo.*, 354. A Bacon-tanulmány abból a szempontból eligazító, hogy Erdélyi mit tartott fontosnak Baconból, és hogyan értelmezte azt. Erdélyi kéziratoss jegyzeteiben utal Lavaterre, aki a Bacon által említett tudományt művelte. *Uo.*, 818.

ellentétben van a testiséggel és vele mégis legbensőbb módon függ össze; hogyan lehet ez? Különösen az állati magnetizmusnak legújabb időbeli tüneményei a szellem állományi egységéről adtak példákat, melyek szükségessé tették, hogy az értelmi különböztetéseken felül valódi szemlélődés igazítsa el az ellentmondásokat, s általános kényszerűségben mutassa fel a gondolkodás tárgyait.³⁷

Az eldaraboló (vagyis az absztraháló, analizáló) emberi gondolkodás meghamisítja az élet igazságát, ahol azonban az egymást átható minőségek állományi egysége ismerhető fel a valódi szemlélődés számára; az állományi egység bizonyítékává pedig a magnetizmus válik.³⁸

Szellem és test dialektikus egysége szorosabban az emberre vonatkoztatva úgy jelenik meg, hogy az emberi testen láthatóvá és olvashatóvá válnak a szellem és a lélek jelei: „A test ellent nem áll többé a léleknek, annyira nem, hogy rajta nem a test látszik, hanem a lélek. Ez az *utánzás*, a test utánozza a lelket, azt teszi, mit ez parancsol.”³⁹ A testen olvasható lélek jeleinek három típusát sorolja fel a jegyzet:

mikor a test nem pusztán magát ábrázolja ki, hanem a rajta uralkodó, rajta és belőle átlátszó szellemet. Így a test az őt magával betöltő szellemnek fog lenni jelvi tükrévé.

a.) A testiség önkéntes mozgásaiban megismerjük a szellemet az utánzás (Mimika, színészet) jelve alatt.

b.) A viselet és arc megszilárdult jellemzetében az arcukat (Physiognomika) jelve alatt.

c.) Végre az agy alakjában megismerjük a szellemet, az úgynevezett koponyatani (Craniologia) jelv alatt.⁴⁰

A három típus tulajdonképpen a fiziognómiai gondolkodás három irányzatának feltethető meg. A test és az arc önkéntelen mozgásaiban (az a.) típus) a szenvedélyek vagy érzelmek önkéntelen megnyilvánulásait ismerhetjük fel: ez a phatológia, a szenvedély természetes, univerzális nyelve, az arcon (és a mozdulatokban) megmutatkozó alapvelő emberi érzelmek jelei (például ilyen a sírás, az önkéntelen mosoly vagy az ijedtség jelei). A szenvedély vagy érzelmek ilyen jelei időlegesek: csak addig láthatóak az arcon és a testen, amíg az egyén az adott érzelem hatása alatt áll. Ez teszi lehetővé, hogy a színészek arcjátékukkal emberi érzelmekre utaljanak. A szoros értelemben vett fiziognómia (b.)) az arc állandósult vonásaiból következtet a jellemre. Nem a pillanatnyi érzelmek vagy szenvedélyek kinyomatát vizsgálja, hanem a nyugalomban lévő arc szilárd vonásait, arányait, jellemző jegyeit:

³⁷ Uo., 467.

³⁸ A mesmerizmusról magyar kontextusban: TARJÁNYI Eszter, *Jósika Miklós és a mesmerizmus*, ItK 1992/1., 53–60.; Uő., *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Universitas, Budapest, 2002.

³⁹ ERDÉLYI, *Filozófiai és esztétikai írások*, 490.

⁴⁰ Uo., 490.

Ugyanazon tagok mozgatójának ismétléséből az organizmusban állandó vonások gyökereznek meg. Az utánzói kifejezés azonnal elmúlik, de már az arcukatban megmaradnak, mintegy folytonosan kifejezőkké lesznek a vonások; s az egyénben egész jellemzetes habitus [...] áll elő, mely szerint járás, karok tartása, fejhordása jelzik az ember sajátosságát. Legjellemzőbb az *arc*.⁴¹

Az agy koponyatani vizsgálata pedig a frenológia (c.), amely a koponya dudoraiból következtet a jellemre vagy az elme adottságaira. A koponya (és a kemény csontok) mint a lélek jelei azért lesznek kitüntetettek, mert akarattalosan nem mozgathatók, és így nem lehet velük hazudni, színlelni:

Az egyéni jelviség a fejben van központosulva (Phrenologia), s a fej csontjainak alakulása szinte magyarázójává lesz a szellemnek. A szem, ajak, orr szüntelen mozoghatnak, de a kemény csontnak igazat *kelletik* mondania, mert az agy az én hordozója, csontja a benne lévő értelmiség után változik.⁴²

A test Erdélyi felfogásában olyan szervként (organizmus) jelenik meg, amely közvetít a szellem és a természet világa között. Ez képviseli a folytonosságot illetve a szellemnek az anyaggal való eleven egységét. Erdélyi a test felfogásában követi mesterét: a szerv és a test Hegelnél is hasonló értelmezést nyer. Hegel rendszerében a test három mozzanata ragadható meg: (1) a test egyrészt eredeti adottság, (2) másrészt az egyén kifejező szerve, (3) mások számára pedig a test jelként működik.⁴³ Elgondolkodtató azonban, hogy míg Hegel a lavateri fiziognomikát (Lichtenbergre is hivatkozva)⁴⁴ és főleg a koponyatant kíméletlen kritikával illeti, addig Erdélyi jegyzeteiben a kritikus hozzáállásnak nyoma sincs. Hegel testfelfogásából ugyan következik, hogy a test (a külső) a bensőnek (az egyénnek) kifejeződése, de ugyanakkor határozottan leszögezi, hogy a kifejezett vonásoknak (taglejtésnek, arcvonásnak, hanghordozásnak vagy kézírásnak) nincsenek, és nem is lehetnek leírható törvényszerűségei. A külső és a benső közti kapcsolatok vagy megfelelések esetlegesek, az arc álarc is lehet: az arcból következtetni

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1961, 161–181.

⁴⁴ Lavater recepciótörténetének összefoglalását adja, és a Lavater–Lichtenberg-vitát értelmezi: Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel. Faces and Fortunes*, Princeton UP, Princeton, 1982, 74–82. A Lavater–Lichtenberg-vitáról magyarul újabban lásd BACSÓ Béla, *Az ember mint önmaga képe = Uő., „Az eleven szép”*, 130–140. Lavater fiziognómiai megközelítésével szemben Lichtenberg csak a phatognómia létjogosultságát ismerte el, amennyiben a pillanatnyi, önkéntelen benyomások tükröződése az arcon vagy a taglejtésekben valóban „olvasható”, de az ember nem kiismerhető vagy megítélhető a külső alapján. Lichtenberget parafrázálva írja Bacsó: „A phatognómikus elváltozások egy arcon a szem számára szolgáló nyelvként (eine Sprache für das Auge) működhetnek, de ez, mint Lichtenberg állítja, soha nem lehet egészes, hiszen ennek átlátására az ember képtelen. A lélek mozgása és annak láthatósága között nincs párhuzamosság, a nyugodt arc indulatokat takarhat.” (Uo., 138.) Elgondolkodtató, hogy Lichtenberg színész-példája (a pathognómia és a színészi játék összefüggései: a phatognómia teszi lehetővé, hogy a színész érzelmeket jelenítsen meg saját arcán, mint maszkon) megjelenik Erdélyi jegyzeteiben is, bár Lichtenbergre nem hivatkozik.

a jellemre megalapozhatatlan és téves gyakorlat. Az ember valóságos, dologi léte éppen ezért csakis *tetteiben* ragadható meg, nem pedig valamiféle vélt bensőségben. A koponyatant illető kritikájában Hegel odáig megy, hogy a frenológusnak úgy látszik, be kell verni a koponyáját, hogy észre térjen,⁴⁵ és belássa elméletének megalapozatlanságát és tévedéseit. A külső és a belső megfeleltethetőségének tagadása teljes mértékben hiányzik Erdélyi jegyzeteiből. A jegyzetek értelmezésekor azonban nem tekinthetünk el attól, hogy ezek nem kiadásra szánt, véglegesített szövegek, hanem élőszavú előadások vázlatai – így elképzelhető, hogy a jegyzetek értelmezésekor az előadásban maga Erdélyi is megfogalmazhatott a fiziognómiával vagy a frenológiával szembeni kételyeket.

Erdélyi antropológiai nézetei nemcsak azért fontosak, mert segítik értelmezni a jellem általa használt fogalmát, hanem azért is, mert a jellem ilyen felfogása határozza meg irodalomtörténeti működését és regény értelmezéseit is. Amikor az *Egy századnegyedben* Kemény Zsigmond Gyulai Pálját az addigi magyar regényirodalom csúcsára helyezi, akkor értékelését éppen az magyarázza, hogy nála a szereplői jellemben test és lélek ilyen, a fentiekben körülírt felfogása jelenik meg:

ez tulajdonkép szemtül-szembe való behatolás [...], s oda vezet bennünket, hogy a lélek, a kedély legbensőbb világától szinte a bőr színeig lerajzoltatik előttünk az egyén, [...] azon finom részletekig, melyek közé tartozik az afféle ügyelés, hogy Sofrónia vállain oly „hószikrák zsi bongottak”, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén találni [...]. Itt és számos ilyenekben nemcsak lélektani, hanem anatómiai jártasság, a legpontosabb följegyzések szerzőt arc- és lélekfestővé teszik oly igen, hogy leírásai ugyanannyi jellemzés, jellemzéseit ugyanannyi képirás. E kettőnek ilyenszerű megegyezését másutt én nem találok.⁴⁶

Az arc leírása a lélek mélyére való behatolásként értelmeződik, a jellemzés pedig az arc leírása is egyszerre: ami lényegében a fiziognómiai látásmód definícióját jelenti.⁴⁷ Kemény szövegeiben test és lélek olyan egymást átjáró minőségekként jelennek meg, amely összhangban van a szellem és az anyag dualista felfogását felszámoló Erdélyi szemléletmódjával.

A *Filozófiai jegyzetek* hosszú szakasza⁴⁸ foglalkozik az egyénnel, az emberrel és a lélekkel, amelyek tovább árnyalják Erdélyi jellemértelmezését, és antropológiai keretbe helyezik azt. Erdélyi szerint az egyént általános és egyedi, csak rá jellemző tényezők együttesen határozzák meg. Az egyént eszerint meghatározzák külső körülményei:

⁴⁵ HEGEL, I. m., 177.

⁴⁶ ERDÉLYI, *Egy századnegyed...*, 229.

⁴⁷ A 16–19. századi fiziognómiai gondolkodás európai történetét lásd: Jean-Jacques COURTINE – Claudine HAROCHE, *Histoire du visage. Exprimer et taire ses émotions (XVIe-début XIXe siècle)*, Payot & Rivages, Paris, 2007. Ennek Lavaterrel foglalkozó fejezete: 97–134. Magyarul a fiziognómia történetéről leg részletesebben a 17. századig: VÍGH Éva, „Természeted az arcodon”, I., *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, JATEPress, Szeged, 2006.; „Természeted az arcodon”, II., *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény*, szerk. VÍGH Éva, JATEPress, Szeged, 2006.

⁴⁸ ERDÉLYI, *Filozófiai és esztétikai írások*, 473–491.

a fajta (a rassz, amelyhez tartozik), az élőhely, a nemzet, a (szexuális) nem és a család. Különösen elgondolkodtató Erdélyinek az a példája, amellyel az élőhely egyént befolyásoló hatását alátámasztja, érzékelteti. A „Déltengeri” szigetlakókról írja: „Miképp szigeteik vulkáni kitörések, úgy maguk is szenvedélyesek. [...] Dűhe mindent elsodor, szerelme érzéki és lángoló”.⁴⁹

Az egyént meghatározó belső sajátosságok: a véralkat, a hajlam és az idioszinkrázia: „A véralkat egyetemes, a hajlam különös, az idioszinkrázia kizárólag egyes természeti határozmányait adja az egyénnek, melyekben az magával azonos, nem pedig másokkal is, mint a véralkat és hajlamban.”⁵⁰ Az idioszinkrázia csak és egyedül az egyénre jellemző sajátosság, amely mindenki mástól különbözővé teszi. Ez utóbbi nem tulajdonság jellegű, nem egy meghatározható vonás, vagy jegy, hanem az egyén *viszonyaiban* van jelen. A jegyzetek szerint ilyen, hogyha valaki például ki nem állhatja a köménymagos levest. Olyan apróságok, az egyén és a világ viszonyait jellemző árnyalatok ezek, amelyek – minthogy a viszonyokban vannak, és nem az egyénben – ezért fogalmilag nem rögzíthetők, nem megragadhatóak. Az egyén eleven egységisége azért olyan nehezen leírható nyelviileg, mivel minden nyelvi jellegű körülírás rögzíti az élet viszonyaiban folyamatosan mozgásban lévő személyességet. Hasonló probléma fogalmazódik meg az *Egyéni és eszményi* második fejezetében. A fogalmi gondolkodás kritikája itt azon alapszik, hogy a fogalmi leírás eltörlti a természetben lévő végtelen sok egységiség sajátos jellegét. Erdélyi érvelése itt a gazember irodalmi típusából indul ki:

Tehát különbséget kell tenni a dolgokban létező tulajdonok és a mi fejünk fogalmainak tulajdonságai között, mert a fogalom [...] rendesen úgy van szerkesztve, hogy az minden olyanra ráillik; de az megint az élet és az egyéniség kényszerűségében áll, hogy külön-külön minden gazembernek van valami éltető jele, mely által egymástól különböznek, holott a fogalomnál fogva mindnyájan egyenlők s ugyanazok, mert egy a mérték.⁵¹

Az értelem és a nyelv tehát fogalmakkal ragadja meg az életet, de az élet eleven változatossága ellenáll a fogalmi kimerevítésnek és általánosításnak. A művészet feladata, hogy áthatoljon ezen a fogalmi rendszeren, és az élet elevenességét érzékítse meg. Az irodalom esetében ennek a feladatnak az ellentmondásossága abban rejlik, hogy az irodalomnak csakis a fogalmi, egyenlősítő mérték módjára működő nyelv áll rendelkezésére, hogy felszámolja az ember és a világ közti fogalmi korlátot.

A négy nedvalkattípus jellemzésekor a jegyzet figyelmeztet arra, hogy a természetben soha nem valósul meg egyik típus sem tisztán, hanem mindig csak módosulva, keveredve: így maguk a véralkattípusok is absztrakció eredményei.⁵² A véralkat olyan sajátossága az egyénnek, amely élete során végig jellemző rá, nem változhat

⁴⁹ Uo., 474.

⁵⁰ Uo., 477.

⁵¹ Uo., 581.

⁵² Ugyanez a gondolat az *Egyéni és eszményi*-ben: „az emberi élet s különösen az ennek alapját tevő négy vérmérsék ugyanannyi vegyítékben nyilatkozik, amennyi az ember” Uo., 580.

meg – ugyanakkor nem azonos a jellemmel: „Véralkat és jellem gyakran tévesztetnek össze. Emez két tényezőből áll, melyek az egyén természeti határozmányai és akaratának műveltsége, fejlődése. A véralkat aszerint alárendelt adalék, a szabad szellemnek csak kelme, melyet idomítani lehet.”⁵³ Az emberi jellemet ezek szerint két tényező dinamikus egymásra hatása alkotja: az egyén természeti határozmányai (véralkat, hajlam, nem, fajta stb.) és az akarat „műveltsége”, egyfajta tudatos önuralom, önfejlesztés (Bildung). A hajlam szintén velünk születik, mint a vérmérsék, de a hajlam kifelé irányul, szüksége van egyfajta tárgyi világra, amelyben működhöz. Nem általános, vagyis nem a jóra vagy rosszra való hajlamot jelenti, hanem különös. A hajlam definícióját Erdélyi hasonlóan fogalmazza meg, mint Bacon-tanulmányában:⁵⁴ eszerint a hajlam egy olyan életforma, amelyben az egyén otthonosan mozog. Így például az egyénnek hajlama lehet a katonai pályára vagy a szemlélődő, visszavonult életre, esetleg a mérnöki munkára stb. A hajlam tehát mindig két részből áll, egy benső készletéből, és egy neki megfelelő külső tárgyi világból.

A jellem és az egyén antropológiai rendszerében kitüntetett helye (egész fejezete) van az egyén változásainak. Erdélyi jellemfelfogásának egyik meghatározó eleme, hogy az egyén mindig változik, fejlődik, mozgásban van. Az egyén változásainak leg-hosszabbban elemzett formái az életkorral járó-, az álm és ébrenlét állapotai közti változások és az eltérő „érzemes”-ek (érzetek, érzékelés és érzelmek) okozta változások. A szellem folyton változik az egyénben, így az egyén is rögzíthetetlen – ennek egyik szemléletes példája az álom: „az egyén maga is különbözik magától az *ébretség* és *álm* ellentéteiben.”⁵⁵ Később pedig: „Az egyén maga magától is különbözik; most emez majd amaz állapotnak kerül hatalmába.”⁵⁶ A változás harmadik formája az érzemések állandóan változó mozgásából adódik. Az érzemes jelent külső, érzékszervi érzetet, és belső megérzést is. Mindezek soha nem elkülöníthető érzetekként jelentkeznek, hanem együtt, akár ellenmondásosan is: „A vegyes érzéseknél fő nehézség, hogy ellenmondatok vannak bennök [...]. Lehetnek, vannak egy időben érzések, mint egy kémiai vegyületben, mit jól ismér a költészet, az emberi indulatok tükre.”⁵⁷ Erdélyi antropológiai nézeteiből ezek szerint egy olyan jellemfelfogás következik, amely dinamikus erők folytonos, eleven mozgásában valósul meg. A jellem organikus dinamizmusának tényezői az eredendő adottságok (test, vérmérséklet, hajlam, élőhely, nem, nemzetiség), az akaratszabadság (önművelés), az élet változó körülményeiben realizálódó sajátos viszonyulások (például ízlés), és a változások különböző formái (például életkor, álom, érzemes). Mindezek a tényezők nem bonthatók szét, és nem

⁵³ Uo., 476.

⁵⁴ „A hajlamok alatt nem az erényre vagy vétkekre való hajlandóság értetik, hanem mélyebb és bensőbb dolgok; úgymint a szemlélődésre, polgári, katonai, művész vagy más életnemre való vonzódás.” Uo., 360.

⁵⁵ Uo., 477.

⁵⁶ Uo., 479.

⁵⁷ Uo., 481. A vegyes és egymásba bonyolódó indulatok témája – mint a költészet tárgya – jelenik meg a Bacon tanulmányban is: „Az indulatok a lélek nyavalyái. Ezekről leghelyesebben írtak a történetészek és költők, kik élethíven adják elő, miképpen gerjednek és csillapodnak az indulatok; miképp bonyolódnak egymásba s tétetnek egymás ellenébe.” Uo., 360.

helyezhetők egymás mellé vagy egymásra. Nem tulajdonságok összegéről van szó, vagy azok mechanikus építményéről, hanem egymással sokszor kiismerhetetlen vegyületben mozgó erők összjátékáról, amelyek rögzíthetetlen mozgásban tartják az egyént.

A jellem ismeretlen tartománya Kemény Zsigmond regényelméleti szövegei

1853-ban jelenik meg Kemény Zsigmond három cikksorozata, amelyekben kifejti regényelméleti nézeteit és regénykritikai elvárásait (*Élet és irodalom; Eszmék a regény és a dráma körül; Szellemi tér*). A nagy ívű vállalkozás implicit célja, hogy a regény anyagához, műfaji sajátosságaihoz illeszkedő elméleti és kritikai rendszert dolgozzon ki, a jórészt drámaelméletek felől közelítő regénykritikák elvárásaival szemben – ez magyarázza, hogy miért fektet különös hangsúlyt a drámával való oppozícióban elhelyezett regény sajátosságaira.⁵⁸ A két műfaj összehasonlításából kiinduló rendszerezés nem új jelenség magyarul sem: hasonló elv szervezi Gondol Dániel műfajelméleti értekezését is. A két műfaj különbségei azonban Gondol szövegében nem fogalmazódtak meg ennyire hangsúlyosan és konkrétan: a közös művészi cél (a Hegelre alapozó esztétikában) elsimitani látszik a műfaji különbségekből adódó gyökeres eltéréseket.⁵⁹ Ilyen értelemben Kemény munkája az első olyan magyar nyelven írott regényelméletnek tekinthető, amely szorososan a műfaj anyagiságából, nyelvi, formai adottságaiból vezeti le a műfaj normákat és azok következményeit. Ugyanakkor Kemény vállalkozása nem előzmények nélküli, hiszen szövegeiben számos olyan kérdést és problémát tárgyal újra, amelyek az irodalomkritikai és -elméleti diskurzusban korábban is megjelentek.

A drámával (és a történetírással)⁶⁰ való összehasonlításon túl ilyen például jellem és cselekmény (benső út vs. tettek, lélek vs. mese) oppozíciója, amely már rég a regényről szóló szövegek szervező ellentéte. A regény feladata természetesen (a drámával szemben) Keménynél sem a mese vagy cselekmény elbeszélése lesz, hanem az emberi természet hű megjelenítése:

a regényírónak joga van egy hosszas munkában igen kevés mesét adni és a bonyolítások általi érdeket [...] mellőzheti [...], akkor viszont legalább annyit kívánhatunk tőle, hogy a mese helyett valódi életet, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk; szóval hűn rajzolt emberi természetet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a büntől felemelkedik az erényhez.⁶¹

⁵⁸ Vö. KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = Uő., *Élet és irodalom*, 197.; Uő., *Szellemi tér*, 247.

⁵⁹ Vö. GONDOL, *I. m.*

⁶⁰ Ugyanerről lásd Uo., 15–16.

⁶¹ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 154. Ugyanerről a *Szellemi tér*ben: „Örvendjünk, ha az ideális térről a valódira száll le, s ha a képzelem üres játéka helyett lélektani alapokat keres magának, részletekbe merül, művészileg igyekszik fölfogni az életet és hűn visszaadni. Midőn a csattanások és mesterkélt bonyo-

A regénynek az emberi lélek bensőségében megállapított célján túl Kemény tanulmányjaiban olyan antropológiai nézetekre is kitér, amelyek pontosítják a műfaji elvárást, és értelmezik az úgynevezett emberi természetet.⁶² Az emberi természet jellemzői Kemény szövegei alapján röviden összefoglalva a következők: (1) az ember folyton változik, soha sem marad önmagával azonos; (2) ezek a változások lassan, hosszú idő alatt, és rejtetten, alig észrevehetően mennek végbe. (3) Az emberi jellem és az emberi erkölcsök történeti képződmények, nem beszélhetünk az általános, örök emberiről. (4) Az ember a mindennapi életben kiismerhetetlen és érthetetlen, önmaga előtt is talány, az emberek közti és az önmagunkra vonatkozó megértés lehetőségei is erősen korlátozottak.

Az emberi jellem lassú elváltozásának allegorikus megfogalmazását az *Eszmék a regény és a dráma körül* két hasonlóan építve dolgozza ki: az út és a fa organikus képe érzékelteti az emberi változás törvényszerűségeit. Az utas – írja Kemény – sokszor olyan úton jár, amely egyenesnek látszik (amelyet egyenesnek hisz), visszatekintve azonban kiderül, hogy számtalan kanyar és hurok miatt voltaképpen maga sem vette észre, hogy kerülő úton járt:

A valódi életben, a mi hétköznapi viszonyaink közt ezen egyenesnek rémlő, bár folyvást változó útvonalhoz hasonlít az emberek óriási többségének jelleme. Szorosan véve, senki sem marad múltjához következetes; senki tetteire vagy mulasztásaira nézve a régi motívumokkal nem elégszik meg, s helyettök többeket, kevesebbeket vagy másokat kíván lelkiismeretének vagy világnézeteinek kielégítésére. A jellem e változása igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magokkal ragadjanak, vagy az addigitól ellenkező irányok felé lökjenek. Nem saját tetteink

lítások, midőn ködbetakarta alakok [...] helyett nálunk is gyakran fognak ép szövegű, lélektanilag fejlesztett, korrekt jellemeikkel ellátott [...] regények előállani”. KEMÉNY, *Szellemi tér*, 253.

⁶² Jelen dolgozatban csak a regényelméleti szövegekből kibontható antropológiai nézetekkel és a regényelmélet téziseivel foglalkozom. A szépirodalmi szövegekre, a jellemrajzokra, és Kemény (feltételezhető) antropológiai, fiziognómiai és anatómiai műveltségére nem térek ki. Ez utóbbiról itt csak az említés szintjén. Kemény antropológiai és anatómiai tájékozottságát a Kemény-szakirodalom több szövege is érinti, a tényleges hatások azonban nem ismertek. Kemény maga hivatkozik idősb Szász Károlyról szóló emlékbeszédében ifjúkori Troxler élményére („Hol Savigny és Troxler felett viatkozánk”. KEMÉNY Zsigmond, *Sorsok és vonzások. Portrék*, Szépirodalmi, Budapest, 1970, 173.) Ebből a megjegyzésből indult ki Papp Ferenc, aki szerint Kemény az orvos-filozófus szövegéből meríthetett, amikor *Gyulai Pál* jében az eszmeparányokat tette meg az emberi cselekedetek rugóinak. Papp monográfiájában azonban ez csak feltételezés marad, nem hivatkozik Troxlerre szövegszerűen. Úgy tűnik, hogy Papp nem olvasta össze Troxler művét a Kemény-szövegekkel. (PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, I., MTA, Budapest, 1922–23, 74–75.) A Troxler-hatás és a bécsi orvosi egyetemen töltött évek tanulmányai Németh László esszéjében már összemosódnak. Valószínűleg azért, mert Troxler maga is tanított Bécsben, csak éppen évekkel Kemény tanulmányai előtt: „[I]tt [ti. Bécsben] tanulta meg a lelket szolgáló és a lelket eláruló arcjátékok és testmozgások nyelvét, alkat és jellem összefüggéseit; itt lett annyira természettudós, amennyire egy író lehet, s amennyire öelötte s utána egy regényírónk sem volt.” (NÉMETH László, *Kemény Zsigmond = Ős*, *Az én katedrám*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1969, 602.) Thomas Cooper tanulmányában már Németh Lászlóra hivatkozva állítja, hogy Kemény Bécsben, az orvosi egyetemen tanulta Troxler rendszerét. (THOMAS COOPER, *Mimesis of Consciousness in the Fiction of Zsigmond Kemény*, *Hungarian Studies* 2003/1., 102.)

kényszerei miatt távozunk múltunktól kedélyvilágunk- és akaratumkra nézve. Ő, nem! Másokká csak azért leszünk, mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk. Fogékonyságunk a napok haladása és az apró élmények által veszt vagy nyer, és izleteinkkel, vágyainkkal, tanulmányainkkal, sőt a körrel együtt, melybe lépünk, egész lényünkbe lassanként idegen sajátságok mennek át, hogy a jellem organikus részeivé váljanak, mint a testben a táplálék.

Az ily átalakulás, melynek minden magyarázata csak a *lefolyt* időből áll, éppen nem a könnyelműség bélyege, nem a változandóság tulajdona, hanem jellemünknek oly természetes processzusa, mint egy fa organikus életében a növés, vastagodás, érdules, kérgesedés s utóbb torhulás, taplósodás, rothadás.⁶³

A jellem változását tehát Kemény szövege szerint az idő hordozza: apró benyomások, és nem nagy tettek vagy sorsfordító események. A jellem változásának folyamatában a külső (a külvilág benyomásai) bensővé válik, a jellem nem létezik eredetiségében, hanem átjárják a külvilág hatásai, és azok a benső organikus részévé válnak: a külső és a belső egymásba vegyül (mint táplálék a testbe). A változás folyamata ugyanakkor nem átlátható: az utas azt gondolja, egyenesen jár, vagyis jellemét egyenesnek, következetesnek érzékeli. Az elváltozás csakis a reflexió számára tárul fel, amikor már nem az úton lévő, hanem a pihenő (vagy célhoz ért) utas tekint vissza a megtett útra. A jellemre vonatkozó önmegértés ilyen értelemben perspektívafüggetű és korlátozott.

Az önmegértés és a másik megértésének korlátozott volta még erősebb hangsúlyokat nyer abban a részben, ahol Kemény a regényt és a történetírást hasonlítja össze. A történelmi regény egyik legnagyobb műfaji nehézsége a szöveg szerint, hogy hogyan kell vagy lehet történelmi alakokat a regény lapjain megformálni. A probléma abból adódik, hogy a történelem szereplőinek csak tetteit ismerjük (ebből lesz a cselekmény), de motivációit, benső rugóit nem.⁶⁴ A „história jellemei többnyire nem eléggé motiváltak”, mivel tetteik rugói nem kerülnek a nyilvánosságra vagy nincs róluk történelmi forrás. A bensőre vonatkozó korlátozott tudást ugyanakkor a szöveg kiterjeszti a mindennapi életre és az önmegértésre is: „tíz esetből kilencben egy titkos ösztön súgni fogja nekünk, hogy a világ tévedésen van, mert vádolt vagy dicsért tetteink más forrásokból eredtek. Néha p. o. egy tényből, melyet gondosan eltakartunk, egy ingerülségből, mely titok, vagy a vér és szellem oly diszpozíciójából, mely előttünk is kimagyarázhatatlan.”⁶⁵ Vagyis a tettek indokolt magyarázata nemcsak az időbeli távolság és a források elégtelensége miatt nehéz. Az emberi cselekvések rugói a közvetlen emberi viszonyokban sem tűnnek megismerhetőnek, sőt Kemény érvelése szerint saját

⁶³ KEMÉNY, *Eszmék a regény és a dráma körül*, 205.

⁶⁴ Történetírás és regény összehasonlításakor nagyon hasonlóan fogalmaz Gondol Dániel is, amennyiben a regény célja a jellem bensősége, míg a történelemé maga a történet. Gondolnál azonban hiányzik a megismerés elvi lehetőségének kritikája: „A történetíró fő tiszte a történetet állítani elő minden indító okaival együtt; a regényíróé a személyt keble minden mozdulatával együtt. A történetíró a jellemet módosítja a történethez, és csak azon oldaláról fejt ki, melyet a történet szelleme szükségessé tesz; a regényíró pedig a történetet módosítja a jellemhez, kifejtve ezt minden oldalról, úgy, hogy legrejtettebb érzelmérse sem marad homályban.” GONDOL, *I. m.*, 16.

⁶⁵ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 166.

viselkedésünk önmagunk számára sem feltétlenül érthető. A bensőre irányuló megismerés általános korlátain túl a múlt szereplőinek megértését tovább nehezíti, hogy „bizonyos határokig erkölcsi fogalmaink változnak, s a régibb erkölcsi fogalmakkal összekötött tetteket talányosak-, rejtélyesek-, kétséges becsüek-, sőt vétkesek- és nevetségessékké is tehetik”⁶⁶ A történeti- és kulturális antropológia felé való elmozdulás, a saját és az idegen kor vagy kultúra közti távolság hangsúlyozása az emberi tettek megértésének elvi lehetőségét egy másik aspektusból is megkérdőjelezi.⁶⁷ A tettek rugói és a benső világ Kemény gondolatmenete szerint így többszörösen (önmagunk, a másik és a másik kor számára) is hozzáférhetetlen.

A regénynek tehát olyan benső világot kellene felmutatnia, amely nem hozzáférhető, folytonosan elváltozó és alig érthető, motivációi rejtettek és kiismerhetetlenek: „Az arasznyi élet oly keskeny, oly szűk, hogy az emberek, kik ösvényein tolonganak, jóformán magokra és a tárgyakra sem ismerhetnek. Bizonyos kábulattal a változó benyomások miatt, bizonyos optikai csalódással, melyet a láthatár fénye és köde vet a szem eleibe, hirtelen bevégezzük pályánkat anélkül, hogy számolhatnánk felőle.”⁶⁸ A regény tárgya tehát pont az a vélt benső tarralom, amely a mindennapi életben nem megismerhető. Ami azonban az életben (vagy a történelemben) lehetetlen, lehetséges az irodalomban: a regény nyelvi világában. A jellem láthatatlan változásait, az élet apró benyomásait és az állapotok árnyalatait a regényben „detailok varázsa” képes elénk tárni: „a regénynek egy nagy előnye van a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, ti.: a *körülményesség, a detailok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében.*”⁶⁹ A regény művészi, nyelvi eszköze és megnyilatkozási formája a *detail*,⁷⁰ az aprólékos leírás, a részletekbe menő nyelvi munka.⁷¹ A benső világ mozzanatai, a lélek rejtett rugói és a hangulatok, érzések alig észrevehető árnyalatai lesznek azok a tárgyak, amelyeket csakis az aprólékos nyelvi leírás (a detail) tud létrehozni. Kemény a körülményes, részletező nyelvben találja meg a regénynek azt a saját anyagából következő lényegét, amely a formátlan műfajt egyáltalán a művészet nemei közé emelheti: „a regény jellemeinek módosulásai egy csoport apró detailtól s oly finom s oly kicsiny viszonyoktól tétetnek függővé, melyeket a dráma szűk terjedelménél fogva elő nem adhat. [...] Ha a jó regényt detailjaiból kiveszed,

⁶⁶ Uo., 162.

⁶⁷ Ugyanerről Kemény elbeszélései kapcsán: BÉNYEI Péter, „A szerelem élete”. *A Kemény-elbeszélések világképe és poétikája* = KEMÉNY Zsigmond, *Kisregények és elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1997, 273.

⁶⁸ Uo., 169.

⁶⁹ KEMÉNY, *Eszmék a regény és a dráma körül*, 191.

⁷⁰ A szó csak a fenti idézetben szerepel franciás írásmóddal (detail), az esszéek más pontjain mindenütt az angol (detail) írásmód szerepel.

⁷¹ A regényre vonatkozó ábrázoláskritikai norma Erdélyinél is megfogalmazódik egy évvel Kemény cikksorozatai után. Az *Egy századnegyedben* a részletező, aprólékos leírást nevezi a regény műfaj titkának, mivel ez képes elevenséget adni a jellemnek, és ez hozza létre a kedély bensőségét: „a legkisebb apróságot is művészi, gyakran kicsinyes gonddal kezeljék, mi a regényírásnak valódi titka. [...] A] nemnagy dolgok az írás e nemében igen nagy becsüek lehetnek – a jellemzésre. Innen a végtelenségig menő részletesség s minden különben mellékesnek látszó csekélység felhasználása regényekben”. ERDÉLYI, *Egy századnegyed...*, 219.

kivetted éltető, elevenítő legéből.”⁷² Az életben és a történelemben csak a tettet bírjuk a másik emberből (és sokszor önmagunkból is). A tettek világát pedig híven jeleníti meg a dráma cselekménye vagy a história. A regénynek más feladata van, hiszen csak a regény nyelve képes egy másik világot felnyitni vagy alkotni.

Kemény elmélete így a regényben hozza közös nevezőre a fiziognómiai látásmódot és annak lichtenbergi, hegeli kritikáját. Igaz, hogy az erősen korlátozott megérzési lehetőségeket nyújtó életben nem következtethetünk a külsőből a bensőre, és hogy csak a külsővé vált tett adódik a másik emberből. Az életben senkinek a válla nem lehet eligazító nőiességének jellegére nézve. A regény világa ellenben Kemény elmélete szerint másként működik. A regény az a nyelvi közeg, amely behatolhat szemtől-szembe vagy a bőrön át, és létrehozhatja azt a vágott lényezet, a lélek benső igazságát, vagy a hiteles jellem összetettségét és érthetőségét, amely a részletező nyelvi közegen kívül nem létezik, vagy ismeretlen tartomány marad.

⁷² Uo., 207.

„Vetkőzd le az új embert, s öltsd fel a régít”

Interszubjektivitás és individuáció az *Enyim, tied, övé* című Jókai-regényben

Isten nélkül meg tudunk lenni.
De a Másik nélkül nem boldogulunk.
(Jean Améry)

Az *Enyim, tied, övé* (1875) nem tartozik a Jókai-kánon fókuszában álló szövegek közé, annak ellenére, hogy esztétikai teljesítőképessége nem marad el a legjobbra értékelt regények mögött. A viszonylagos szakirodalmi érdektelenség mögött talán éppen az állhat, hogy a szöveg részben ellenáll azoknak a kanonizációs elveknek, melyek a Jókai-poétika leírására szolgáltak. Az *Enyim, tied, övé*ben Jókai – saját prózapoétikája, írásmódja, világlátása kontextusában – kísérletet tesz a lélektani regény egyedi változatának a megalkotására. A szöveg románcos cselekményközpontúsága dacára olyan kérdéseket állít a jelentésteremtés középpontjába, melyeket leginkább a realista megalkotottságú szövegek esetében szokás feltenni. Felvetésem persze közel sem mondható eredetinek: Csáth Géza éppen az *Enyim, tied, övé* kapcsán beszél „egy pszichológiai alapon álló esztétikai kritika tudományos módszerének” szükségességéről a Jókai-olvasásban: szerinte a bevett klisék¹ folytonos felemlegetése helyett a szövegek prefreudiánus árnyaltságú regisztereinek a feltárására kellene koncentrálnia az irodalomkritikának, hiszen Jókai „realisabb, finomabb részletező és mélyebben látó reális analitikus Flaubert-nél”.²

Közismert, hogy Csáth értelmezési javaslata zárvány maradt a Jókai-recepcióban. Inkább a regénypoétikai eljárások anakronisztikusságát elmarasztaló bírálatok értelmező metaforái kanonizálódtak a szakirodalmi és a szélesebb értelmiségi köztudatban: így többek között Gyulai Pál és Péterfy Jenő kritikai észrevételei, melyek szarkasztikus hangnemben bírálták a Jókai-próza romantikus témáit, alakításmódjait, a pszichológiai részletezést mellőző jellemteremtési stratégiáit. Igaz, értelmezésük elsősorban a szövegek románcos poétikai műveleteire irányult, s ez elfedte előlük néhány meghatározó regény – így többek között az *Enyim, tied, övé* – feltűnő antropológiai attitűdjeit:³ azt a szisztematikusan kidolgozott struktúrát, amely az Én léte-

¹ „Nem a való életet írja le, alakjai nem élő emberek, fantáziája valóságútlenségbe viszi.” Csáth Géza, *Egy Jókai-regény analízise = Uő., Rejtelmek labirintusában*, Magvető, Budapest, 1995, 138.

² *Uő.*, 139.

³ Péterfy Jenő a „művészi pszichológ” Flaubert regénypoétikai modellje felől olvassa Jókait, s találja kidolgozatlanok regényei lélektani regiszterét. Hosszasan értekezik az *Enyim, tied, övé* gyengéiről is: „Csakugyan férfi sorsa a nő. Hanem e három nő mind egy férfi sorsa? Szeréna Incéje, dalia, hősosz; Hannáé közönséges, gyöngé ember; Belle Ange-é örültekházából való nyomorult. Tessék e három

sülésének, jelenlétének és széthullásának a folyamatrajzát viszi végig, tudatosan ügyelve az interszubbjektivitás jelenségére, valamint az én és a világ viszonyának aspektusaira. A regény dialógusba lép két korábbi, meghatározó Jókai-szöveg emberfelfogásával, az ott kirajzolódó személyiségfejlődés folyamatrajzával: Áldorfay Ince sorsalkulása a Timár Mihály-i és a Berend Iván-i modell alternatív változataként jön létre.⁴ Nem lehetetleníti el, nem vonja vissza azokat, pusztán a mitizáló szemléletmóddal életre hívott személyiségmintákat helyezi egy másfajta miliőbe és összefüggésrendszerbe. Az 1848–49-es szabadságharc újabb alternatív reprezentációja is nagy súlyt kap a regényben: a kollektív-nemzeti identitás kerete, megtartó ereje ugyanúgy kérdésessé válik a regény modernkori víziójában, mint az önmagát kiteljesítő ember Timár Mihály-i modellje vagy a polgárosodó világ mítoszi eszményképe, Berend Iván lélek- és személyiségrajza.

I. „És ebből a tömkelegből nincs már szabadulás”
Az én kialakulása és széthullása

Áldorfay Ince életútja egy integer személyiség létrejöttének, szükségszerű változásának, majd fokozatos széthullásának a folyamatrajzát reprezentálja a regényben. A *Tavas* című nyitófejezet – a szerzetes ifjakban munkálkodó vitalitás és szellemi erő képeiben, a természet lüktetésében felsejlő életlehetőségek víziójában – Áldorfay személyiségalakulásának a kezdő lépését mutatja be. Nyitott könyvként indul a szerzetes-főhős (és elválaszthatatlan társa, Stomfai Gideon) élete, hogy bejárja az én és a személy születésének, világban létének és széthullásának útját. Az alakulástörténet modellszerű leírására – első megközelítésben – Martin Buber antropológiai vízióját hívom segítségül. Az *Én és Te* buber-i koncepciója a Másik által létesülő, interszubbjektív viszonylatokban egzisztáló lényként ragadja meg az embert, illetve az ember és a környező világ között lezajló interakciókat: „mint legtöbb kortársa, így Buber számára is, az Én viszony és nem szubsztancia. Csak olyan Én-ként létezhet, aki vagy egy Te felé fordul, vagy egy Az-t ragad meg”.⁵ Én önmagában nem létezik, állítja Buber, mindig viszonylatok függvénye: „Önmagam egész lényé koncentrációja és összeolvadása soha nem történhet általam, és soha nem történhet nélkülem. A Te által leszek Én-né. S hogy Én-né leszek, mondom: Te. Minden valóságos élet – találkozás.”⁶

Az Én–Te és az Én–Az alapviszony meghatározása meglehetősen misztikus, ám mégis pontosan rögzített fogalmi rendben történik az osztrák származású zsidó gondolkodó munkájában. Az Én–Te kapcsolat a Másik emberrel, a természettel és a szellemi létezőkkel megélt intenzív szeretetkapcsolat és egységélmény. Kulcsszava a

Incét egy emberbe foglalni! Jókainak sikerül – mert neki minden sikerül, de aligha pszichológiai fejlesztés, hanem ugró ötletek útján.” PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór = Uő., Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1983, 618.

⁴ Lásd SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Kalligram, Pozsony, 2010, 272–273.

⁵ Emmanuel LÉVINAS, *Martin Buber és a megismerés elmélete*, ford. TARNAY László = Uő., *Nyelv és közelség*, Jelenkor, Pécs, 1997, 98.

⁶ Martin BUBER, *Én és Te*, ford. BÍRÓ Dániel, Európa, Budapest, 1991, 6., 15.

viszony és a *találkozás*: az ember úgy képes megragadni létezése legfelső fokát, a jelenlét állapotát, úgy képes átlépni egója antropológiai korlátait, ha a Másikkal (másik emberrel, természettel, Istennel) való folytonos találkozásban engedi áramlani a kölcsönösség kegyelmét. „A Te nem határos. Aki azt mondja: Te, annak nincsen valamije, annak semmije sincs. De a viszonyban áll” – írja Buber, jelezve egyben azt is, hogy ez a viszony nem tartható fent folytonosan megélt Én-állapotként a mindennapiság világában.⁷ Az ember a külvilág számos aspektusával érintkezésben álló, a külvilág formáló dinamizmusában egzisztáló entitás. Ennek a terepe az Én–Az reláció, az ember énjének azon aspektusa, mely a világhoz, a másik emberhez fűződő tapasztaló viszonyulás kontextusában formálódik. Itt minden a *tapasztalat* és a *használat* tárgya lesz: a másikkal való viszonyt nem a misztikus egységélmény, hanem a különválasztottság beállítódása jellemzi, a jelenlét intenzív megélése helyett a múlt és a jövő vonzása dominál, az ént a szerzés és a birtoklás ösztönei mozgatják, a világot pedig az oksági megismerés útján bekebelező attitűd jellemzi.⁸

Buber a kétarcú világban kétarcú magatartást felvállaló én születésének a folyamatrajzát három lépésben körvonalazza, mely modellül szolgál Áldorfay negatív individuációjának leírásához. „Az »Én–Te« alapszó Én előtti; az utóbbi alapszó viszont az Én és az Az összekapcsolásából jött létre – Én utáni. [... A] most támadt Én kijelenti, hogy Ő a tapasztalások hordozója, a környező világ pedig azoknak a tárgya.”⁹ Az én, a személy (Én–Te relációban) vagy az individuum (Én–Az relációban) tehát nem eleve adott, hanem viszonylatok polaritásában formálódó entitás.

Az első lépésben éntudat (ego) nélküli énállapotot találunk: „Kezdetben van a viszony: mint a lényeg kategóriája, mint készenlét, mint befogadásra kész forma, mint lélekmodell; a viszony apriorija; a velünk született Te.”¹⁰ Második lépésben az Én–Te viszony szüli az éntudatot: „Az ember Te által lesz Én-né. Az átellenben álló jön és tovatűnik, viszony-történekek összesűrűsödnek és szétporladnak, s e váltakozásban, minden fordulatnál növekedve tisztul a mindig azonos partner tudata, az Én-tudat.”¹¹ Ezt követi – harmadik lépésben – az öntudat teljes letisztultsága: a reflexió, az önszemlélet képessége, a tapasztalat és használat képességeinek elsajátítása: „az Én egy pillanatra szembekerül önmagával, a különválttal, mint Te-vel, hogy rögtön birtokba vegye önmagát, és ettől fogva önmaga tudatában lépjen a viszonyokba.”¹² Az Én–Az alapszó énjének születése tehát nem más, mint a tapasztaló, világot birtokba vevő én-állapot megszilárdulása.

Az énfőmódolás folyamatának három lépése egyben három különböző énállapotnak, három lelki beállítódásnak is felfogható: az első az én (ego) nélküli állapot, a második az élet áramlásában – szeretetkapcsolatban, hitben, egységélményben feloldódó, önmaga középpontjában egzisztáló – énállapot, a harmadik pedig az önmagát különválasztottságban élő és definiáló, a külvilágot tapasztaló, használó és birtokolni

⁷ Uo., 7.

⁸ Lásd Uo., 8., 17., 37., 62.

⁹ Uo., 28., 30.

¹⁰ Uo., 35.

¹¹ Uo., 36.

¹² Uo., 37.

igyekvő énállapot. Az ember helyzetétől, szituációtól függően mozog ezen beállítódások között: ideális esetben mindhárom aktív és előhívható, gondot egyik vagy másik beállítódás túlzott dominanciája vagy kizárólagossága okozhat.

Szerzetesi létének előrehaladásában Áldorfay „személye” a hívő-lét, a krisztusi szolgáltnak szentelt áldozati lét mintázatának megfelelően szerveződik. Amikor legfőbb ellenlábasa, „kísértője”, Gideon az élet értelméről kérdezi, válaszában énjének verbális reprezentációja tesz kísérletet, önléírása pedig az egótlan személyfelfogás retorikai bázisára épül:

Választ adok. Mi az élet „itt” és bárhol „e földön” nekem és neked? A hit, remény és a szeretet. Hiszek az emberiségben, hiszek a hazámban, hiszek a mennyországban; remélem az elsőnek tökéletesülését, a másodiknak felvirágzását, a harmadiknak örök üdvét; szeretem a hármat együtt... [...]

Enyim a természet világa. A fák növéseben, a csillagok hullásában tanulom ismerni az Isten hatalmát s a természet alkotó erejét, a növények az én barátaim, s a bennök rejlő gyógyerőt megvallják nekem. A négy elem minden meteorjai hozzám beszélnek, s a porszem és a vízcsepp csodákat mutogat nekem. *Enyim a tudományok világa,* melynek magasain minél feljebb hágok, annál szélesebb látkör terül el körülöm, bámulatos új országaival, mik közül csak egynek is minden titkait megismerni, rövid az élet. [...]

Enyim a jövő nemzedék világa. A lelki fénynek egy kis központja leszek, melytől a többi lelkek meggyulladnak. S rajtam áll, hogy az ivadék, melynek szelleme rám volt bízva, okos, mívelt, boldog, igazságszerető, hűséges és erényes legyen. Ha megvénuülök, egy nagy család vesz körül, fiak, unokák, dédunokák, kikben az a szellem, az az erkölcs, az a tudomány él tovább, melyet én szereztem nekik: apáiktól csak testüket kapják, de lelkük kincseit éntőlem. [...]

S a menny világa is enyim. Enyim a hitnél fogva. Enyim az előttem haladott vértanúk, hitbajnokok érdemeinél fogva, kiket követnem könnyű és édes munka nekem, s kiknek boldogságát elérhetnem erősebb vágy nekem a szív minden szenvedélyeinél. *Enyim önlélkemnek világa! S ott béke van és nyugalom... (I/26–27.)*¹³

A megszólalásban kirajzolódó személy identitásképe egyszerre én előtti (ego, használó-tapasztaló én nélküli), illetve a külvilág társadalmi-személyes kötődéseitől mentes Én–Te viszonyban kialakuló én képét ölti magára.¹⁴ Tudatos, de nem öntudatos, önmagát elhatároltságában megelőző én képzele ez. Buber szerint az egyén az Én–Te viszony teljességét három regiszteren élheti meg: a természetben, a másokkal létesített szeretetviszonyban, valamint a szellemi létezőkkel ápoltságban misztikus kapcsolatban.¹⁵ „Enyim a természet világa. [...] Enyim a jövő nemzedék világa. [...] S a menny

¹³ A zárójelben lévő oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: JÓKAI Mór, *Enyim, tied övé,* I–II., s. a. r. GERGELY Gergely, Akadémiai, Budapest, 1964.

¹⁴ „Én a szellem gyönyöreit bírom, más a testét. Az én gyönyöröm örökké tartó, soha nem hervadó. Az övé rövid, mulékony, hosszú bánattal viselő. Én is szerethetek, mindent és mindenkit. Engem is szerethet mindenki. Lehetek boldog, és tehetem boldoggá azt, akit szeretek.” (I/50)

¹⁵ Lásd BUBER, I. m., 9., 123–124.

világa is enyim. Enyim a hitnél fogva” – jelenti ki Áldorfay. A visszatérő *enyim* formula itt nem a birtoklást, hanem az én különböző viszonylatokban történő intenzív-cselekvő feloldódását jelöli: a természeti világ rejtelmeibe avatottság, a másik embert tudással és szeretettel formáló hivatásbeli aktivitás, és az istenhit lelki békét és teremtő nyugalmat szavatoló biztossága jelöli ki ennek a személyfelfogásnak a kereteit, de egyben a határait is.

Mert bármennyire is integer ez a személyiség, bármily tökéletesen harmonizál krisztusi előképével, olyan határai vannak, melyet a történő élet állandóan ostromol. A hit–remény–szeretet, a haza–emberiség–mennyország, a természet–ember–Isten hármasságaira épülő személyiségformáció ugyanis az emberi lét lehetőségeinek egyik abszolút végletét testesíti meg, s mint ilyen, az ellenpólus folytonos vonzásának hatása alatt áll: elkerülhetetlen, hogy ilyen ostrom alatt álljon. Itt a test kísértéseinél, a szellem restségénél, a tudattalanul munkálkodó ösztönöknek kitettségnél összetettebb kihívásokról van szó, olyan helyzetekről, melyek éppen e hármasságok egyedi elvárásainak ellentmondásosságából nőnek ki. Áldorfay integer személyiségének megtörése ugyanis nem egyik vagy másik elvárás megszegéséből adódik, hanem ezen elvárások egymásnak feszülő kívánalmaiból. A regényben Stomfai Gideon az, aki ezeket világosan megfogalmazza, és egy ellentétes személy kimunkálásával tükörszerűen mutatja fel Áldorfay számára, aki életének sorsszerű, alapvető döntéseket igénylő fordulataiban is szembesülni kénytelen ezekkel az ellentmondásos elvárásokkal.

Áldorfay papi munkája során találkozik a személyiségét, hitvallását és hivatását reprezentáló és folyton-folyvást megerősítő Mária-ikon földi képmásával, a református-lelkész apa és a hithű katolikus anya által szigorú hitben nevelt Serenával. A találkozás elkerülhetetlen, hiszen személye kizárólag a férfielv által felépülő személyiségben fogan (az apátúr és a szerzetesek világa mint példaadó közeg; az apja festi a Mária-ikont), s bár a befogadás és a feloldódás aktsuaiban nőies elveket is sajátjaként él meg, létezése mindenképpen egyoldalú. A kísértés nem a test felől érkezik, betű szerint nem mond ellent vállalt identitása morális parancsainak és a hozzá kapcsolódó szigorú társadalmi elvárásoknak. Szerelmi vonzódása nem mond ellent a befogadó természet parancsának, az önzetlen emberszeretet törvényének, s a hit alapvető kívánalmainak sem, hiszen egy szigorú morális életfelfogást magáévá tevő árva lányról van szó, aki gondolkodásában, érzelmeiben, ösztöneiben is hordozza ezt a hithelvű lelki beállítódást.¹⁶ Ám a vágy és a vonzódás összességében mégis ellentmond a papi-szerzetesi hivatásnak, a krisztusi személy földi létben revelálódni óhajtó eszményképének, és vállalt identitása visszavonására készíti.¹⁷

¹⁶ „Hogyan védje magát akkor, ha egyenrangú nemes érzelem támad fogadása ellenében, [...] midőn nem a kárhuzatos gyönyör és az idvezítő vezeclés között kell választania, hanem két fájdalom között, amiknek egyike »résztvét«, a másika »kötelesség« nevet visel.” (I/65.) „Két árnyéka van: az egyik fényes, a másik sötét. Ha bűn volna az, ami ellen küzd, könnyű győzelme volna; segítségére jönne Isten; de az is erény, mit leküzdeni akar: a legnemesebb, a legtisztább érzelem, minden salakjátul a vér forró vágyainak ment, épp olyan tiszta imádat egy földi szent iránt, mint az a másik.” (I/66.)

¹⁷ „Becsületét ki tiszteli egy leánynak, aki szép? El kell vesznie majd vagy testileg, vagy lelkileg. És teneked nem lehet őt megmentened. [...] Ha napszámos volnál, ha koldus volnál, együtt mehetnél vele dolgozni, együtt mehetnél koldulni. Senki sem vagy. [...] Egész tudományod, minden világod a földön és az

Áldorfay nem kerülheti el a második találkozást Serenával, amikor a lány haldokló anyjának kell feladnia az utolsó kenetet; nem kerülheti el a haza megvédésének hívó szavát, mely ugyan a hit elvárásaival ellentétes igényekkel is előáll (másik ember megölése), ám saját identitásának egyik sarokköve is. S végül a harctér káoszában való szerelmes egymásra találás végképp átlendíti Áldorfayt egy másik identitásba és másik énállapotba, mely radikálisan különbözik az előzőtől. Ugyanakkor ez a – javarészt sorsszerű, tehát szabadság és kényszerűség határmezsgyéjén születő – változás (katolikus hit és szerzetesi lét elhagyása, tanító-bölcs szerep feladása, intenzív feloldódás a külvilág történéseiben) még egyáltalán nem vonja vissza az integer személyiség megalkotásának a lehetőségét. Sőt éppen az ellenkező tendencia irányába tart, amely Bubernél a második lépés: az Én–Te viszony revelatív megélésében születő én létrejöttéről van szó, olyan énről, amely már készen áll a külvilág tapasztaló, birtokló el-sajátítására, be tud lépni az Én–Az viszonylatok hálójába.

A tendencia tehát kettős, és ellentmondástól feszül. Nem csak Gideon mutat rá ennek a személyiségmintázatnak a hatáira és hiányaira,¹⁸ hanem Serena anyja, a dudai lévita özvegye is. Serena anyjának gyónása paradox bűnvallás: nem a hitelvek áthágása, hanem következetes betartása okozza halála előtti büntudatát, amely szinte átokformulaként nehezedik lányára. A református lelkész feleségeként kitart a katolikus hit életvezetési elvei és erkölcsi normái mellett, s ennek szellemében neveli a lányát is. Így a boldog családi élet ellenére nemcsak férje karrierjét helyezi vakvágányra, hanem – a nevelés miatt rögzült lelki beállítódás miatt – a lánya jövőjét is. „Egyetlen nagy bűnöm az, amiben erényemet kerestem, hogy oly buzgó voltam, amilyennek nem kellett volna lennem.” (I/55.) Hogy mindez erősebb egy haldokló anya kétségbeesett, egyedül hagyott lánya sorsáért aggódó érzelmkitörésen, azt Serena viselkedése is megerősíti. A bűn és az átok, melyre anyja Áldorfaynak céloz,¹⁹ nyilván Serena szerzetes-pap iránt táplált és anyja előtt is nyilvánvaló szerelmi vonzódása. Ám ez mégis a hit és a szeretet jegyében fogant, sorsszerű történések által generált folyamat eredménye, így inkább a szigorú életelvek alapján leélt élet hatáira és következményeire mutat rá.

A szerelemben fogant és a háború hevében megszentelt Én–Te viszony kettős eredménnyel zárul: a harcok folyamatos, ám megerősítő istenítéletként szolgálnak a szá-

égben, és munkáid, miket az utók számára készítesz, és szolgálataid a hazának, az emberiségnek, és leendő hírneved, dicsőséged mind nem ér fel – egy igazi férfi szabad kézzszorításával...” (I/55.)

¹⁸ „Hová lettek márványba vésett elveid? Mi lett a világból, amit magadnak alkottál? [...] Ki mondta azt: enyém a tudomány világa! s ki taposott legelső a könyvre, midőn a trombitát megfújták, hogy kardot kössön? [...] Ki mondta azt: enyim az ifjú nemzedék világa, csillaga leszek, melytől fényt kölcsönöz; apja, nagyapja, dédapja leszek, ki lelket ad neki, s belé erényeket, tudományt, igaz hitet! S ki állt az ifjú nemzedék élére, hogy őt a halálba vigye, ahol lemészároltatik, s elvész szentség nélkül, kegyelem nélkül? [...] Ah – mondta diadalmas gúnyval Gideon –, tehát te nem azért sietsz a vérmezőre, hogy ott gyilkolni segíts, hanem hogy ott meghalj! Barátom: te nem vagy »hős«, nem vagy »hazafi« – hanem szerelmes.” (I/75.)

¹⁹ „Hiszen ha csak meg kellene halnom, ha csak el kellene kárhoznom – hörgé a nő –, befognám szájamat kezeimmel: hallgass! ne kínozz másokat azzal, ami neked fáj. Szenvedd ki a halált – szóltan, s szenvedj az örökkévalóságig – mindig szóltan. De mikor őt is magammal ragadom! Leányomat! Azt a tisztá, ártatlan teremtetést, aki olyan még, mint a kristály: velem ragadom őt a kárhozat posványába! A lelkész az ajtó felé lépett. Jól sejtette ő, mi teher nyomja e nő lelkét, meggýónatlanul is.” (I/59.)

mukra. Ince személye újrastrukturálódik: középponttal rendelkező, önmagában és a világban helyét megtaláló én formálódik belőle.²⁰ A kapcsolat nemcsak a harcokban állja ki a próbát, hanem az üldözés éveiben és az új világba vándorlás során is. Ince családot alapít és egzisztenciát teremt, javarészt felesége szeretetének és gyakorlatiasságának köszönhetően. Többször reflektál rá, hogy saját énjének középpontja a feleségével való viszonyban gyökerezik.²¹

Ugyanakkor a dudai találkozás és a csatatéri nász egy másik folyamatot is elindít, amely végül felbontja az Én–Te viszony biztosságára alapuló én integritását, majd fokozatosan sors- és identitásvesztéshez vezet. Serena, anyja halála után komolyan számot vet az öngyilkosság gondolatával, s mivel hitelveivel szemben áll az élet önkéntes elvetésének gondolata, a mártírhálal formájában meghívott vég gondolata ültetődik el benne.²² Ezért megy el ápolónőnek a szabadságharcba, s végeredményben ezért nem hallgat arra a belső hangra, amely akkor szólal meg benne, amikor Incét – még a szabadságharc idején – országgyűlési képviselőnek választják. Igaz, ez a folyamat korántsem az ő kezében van, az Amerikában nevet és identitást szerzett Áldorfay készítetéseire igazodik, ám a lelke mélyén húzódozó szuicid programozást nem tudja végérvényesen felülírni.

Áldorfay énje közben fokozatosan bevonódik az Én–Az világ viszonylataiba. A tapasztaló, használó, birtokolni vágyó, kereső énje ugyanis éppen az Én–Te viszony beteljesedésével aktivizálódik, Buber elgondolásának megfelelően. Érdekes, hogyan formálódik át az *enyim* metaforája, hogyan jön létre a korábbi egótlán magatartással szemben az egós beállítódás, melynek a csírája már megismerkedésük kezdetén kibontakozik. Ince, bármennyire is próbálja elnyomni felébredő szerelmét Serena iránt, az érzésekkel hasztalan küzd: potenciális „vetélytársával”, a dudai levitával kapcsolatos gondolataiban megjelenik a világot használni, a Másikat tárgyként birtokolni óhajtó attitűd.

Az árnyék előtte járt messze elnyúlva. S az árnyék beszélt hozzá: [...] Rátaláltál. Ez az. „Az enyim.” Az oltárkép eredetije. A szűz. Eszményképe a szűznek. [...] Az a „más” az utolsók egyike: te az elsők elsője vagy. Az egy vézna, félszeg,

²⁰ „Áldorfay olyasmit érzett szívében, aminek nem tudta a nevét. Háromszáz emberrel megtámadni és elfogni ezerkétszázat. Neki, a kétnapos katonának, követőivel, a szénégetőkkel és fuvarosokkal legyőzni négyszer annyi gyakorlott vitézt! És ennél a gondolatnál édes, gyönyörteljes melegét érezni! Mi ez? A férfiero ébredése az! Az elrejtett, lekötött erély rögtöni szétsugárzása az idegekben. Érzé, hogy ő azt, ami képtelenség, megtenni elég merész. S ez az érzés gyönyör.” (I/95.)

²¹ „De hát arra emlékezünk-e, hogy mindezt a sok nehéz »nincs többé« gondját egyetlen »van még« képes volt megnyíhíteni? Van még egy nő, aki az »enyim«. Enyim; szeret; velem van... [...] Amíg ez az enyim, addig nem ejt el sem veszteség, sem csábítás. Addig, ha nincs vagyonunk, de van kincsünk; ha nincs hivatalunk, de van ösztönünk minden munkára; ha nincs jövődönk, de van reményünk mindent viszszaszerezni egyszer; – még a hazát is, s addig otthonunk is van. Ahol ketten együtt lehetünk, az az otthon.” (I/224–225.)

²² „Megbocsátja-e az Isten, ha magunk keressük a halált, mely hívásunkra nem akar jönni?” (I/63.) – kérdezi a szintén szuicid gondolatok hatása alatt álló Áldorfayt Serena, akinek nemleges válasza után a mártírhálal eszménye felé fordul. „– Köszönöm – monda ihletten. – Ezt óhajtottam tudni. Tehát akik szemközt mennek a halálba, úgy, hogy egy nagy, magasztos eszmének szolgálnak általa, azoknak szándéka nem bűn, hanem erény; ha célt értek, nem kárhoznak el, hanem idve zülnek.” (I/64.)

nevetséges alak; te egy délceg dalia. Az egy homályos eszű korlátolt lélek, kinek minden világa egy falu, minden tudománya egy biblia: [...] te pedig egy lángész, ki a korszellemmel együtt haladtál, s a tudomány egész csillagrendszerében ismered az utat. [...] És mégis mennyivel több az a „másik”, mint te vagy: ő bírhatja azt, amit te soha! „Apage Satanas!” De az árnyékot nem bírta elúzni magától. (I/49)

Ince, aki korábban nem ismerte a Másikkal, embertársával szembeni elkülönülést, itt az egős én önleírásában definiálja magát. Ám a birtoklásvágy egyidejűleg a Másik részleges tagadását is jelenti. „A másikkal való találkozás abban a tényben ragadható meg, hogy sohasem birtoklom, még ha az uralmam ki is terjedne rá, vagy a szolgáltatomban állna” – írja Lévinas.²³ Áldorfay, miközben a szerelmi érzésekbe bekerül a birtoklás, a megragadás vágya, a közelítéssel együtt megkezdzi a távolodást is a Serenával megélt szeretetviszonytól és egyben önmaga középpontjától. Az Én–Az viszonyban létesülő énállapot legalább annyira fontos az ember számára, mint a Másikban, a létben, a jelenlétben feloldódó én. Az, hogy az éntudathoz szorosan hozzátartozik a *nekem-tudat*, a *birtok-tudat*, önmagában még nem probléma: az egyensúly megbillenése azonban már igen. Ráadásul ebben a helyzetben, az Az világ, a külvilág történései, a társadalom intézményei és más emberek is eldöntőleg belefolyanak az ember életébe, s ezek folytonos kihívásban tartják Ince újonnan formálódott énjét.

Amivel legelőször szembesülnie kell, az az identitáslehetőségek mérhetetlen elszaporodása. Áldorfay a szerzetesi pálya elhagyása után szabadságharcosnak áll, feleségül veszi Serenát, ezt követően pedig folyamatosan a legkülönfélébb pályák, hivatások vonzásába kerül (párizsi üzletember, levitaság, képviselőiség, katonai pálya, gazdálkodó stb.): egyre fokozódó mértékben kell döntéseket hoznia hivatásválasztása és a hozzá kapcsolódó identitásmintázatok között.

Az első ilyen lehetőség Walter Leótól érkezik: miután Ince kimentti az éppen gerillavezér Gideon karmai közül, előbb vagyonának felét, majd a becsület hangjának elutasító gesztusa után párizsi bankjának egyik állását kínálja fel számára a háború utáni időkre. Ezzel sem akkor, sem később nem él Áldorfay, ám a képviselői hivatásra – Serena ellenérzései dacára – igent mond, s itt el is kezdődik a főhős fokozatos és egyre inkább sodródó belevonódása az Az világába. Száműzetése kezdetén még ő maga választ életpályát (a Magyarországra való visszatérés vagy a török katonai pálya helyett Amerikába utazik), ugyanakkor a tapasztalás vágya, a világ birtokbavételének, használó átalakításának az ösztöne már itt magával ragadja. Biztos egzisztenciát teremtenek a kertjükből kinövő gazdasággal, ám az európai háborúk híre magával ragadja Incét. Elfogadja az amerikai lapok „harcitudoúsítói” ajánlatait (újabb identitás), majd a magyar országgyűlés újraelakulásakor (gyermeke halálát követően) visszaindul Magyarországra, immár Serenával. Ekkor történik a végzetes hajóbaleset, melyben Serena meghal, s Áldorfay élete is új irányt kell hogy vegyen. Szükségszerűen, befolyásolhatatlan kényszer hatására, ám mégsem tőle teljesen független okból. A baleset a sorsszerű véletlen számlájára írható, ám benne rejlett viszonyuk megoldatlan

²³ Emmanuel LÉVINAS, *Fundamentális-e az ontológia?*, ford. TARNAY László = Uő., *Nyelv és közelség*, 13.

regiszterében: abban a törésben, mely a mélyen vallásos identifikáció miatt rejtett bűntudati – és ebből fakadó szuicid – beállítódást hozott létre mindkettőjükben: gyermekük halála újra felerősíti ezt az attitűdöt. Serena maga is kereste ezt a végzetet, hiszen vérszjósó megérzése ellenére maga biztatta férjét a hazatérésre. Igaz, nem morális felelősségről, hanem inkább az emberlét alapmeghatározottságaként felfogott „tragikus tévedésről” beszélhetünk Serena döntése kapcsán. „Azzal, hogy azt teszem, amit tenni akartam, számtalan olyan dolgot is teszek, amit nem akartam tenni. Cselekvésem tehát sohasem tiszta, mindig nyomokat hagyok. [...] Ily módon önnön szándékainkon túl is felelősek vagyunk” – fogalmazza meg az emberi ittlét tragikus alaphangoltságának legfontosabb mozzanatát Lévinas.²⁴

Áldorfay pedig – öntudatlanul is – inkább a világot akarta, az Én–Az viszonylatban egzisztáló énje egyre nagyobb szerepet kapott az Én–Te viszonyban létesülő én-állapottal szemben. Bár ennek a fontosságát több önaffirmációs gondolati futamában nyomatékosítja maga számára, végül megkapja, amit akart: Serena elvesztésével elnyeri a világot, ám a világ elnyerésével fokozatosan elveszíti önmagát. Innen indul útra a személy kialakulásának és felszámolásának harmadik fázisa Áldorfay teremtett élettörténetében, melyet a sodródás és az Én–Te viszony újratemtésének kétségbeesett vágya jellemez. Áldorfayt szinte teljesen magába szippantja az Az világa. Ami innentől kezdődik, az nem más, mint a korábbi kétoldalú viszony egyik oldalának elszabadulása.

Áldorfay, miközben egyre kevésbé képes önmagát meghatározni, szinte elvész a felkínálkozó identitások áradatában. A hajó- és vonatbaleset után nemzeti ikonként fogadja el képviselői mandátumát, ám azzal kell szembesülnie, hogy ez a hivatás a gyakorlatban közel sem fedí le az általa elképzelteteket. A képviselői lét a reprezentációra és különböző kétes manipulációkra korlátozódik: nem nyílik tér a gyakorlati cselekvésre, identitásprotézisek aggatódnak rá (fegyveres összeesküvő, Napóleon herceg megbízottja stb. vö. II/56–57.), s aztán, szinte a maga számára is követhetetlen módon, újabb és újabb hivatásba sodródik bele, olyanokba, melyekben nem tud identikus lenni. Majdnem elvállalja a színházigazgatóságot, (II/73.) s egy kétes vállalkozásból (a pénz vonzásából) Walter Leó tanácsa szabadítja ki (II/75.), igaz, csak időlegesen. Elmegy az amerikai szabadságharcba, visszatér, majd sodródása az Az világában személye teljes felmorzsolódásához vezet: Walter jóvoltából vezető üzletember lesz, ám ehhez meg kell tagadnia képviselői pártállását. A Hannával kötött házassága, majd a Fatime-szerelem tébolya után egyre több kétes vállalkozásba csúszik bele, becsülete odavész: a külvilág és önmaga előtt is.

Az Én elvesztésébe torkolló folyamat másik katalizátora az Én–Te viszony pótlására tett kétségbeesett kísérlet a regényben. Az Én–Te viszony, az önmaga meg nem szűnő keresése a Másikban, csak fokozódik Serena halála után. De mit is keres valójában, mire is vágyik Áldorfay, melyet Serenában öntudatlanul már beteljesített, s halála után állandó hiányként, a Másik, s azon keresztül önmaga hiányaként tapasztal meg? „Az igazi Vágy az, amit a Vágyott nem betölt, hanem elmélyít. A az jóság”

²⁴ Uo., 7.

– írja aforizmatikus tömörséggel Lévinas,²⁵ aki a maga metaforikus sűrűségű nyelvezetével talán a legközelebb jut a férfi és nő, az én és a Másik között létesülő testi-lelki intimitás, szeretetviszony belátásához. „A kielégíthető éhségen, az oltható szomjúságon, az érzékek csillapíthatóságán túl létezik a Más, az abszolút más, melyre az ember a kielégülésen túl vágyakozik, anélkül, hogy a teste bármiféle módját ismerné e Vágy enyhítésének, anélkül, hogy lehetséges volna a simogatás valamely új formáját feltalálni.” Ez a vágy azonban javarészt kielégíthetetlen, „mert nem hivatkozik semmiféle táplálékra,”²⁶ semmilyen megnevezhető formában nem beteljesíthető. A Vágy dinamikája azonban nem kielégülésre, nem „betöltésre”, hanem elmélyítésre tör: a Másikkal megtapasztalt „jóság”, a szeretetviszony jelenlétében tart. Ezt a folyton megerősített és megélt jelenléter nyerte el ösztönösen, majd veszítette el sorsszerűen Serenában Áldorfay, akiben éppen ezért fokozottan ébred fel a Másik iránti kielégíthetetlen vágy. Két alkalommal nyer kielégülést, előbb a lelki, majd inkább a testi szerelem formájában, ám a vágy betöltése egyben annak kihunyását jelenti: megtörnek a benne munkálkodó szeretetkésztetések, s egyre inkább elmosódik az önmaga középpontjában egzisztáló én.

A Starwitz Hanna grófnővel kötött frigy akár még sorsszerűnek is tekinthető, amíg ki nem derül, hogy inkább annak groteszk paródiájáról van szó. Házasságkötésük – mely a társadalmi rangkülönbség, baráti sugallatok és mindkettejük belső előérzete ellenére kötött meg – már nem az ő akaratából, tetterejéből születik, nem az Én–Te interszubjektív viszonylatában létesül. „Hanna férjül vette Áldorfayt” – mondja szarkasztikusan Walter Leó. Ettől a pillanattól kezd ráeszmélni Áldorfay a sodródására. A házasság nemcsak Hanna lelki visszavonultsága, dacos puritánsága miatt egyre elviselhetetlenebb a számára. Miután – Fatime ármányának köszönhetően kiderül szerzetesi múltja – a mélyen katolikus, világi apácáságból kilépő Hanna szembesíti mindkét korábbi hiteles identitásával (s persze leginkább azok teljes, visszamenőleges érvényvesztettségével) Áldorfayt: kétségbe vonja korábbi szerzetesi elköteleződését és a Serenával megélt Én–Te viszony legitimitását is.

Nem véletlen, hogy ebben az időszakban szaporodnak el a főhős saját énjére vonatkozó reflexiói. „Ki vagyok és mi lettem én?” – így fordul gyakran magába a léte fölötti uralmat fokozatosan elvesztő Áldorfay, s a válasz mindig a hiány, a betölthetetlen ür irányába mutat: visszahozhatatlanul elvész az a középpont, mely mélyről szervezte Áldorfay identitását, világban létét, társas kapcsolatait, társadalmi státuszát. S az identitás hiányának a terébe vonul be Fatima, Caesarine – általa megkeresztelt – lánya, akinek szerelmét Áldorfay reflexió nélkül fogadja. A narrátor perspektívája itt nem különül el az Áldorfayétól, így csak sejthetjük, hogy Fatime és az anyja részéről tudatos csapdáról van szó. Ám a narratív távlat Áldorfay tudatosságának, figyelmének a teljes kikapcsolását emeli ki: annak az Áldorfaynak, aki korábban nem engedte, hogy Serena egy kocsiban utazzon a kétes erkölcsű nővel, annak, aki papírra jegyezte egy későbbi találkozásukkor a nő nyilvánvaló hazugságait, eszébe sem jut, hogy Fatime

²⁵ Emmanuel LÉVINAS, *A filozófia és a végtelen ideája*, ford. TARNAY László = Uő., *Nyelv és közelség*, 38.

²⁶ Uő.

szenvedélyét az anyai nevelés és minták mérlegére helyezze. Itt már teljes az én-vesztés: pénzzel akarja magához kötni Fatimét, kétes ügyletekbe keveredik, elhalkul Serena sugallata, másik nemtőjére, Walterre sem hallgat Áldorfay, még ha a jégbirodalomba vonulás sem jelentene feltétlen megváltást a számára. Teljes szétesés, örület, melynek a delíriumában megjárja a visszafele vezető utat saját elveszített identitásaihoz. A regényben oly gyakran emlegetett démonok, a Jókai-regényhősök kísértő lelki komponensei erősebbnek bizonyulnak. De miért, milyen értelemben beszélhetünk démonokról Áldorfay vonatkozásában?

II. *„Áldorfay Incét nemcsak az ellenség űzte, hanem saját lelkének rémei is.”
A lélek belső mechanizmusainak kivetülése*

Az érvessztés mechanizmusa belső lelki folyamatként is reprezentálódik a regényben. A szöveg néhány kitüntetett mellékszereplőjét – a szöveg intenciói, utalásai alapján – Áldorfay lelki dinamizmusainak megtestesítőjeként, kivetüléseként is értelmezhetjük. A szöveg antropológiai irányultsága tehát az emberi lélek működési mechanizmusainak reprezentációjára is kiterjed, méghozzá tudatosan megszerkesztett kompozíció formájában. A jelenség megragadására a jungi antropológia kínál adekvát értelmezői-fogalmi hálót, melyet ezúttal a kohuti szelfkoncepció metapszichológiai belátásaival egészítik ki.

Két szereplő bevonása megkerülhetetlen ebben a tekintetben: Stomfai Gideon és Walter Leóé. Mindkét főhős, főként Gideon, jókaiasan elrajzolt alak. Gideon, aki ugyanúgy szerzetesként kezdi felnőtt életútját, mint Ince, folytonos név- és identitásváltáson megy keresztül: ő egy személyben „a klerikus, a gerillavezér, a török jaszmagdzsi.” (II/204.) És aztán lovarművész (Captain Bloomer). Jelleme lélektanilag kidolgozatlan, következetlen, motiválatlan, olvashatjuk rá Péterfy Jenő hírhedt ítéletét, ám ez a szétszórtság következetes struktúrába fordul, mihelyt nem önálló entitásként, hanem Áldorfay egyik meghatározó lelki komponensének a kivetüléseként értelmezzük. Az elrajzolás tehát tudatos és következetes, mint arra nemsokára kitérek. Ugyanez igaz Walter Leóra is. Az ő esetében inkább az feltűnő, hogy viszonylag későn és váratlanul lép be a teremtett világ terébe. Megjelenése azonban precízen kiszámított, amennyiben őt is Áldorfay egyik lelki komponensként, „belső hangjaként” interpretáljuk.

Stomfai Gideon „árnyékként”, „kísértő démonként” követi végig Áldorfay életútjának jelentős részét és komolyabb sorsfordulatait. A metaforákat a regény szövegéből emeltem ki,²⁷ s talán nem erőltetett megfeleltetni ezeket az utalásokat a jungi metapszichológia egyik kulcsmetaforájával. Jungnál az árnyék a személy azon része, mely

²⁷ „Ha egy deli nőarcot meglátok, ha egy délceg férfival találkozom, ez a látás, mint a ragályos incubatio lappang véremlenben, s alkalmat vár, hogy kitörjön. [...] Ez az a démon, amelyiket nem űz ki az »exsufflatio«.” (I/19–20.) „Csak Gideon nem monda rá áment. Himlőhelyes arcán valami démoni mosolygás vonaglott.” I/27–28., vö. I/69., I/228., II/7. „Az árnyék előtte járt messze elnyúlva. S az árnyék beszélt hozzá... Rátaláltál. Ez az. »Az enyim.« [...] És mégis mennyivel több az a »másik«, mint te vagy: ő bírhatja azt, amit te soha! »Apage Satanas!« De az árnyékot nem bírta elűzni magától.” (I/49.) Vö. I/50., 55., 63., 66., 69., 130.

mintegy belül lappangó alteregóként, „kisebbrendű, vétkes személyiségként” szunynyad az ember lelkében. Olyan vágyak, indulatok, beállítódások sűrűsödnek ebben a lelki térben, melyet az egyén szocializációja során elfojt, nem enged érvényesülni, de fenyegető entitásként, állandó készterésként folytonosan jelen van, s bármikor aktivizálódhat. Mint ahogy meg is jelenik a tudatosan fel nem vállalt gondolatokban, fantáziaképekben, cselekvési gesztusokban, irracionális hangulatokban, érzelmi állapotokban. Az árnyékalak megszemélyesít mindent, amit a szubjektum nem ismer el, és ami mégis újra meg újra – közvetlenül vagy közvetve – feltolakszik benne, így például alacsonyabb rendű jellemvonások és más összeférhetetlen tendenciák. A legfőbb ellenlábasa tehát az ember szocializált énjének, ám a teljes személy része, így kétarcú jelenség: bármikor ledöntheti az egyén identitásának koherenciáját, ám segítője is lehet, ha az ember felismeri az innen érkező impulzusokat, és saját boldogulására képes fordítani azokat. Az árnyék, mint a metafora is sugallja, elválaszthatatlanul kíséri az embert: ha leválasztjuk a személyiségről a hozzá társuló árnyékot, akkor az elveszíti alakját. Nem a léte, hanem annak tagadása, fel nem ismerése, elnyomása hívhat elő sorstörténeti fordulatokat az ember életében.

Gideon már a nyitó fejezetben Ince vetélytársaként, ellentétéként jelenik meg, s ketjük birkózásában megmutatkozik annak a tudatos és tudattalan harcnak a képe, melyet Ince egyfelől önmagával – démonai megszelídítése, felismerése érdekében – folytat, másfelől a világban visz végbe. Ince az erősebb, ám képtelen túljárni ellenfele furfangján, elveszíti a türelmét és teherként (egyben fegyverként) a vállára veszi Gideont.²⁸ Tette jelképes: egyszerre súly, teher, de fegyver is az árnyék. „Nemcsak morálisan elvetendő tendenciákból áll, hanem meglehetősen sok jó tulajdonság is kimutatható róla, többek között például normális ösztönök, célszerű reakciók, valóság-hű észlelések, alkotó impulzusok.”²⁹ A ketjük párharcát követő fejezetek világossá teszik ezt az én–árnyék viszonyt: Áldorfay hithű szerzetes lesz, ám ennek a beállítódásnak az egyoldalúsága – mint korábban láthattuk – igen erős árnyékot (démonokat, lelki impulzusokat és a belőlük fakadó élethelyzeteket) hív életre az ellenkező oldalon. Gideon lesz az, aki testi vágyait ráolvassa Incére, ő hívja fel a figyelmét a Mária-kép földi hasonmására, amit aztán Serena életre kelt. Gideon önképe legalább olyan markáns, mint Ince önleírása: Káin erősen elrajzolt ösképe³⁰ köré fűzi fel a benne

²⁸ „A részvét a gyöngébb félhez hajlik, ki társa erejének túlsúlyát bámulatos tornászi ügyességével egyenlíti ki. A körülálló ifjak ujjongnak Incének minden újabb sikertelen kísérletén. Ez bosszantja a küzdőt. Egyszerre hóna alá kapja ellenfele fejét bal karjával, s jobb karját alája csapva, felragadja azt a levegőbe, s azzal ennek két kalimpázó lábával, mint a csatacséppel veri szét a kacagókat; nem nézve, ki barát, ki ellenség.” (I/12.)

²⁹ Carl Gustave JUNG, *Emlékek, álmok, gondolatok*, ford. Kovács Vera, Európa, Budapest, 1987, 441.

³⁰ „Az én apám nem volt Ádám, hanem Szammáel: Éva asszony balkézi házassága. Attól eredt Káin. Csak olyan atyafiság ez. Eredj fel a könyvtárba, keresd fel nekem a gnosztikusok közül azt, amelyik Káin és Ábel legendáját kommentálja. [...] Majd megmutatom abból neked, hogy az első két testvér is lányokon veszett össze: egy szép leányon, meg egy rút leányon. A szép *Aklimát* mind a kettő szerette, s a rút *Lebuda* egyiknek sem kellett. Ezért azután Ábel urat, a te nagyapádat, agyoncsapta az én nagyapám, Káin. [...] Engedd megromtanom a testemet, ha meg akarod menteni a lelkemet. Talán ha rút fogok lenni, egészen más életnézeteim lesznek. Megnyugvó, zárkózott ember leszek. Az a tudat, hogy a pofám fertelmes, elfojtja bennem a kínzó vágyakat. [...] Hallgass rám. Engem ne keressen a kísértő, aki fenyeget, hogy megesz; olyan kedvemben találhat, hogy megeszem ötet én!” (I/19–20.)

munkálkodó testi élvezetvágy és vitalitás impulzusainak a reprezentációját, a birtoklásvágy és a morális elveket tagadó élni akarás képzeit, melyek koncentrált erővel és tudatossággal, túlélési képességekkel párosulnak:

Én nekem rossz gondolataim vannak. [...] Mikor készen leszek, odadobom lábaitokhoz a palástot és skapulárét, s megyek örülni az életnek. Ez a szándékom. [...] Nem tűröm az engedelmeskedést, nem a szegénységet, nem a vágyak megölését. Férfinak tudom magamat, ifjúnak és szépnek. Ha egy deli nőarcot meglátok, ha egy délceg férfival találkozom, ez a látás, mint a ragályos incubatio lappang véremlen, s alkalmat vár, hogy kitörjön. [...] Ez az a démon, amelyiket nem űz ki az „*exsufflatio*”. (I/19–20.)

A szabadságharc folyamán előbb a hatalommániás és gyáva „alteregóval” szembesül Áldorfay (Leó megszabadításakor), majd a pénz kísértéseként lép elő az árnyékalak, egy külön fejezetben, amikor a lopott arany megosztására kívánja rávenni Incét. Itt még könnyű túllépni „saját” árnyékán a főhősnek, a történet többi részén már egyre kevésbé. A török bujdosás folyamán újra belekerül Gideon csapdjába Áldorfay: ha belső lelki történésként kezeljük az eseményeket, itt leginkább az önsorsrontás csábításáról, az öngyilkosság démonáról beszélhetünk. Az öngyilkossági gondolatok kezelése Áldorfay hitelvű beállítódásának legfőbb mércéje lesz: Gideon, Áldorfay árnyéka, lelki démona az öngyilkosság felé próbálja terelni Incét. Először csak megkísérti,³¹ majd később olyan helyzetet teremt, ahol valóban szembe kell Incének néznie vele. (I/238.) Itt sem a gonosz főhős armánya a lényeg, hanem a belső készítetések dinamizmusa: Áldorfay először a hegyi úton gondol a Serenával elkövetendő közös öngyilkosságra, majd a harcok folyamán, testi nászuk előtt. (I/63–64.; I/130–131.) Saját szuicid készítetéseivel küzd tehát akkor is, amikor a török hadseregbe állás vagy a halálos ítélet bevárása közé belép a halál idő előtti hívásának csábítása. Áldorfay ellenáll a kísértésnek, elveti a Gideontól kapott mérget, s ezzel egy időben tudatosul benne „saját árnyéka”, felismeri „Gideont” önmagában:

Ince jellemének egy gyöngye oldala volt: nem tudott gyűlölni. Erre az emberre ő annyiszor megharagudott; a pillanatnyi gerjedelemben képes lett volna őt megölni; hanem amint a harag elpárolgott, el is lett az feledve. Gideon vakmerő modora meglepte őt. Készen volt ellene a védelemre, mert felismerte benne örök ellentétét; de nem bírta őt magától távol tartani. Nem bírt a vasjellemeknek azzal a mágneshatásával, mely el tudja magától taszítani az ellenszenves alakot, s ajtót zár előtte, mielőtt megszólalt volna. (I/230.)

³¹ „Eredj! Aki beszél arról, hogy megöli magát, az nem teszi azt meg. – S te nem beszélj róla! – De nem is teszem – szólt Ince felesége kezét szorosabbra húzva karjai alá. – Tán vétek az? Te még tán hiszed azt, hogy van lélek, van másvilág? És ha van? Hol van megtiltva az öngyilkosság? Nem erénynek tartoták-e azt Hellasz és Róma klasszikus korszakában? Nem úgy ábrázolják-e a respublikát, mint egy nőt, ki töre hegyét öngyilkolásra készen tartja, szívének szegezve? [...] – Az meglehet: de akkor mi oka lehetett előttünk ezt az öngyilkossági paródiát eljátszani? – A kísértés. Ince hosszan gondolkodott ezen a szón.” (I/227–228.)

S az árnyék folyton beszél, a szabadságharc veszteségein borongva Gideon belső hangként szólal meg benne: „Aki hazát veszített, nem mehet többé az oltár elé. Ezt susogta egy este egy ismerős hang Ince fülébe. A fásultság közepett alig jegyezte meg magának az alakot. Talán Stomfai Gideon volt?” (I/226.)

„Hogyan lehetne lényegem, ha nincs árnyékom?” – írja Jung. Az ember, miután felismeri a benne munkálkodó késztetéseket, akár saját oldalára is fordíthatja azokat. Áldorfay esetében nem ez történik: innentől kezdve – a lélektani folyamatok árnyalt reprezentációjával összhangban – Gideon kilép a történetekből, hogy fokozatosan az árnyékszemély uralja el a főhős jellemét. Csak a teljes metamorfóziskor tér vissza, de ekkor már szinte segítőként. Fatima hűtlenségének leleplezésekor Gideon lakonikus levele – ahogyan arra Walter Leó is felhívja a figyelmét (II/212.) – akár segíthetné is a kijózanodásban, az árnyék elhatalmasodásának a felismerésében. Az árnyék alteregó itt már kifejezetten segítőként lép fel, az utolsó lehetőséget kínálja fel Áldorfay számára, hogy személyébe integrálja elvetett ösztönkésztetéseit, elfogadja saját magát, s identitásprotéziseinek a romjain megpróbálja újraszervezni az életét. Ugyanoda jut a radikális belső átalakulás útján, mint amikor Tímár Mihály a Balaton jegén a fejéhez emeli a fegyvert: Áldorfay is végletekig feszíti a húrt, mikor Walter Leó nyomatékos kérése ellenére a titkos szerelmi légyott felé veszi az irányt a kikötő helyett. Így Ince saját démonaival találkozik, melyek erősebbek nála: a nyitó fejezetet megidéző újabb csatájukban Gideon már nem küzd, nem áll ellent: az árnyék – integrálódás helyett – teljesen eluralja Áldorfayt. Elméje sötétbe borul, örülteként távozik az életből.

Az árnyékalak és a démonok elleni küzdelemhez komoly támogatást kap Áldorfay a különböző belső hangok formájában. A belső hang az ember lelki központjából, személytelen centrumából, a mély-énből, a szelfből érkező intuitív tanácsadó, bölcsesség-hordozó, mely kiélezett helyzetekben útmutatással szolgál. Az intuíció hangját és más démoni hangokat vagy éppen az elme folytonos zakatolásából előszüremelő gondolatokat nehéz megkülönböztetni egymástól. Ezért a belső hang veszélyes médium: „a belső hang problematikája csupa farkasverem és csapóvas. Fölöttébb veszélyes-csuszamlós terület, éppoly fenyegető s tévutakkal terhes, mint maga az élet, ha lemondunk a korlátba kapaszkodásról. Ám aki nem tudja életét elveszíteni, meg sem nyerheti [...]. A személyiséggé válás merészség, és tragikus, hogy éppen a belső hang démona egyszerre jelent igen komoly veszélyt és nélkülözhetetlen segítséget. Ez tragikus, ám logikus. Természetes módon van ez így.”³² A belső hangként megszólaló entitást és az árnyék démonait csak egy keskeny mezsgye választja el egymástól, sőt, akár egymás kölcsönös médiumai is lehetnek. Nem véletlen, hogy a regény metaforikája az árnyék fogalmi körébe von be két egészen eltérő alakot: a kísértő „sötét árnyékkal” (Gideonnal) szemben fellépő „fehér árnyékhoz” Serena alakja asszociálódik, már a kezdetektől. (I/69.) Halott feleségének „sugallatai” ilyen belső hangként érkeznek el aztán Áldorfayhoz, a megélt intim viszony visszaidézésének felfokozott lélekállapotában: egy alkalommal vissza is talál régi önmagához, amikor az amerikai hadseregnél

³² Carl Gustav JUNG, *A személyiség kialakulása = Uő., Mélységeink ősvényein, vál., ford. BODROG Miklós, Gondolat, Budapest, 1993, 38.*

fogad el tisztséget, így menekülvén a képviselőség és a gazdasági korrupció öleléséből. „Én újra »én« vagyok!” (II/77.) S ez a belső hang hallgat el teljesen, amikor a Fatimeszenvedély teljesen eluralja az apróhirdetések „Zeüszának” a lelkét. Innen már nincs visszaút: „Ennek a »halottnak« kell valami temetőt keresni. Áldorfay Ince talált ilyen kriptát.” (II/171.)

Az árnyékhoz hasonlóan konkrét szereplő(k)ben is kivétel a segítő belső démon, a belső hang lelki mechanizmusa. Bizonyos tetteiben, gesztusaiban, rövid ideig a dudai levita lesz az, egészen a haláláig: komikus vetélytársként jelenik meg, hogy aztán egyértelmű segítővé váljon, akinek közbeléptével Áldorfay képes lesz átlépni cselekvőképességének és moráljának határait. Ő vezeti Áldorfayt első diadalmas hadvezéri útjára (I/89); Serenára utalva mozdítva ki a hadviselés szabályának hatálya alól, csapdába kerülésükkor pedig ő találja meg a kivezető utat (I/126.), majd ő adja áldását házasságukra. Halála után azonnal belép egy alak, aki ugyanezt a funkciót veszi át, immár teljes szerepkör funkcióban. Ritkán lép be meghatározó szereplő egy regényben a századik oldal után: Walter Leó lesz az, akit az ominózus jelenetben, az „árnyékalak” Gideon azonnal el is akar tüntetni a színről. A kivégzés balul sül el, Áldorfay megmenti, az árnyék nevétségessé válik, Walter pedig belép Áldorfay belső hangjának ambivalens funkciójába, hogy Serena halála után lelkiismereti hangként és kísértő helyzetek megteremtőjeként támogassa Áldorfayt, egészen annak széthullásáig. Feltesse-én, segítő démon, kísértő-támogató egy személyben: „A belső hang kísértően meggyőző módon hozza közel a rosszat, azt akarván elérni, hogy az ember áldozatul essék. Ha *részben* nem történik meg ez az »elbukás«, akkor ebből a látszólag rosszból-gonoszból semmi sem hatol belénk, s így megújulás és gyógyulás sem lehet belőle.”³³ Ő viszi bele a pénz világába; a Hannával kötött – s az általa ellenzett – házassága után ő hozza be a képbe Hanna eltitkolt fiatalkori szerelmét, Bauernhass grófot, elindítva a féltékenység lavináját; ő vezeti el, tudatosan, Fatiméhez is. Ezek mind-mind olyan szituációt teremtenek, melyekben Áldorfay konkrétan szembe-sülhetne énje süllyedési folyamatával, s *részben elbukva*, ám végül gyógyultan kerüljön ki azokból.

Áthelyezve kicsit a lélektani értelmezés és a szereplői szimbolizáció távlatát, Walter Leó egyfajta terapeuta szerepet vesz fel: javarészt nem morális vagy racionális érvekkel próbál hatni rá, s ritkán rója meg visszafordíthatatlan helyzetet előidéző rossz döntéseieért: inkább azzal kísérli meg elejét venni a személyiség felbomlásának, hogy „ösztonzi és támogatja a paciens gondolkodási funkciójának kohézió-teremtő tevékenységét”.³⁴ Az idézet Heinz Kohuttól származik, akinek szoros terapikus munkásságából előálló metapszichológiai koncepciója, a szelf-teória beléptetésével is jól modellálható Áldorfay negatív személyiségfejlődése, énjének erodálódási-széthullási folyamata. Kohut saját gyógyító és elméleti gyakorlatát a pszichonanalitikus

³³ Uo., 37.

³⁴ Heinz KOHUT, *A szelf helyreállítása*, ford. BALÁZS-PIRI Tamás, Animula, Budapest, 2006, 79. „Az emlékezés célja a szelf-zavar analízisében nem az, hogy „tudatossá tegyük” a strukturális konfliktusok tudattalan összetevőit, és így ezeket a konfliktusokat immár a tudatban lehessen megoldani.” Uo., 125.

iskola harmadik áramlatába helyezi: a freudiánus ösztönton, majd az ego-pszichológia után a szelf-analízisben találta meg a pszichoanalitikus orvoslás megújulásának lehetőségét.³⁵

A szelf az ő értelmezésében egy sajátos struktúra a mentális apparátusban, ám, tágabb értelemben, az egyén pszichéjének a központjaként is felfogható.³⁶ Munkáiban nem hivatkozik Jung-ra, ám rendszere több elemében is analóg a jungi metapszichológiával, például elnevezésének központi metaforáiban (szelf, szelfmag) is.³⁷ Kohut a tudattalan folyamatokra fókuszálás helyett – anélkül, hogy tagadná azok jelentőségét – elsősorban az egóban, az énben lejátszódó folyamatokra koncentrál. A szelfet kétpólusú lelki dinamizmusnak tartja, melyben egyfelől grandiózus-narcisztikus célképzetek, impulzusok, másfelől pedig eszményképek feszülnek egymásnak, folytonos mozgásban tartva az ént, leginkább az úgynevezett „végrehajtó működések (tehetség, készségek)” aktivizálásával. A szelfmag (a nukleáris szelf), melyben leképeződik ez a struktúra, „a kezdeményezőképeség és észlelés független, örömmel vett központja”, melyben az *érvényesülési törekvések, a készségek és az eszményképek* töretlen kontinuumot alkotnak.³⁸ Ez a szelfmag azonban gyakori törekeket szenved, így egyensúlytalanság jön létre a szelf pólusai között, mely gyakorta teljes széteséssel fenyegetik az Ént. Ez történik Áldorfayval is: személyiségvesztésének stációt a kohuti metaforák távlatából is leírhatjuk.

Javarészt önhibáján kívül, de fokozatosan elveszíti azokat a szelftárgyakat, melyek a külvilágban megtestesülő eszményekként, imágókként tartották mozgásban énkiteljesítő törekvéseit és a hozzá szükséges készségeket. Szerzetesi hivatásában az istenkép, szabadságharcos mivoltában a haza, a nemzeti közösség eszménye, míg személyes boldogulásában Serena volt az a szelftárgy, melyek énjét egységben tartották. Ahogyan sorstörténeti alakulása visszavonja tőle ezeket az eszményképeket, úgy tompulnak el az érvényesülési törekvések, s úgy válnak haszontalanná és használhatatlanná elsajátított készségei, elméleti és gyakorlati tudása, intuíciója. Jellemző, hogy a vonatbaleset után Hannának kell biztatnia a hadászatban jártas, ám itt közönyösen magába forduló Áldorfayt, hogy vegye kézbe a mentési munkálatok irányítását. (II/19–22.) De ugyanezt a jelenséget látjuk a regény második felében is: az az Áldorfay, aki korábban mindig képes volt éles helyzetekben dönteni, a szerzetesi lét elhagyásakor, Serena feleségül vételekor, Walter Leó első munkajaánlatakor, vagy éppen Gideon kísértései alkalmával, aki állhatatos munkával, hatalmas lexikai tudást felhalmozva készül a szerzetesi-tanítói szerepre, aki végigharcolja a szabadságharcot, majd elsajátítja a kertgazdálkodás és a haditudósítói mesterség fortélyait is, ugyanaz az Áldorfay csak sodródik a magyar politikai és gazdasági közéletben, és rosszabbnál rosszabb döntéseket hoz magánéletében. „Szeréna Incéje, dalia, hérosz; Hannáé közönséges,

³⁵ „A szelfpszichológia legbensőbb énünk kialakulásával és működésével, valamint annak töréseivel és újra-egyesítése kérdéseivel foglalkozik. *Uo.*, 27.

³⁶ Lásd *Uo.*, 195.

³⁷ A *Selbst* (a szelf), a mély-én (mély-mag) Jungnál a személyiség központja és egyben a teljes psziché foglalatosa. A lélek személytelen területe, melyen keresztül az ember megéli összekapcsoltságát minden más szellemi létezővel.

³⁸ Lásd KOHUT, *I. m.*, 24., 121.

gyöngye ember; Belle Ange-é örültekházából való nyomorult” – mondhatnánk Péterfyvel, de mondhatunk mást is.³⁹ A szelf felbomlásának, vészes töredezettségének tünete terápiais pontossággal mutatkoznak Áldorfayn: előbb „felbomlási (dezintegrációs) szorongás” lesz úrrá rajta, amely később – hibás döntései és Walter Leó terapeutikus tanácsainak és provokációinak eredménytelensége után – uralhatatlan agresszióban tör ki. Kohut szerint a haragot és az agressziót nem tekinthetjük elsődleges lelki adottságnak, háttérben sokkal inkább egy „sajátos regresszív jelenség, egy átfogóbb lélektani alakzat felbomlása” áll: „annak eredményeképpen keletkezik, hogy a szelftárgy-környezet kudarcot vall. [...] A szelf ellenőrzésének elvesztése a szelftárgy felett az, ami az örömteli magabiztosság széthullásához és a további fejlődés folyamán az idült nárcisztikus düh uralomra jutásához és körülbástyázásához vezet.”⁴⁰ Áldorfay esetében tovább is, aki persze érzékeli a megromlási folyamatot, ám nem tudja kezelni azt. Gyakorta reflektál maga is énjének szétesettségére, a „hajdankori »Én«, ez a törhetetlen lelkű Én, ez a becsületes, büszke Én” eliminálódására, eltűnésére.⁴¹ A kiélezett szituációban előbb Hanna (II/153–155.), majd Walter Leó olvassa rá elvesztett identitásait (aszketá, puritán, hű férj, hős, képviselő II/214.). Fatime – alig palástolt – ármányának lelepleződése nemcsak a hűtlenség miatt sokkoló a számára, de a gyakorlatban is szembesülhet helyzetmegoldó stratégiai teljes csődjével, érvényesülési törekvései teljes céltalanságával. A Walter Leó által javasolt radikális terápia, a sarkvidéki expedíció, mely egy utolsó esélyt adott volna a megtépázott szelf helyreállítására, valószínűleg már későn érkezik: Gideon és Fatime ellen irányuló agressziója, énje, szelfmagja még éppen maradt részét is szétzúzza, s csak örületében, majd engesztelő halálában tér vissza saját középpontjához, a Serenával megélt intimitáshoz.

III. Fordított individuáció: a modern ember víziója

Különösen kirívó alak Áldorfay Ince a kanonizált Jókai-művek megszokott hősgárdájához képest: az örület elhatalmasodása, melyre a főhős hosszas élettörténete kifut, egészen új szubjektumfelfogást jelenít meg a heroizált figurák világához képest. Áldorfay az individuáció negatív útját járja be, melynek köszönhetően kellő árnyaltsággal képes színre vinni a modern szubjektum léthelyzetét.

³⁹ Ahogyan Gángó Gábor, a regény legutóbbi elemzője is tette. Ő is megpróbált lélektani motivációt találni ott, ahol Péterfy csak a jellemek motiválatlanságát találja. „Az *Enyim, tied, övé* olyan regénynek is tekinthető, amely tudatosan próbálkozik egy másfajta motiváltság megalapozásával és megvalósításával: ez a motiváción a történetnek a fatalizmus logikája szerint való mozgatása.” GÁNGÓ GÁBOR, *Mese az alligátorról, a szalamandráról, a tengernagyról és a vízitündérről. A rezignáció és öngigazolás Jókai-regénye: Enyim, tied, övé*, It 2002/2., 241.

⁴⁰ KOHUT, I. m., 90., 85., 93.

⁴¹ „Érezte, hogy neki valami menedékre, valami mentségre, valami oltalomra van szüksége valaki ellen, akit nem tud lerázni a nyakáról. Ez a valaki: saját énje. Ez a valaki mindig otthon várja őt, mikor hazamegy; megkérdi tőle, hol járt, rossz álmolátásokkal gyöttri, mikor elalszik (az álom a legkíméletlenebb igazmondó!); néha még Fatime lakáig is elmegy vele; sőt néha odaül kettőjük közé, ez a hajdankori »Én«, ez a törhetetlen lelkű Én, ez a becsületére büszke Én, ez az ellenségnek adott szót is megtartó Én; ez a fényes árnyék – és kísértő jelenlétével útjába áll minden örömmek. Ez az igazi hazajáró kísértet! Ennek a »halottnak« kell valami temetőt keresni. Áldorfay Ince talált ilyen kriptát.” (II/17.)

Jung élesen megkülönbözteti egymástól az individuációt és az individualizmust. Az individualizmus az ember egyediségének a kiemelését és leválását jelenti a közösségi szempontokkal és kötelességekkel szemben. Az individuáció viszont egy olyan önmegvalósítási, önállósodási folyamat, amely révén az ember éppen kollektív rendeltetéseit képes maradéktalanul betölteni: az individuáció eggyé válás önmagunkkal, s egyúttal az emberiséggel.⁴² Áldorfay, mint láthattuk, pontosan ellentétes utat jár be: önmaga középpontjából, a világban meggyökerezett helyéből, megtalált társadalmi hivatásából fokozatosan távolodik el, a szeparálódás, az individualizmus, majd a teljes megsemmisülés felé. Az individuáció elképzelését a maga módján megfogalmazó Schopenhauer⁴³ antropológiájának metaforáival élve: az élet alapvető törvényszerűségeit és önmaga benső lényegét ismerő, életgyakorlatba áttevő „szent emberből”, a szálnalmat és a közösségi elhivatást gyakorló jó emberen át, „gonosz ember lesz.” Olyan, aki saját léte tekintetében tudattalanul, elszigetelten, egoista módon éli az életét: „a határtalan világban teljességgel eltűnő és semmivé törpülő individuum a világ középpontjának teszi meg magát, saját egzisztenciáját s jóllétét minden más elé helyezi”.⁴⁴ Individuáció helyett individualizmus: ez azonban nem belakható létmód a személy teljességét már megélt Áldorfay számára.

Az *Enyim, tied, övé* főhőse tehát a modern korban felörlődő szubjektum személyiségjeleit mutatja: meghasonlásának, örületének folyamatrajza éppen azoknak az integer szerepeknek a degradálódásaként, fokozatos leépüléseként írható le, melyeket Jókai – az *Enyim, tied, övé*vel hasonló időintervallumban született – művei jelenítettek meg grandiózus erővel. Ez a regény mintha kifejezetten feltételeznék és igényelnék a korábbi Jókai-szövegek ismeretét: legalább három Jókai-féle személyiségbeszélés eliminálódik Ince élettörténetében.

Az első a 1848–49-es szabadságharcos hős eszményképe, s benne a közösségért felelős, a közösségi énben identifikáló személyiség rajza. 1848–49 demitizálásának a jelenségét részletesen elemezte Gángó Gábor, aki szerint a regény „nem illik az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot témául választó Jókai-művek általánosan elfogadott sémájába, amely szerint e művek módszere az eszményítés, célja az emlékezés és a nemzeti érzés ébren tartása”.⁴⁵ A regény 1848–49 deheroizáló beállításaként

⁴² Lásd JUNG, *Emlékek*, 442. „A személyiség elérése nem kevesebbet tartalmaz, mint egy különleges egyedi lény teljességének a lehető legjobb kibontakozását.” JUNG, *A személyiség...*, 25.

⁴³ „Hanem ha mindezt végül megtanultuk, akkor szereztük meg azt, amit a világban karakternek neveznek, akkor a miénk a szerzett karakter. Ez mindezek szerint nem is más, mint a saját individualitásunk minél tökéletesebb ismerete: az ember elvont, következőképp világos tudása saját empirikus karakterének változhatatlan tulajdonságairól és a maga szellemi erőinek s testi képességeinek mértékéről és irányáról, vagyis a maga individualitásának minden erejéről és gyengéjéről. [...] Csak aki idáig elérkezett, ez lesz teljesen józan fontolással merőben önmaga végre, és sosem hagyhatja cserben önmagát, mert mindig tudja, mi az, amit magától elvárhat.” ARTHUR SCHOPENHAUER, *A világ mint akarat és képzet*, ford. TANDORI ÁGNES – TANDORI DEZSŐ, OSIRIS, Budapest, 2002, 370–371., 372.

⁴⁴ Uo., 401. Talán nem véletlen, hogy a modern ember létrejöttét reprezentáló Jókai-kortárs magyar regény, az Álmodó álmodója éppen Schopenhauer művével kezdeményez intenzív párbeszédet, mint ahogy azt invenciózus interpretációjában Szajbély Mihály meggyőzően igazolta. SZAJBÉLY MIHÁLY, *Asbóth, az Álmodó álmodója és Schopenhauer = Uő., Álmodó álmodói. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1997, 83–121.

⁴⁵ GÁNGÓ, I. m., 234.

is olvasható: *A kőszívű ember fiaiból* jól ismert mitizáló narratíva⁴⁶ destrukciója következetesen beépül a szövegbe, elsősorban a távlatváltásnak köszönhetően: itt elsősorban a veszteségnarratíva és az egyéni haláláldozat, a hamis illúziókért feláldozott élet dominál (I/84., 87., 100–101). Mintha a *Forradalmi és csataképek* traumanarratívájának az a szólama bomlana ki – immár a higgadt számvetés távlatából – a regényben, mely a *Kőszívűben* teljesen elnémult: a hadvezetés hibái, belső ellentétei (Áldorfay rajzába kicsit a meg nem értett vezér – görgeys – attitűdje épül be), a Stomfai-féle szabadcsapatok léte, s az eleve kudarcra ítéltettség távlata megfosztja a regényt a teleologikus aspektusoktól. Merthogy a forradalom hevét itt már eleve „parányi démonok tábora” szítja, amely „mindennap új meg új borzalmakat fuvallt szét az országon; mint a szél: a betűk légiójának pusztítása rettenetes volt. Először kiirtotta a szívekből a testvérszeretetet. Minden idegecskéje testünknek reszketett a vágtyól a bosszú keserű gyönyöreit után, minden pórusunk ragályos embergyűlöletet lehel, s szívünk falát ütötte a felforrzott vér, követelve a sebeket, amiken át ellensége vérével összekellhessen!” (I/68.)

Áldorfay hősiessége és áldozatkészsége nem marad el a Baradlay testvérek mögött. Igen ám, de mi történik a szabadságharc hőseivel a küzdelmek lezárulta után? Arról szól a regény, hogyan falja fel ezt a stabil személyiséget, a közösséggért felelős individuumbot a demokratizáló társadalom és gazdaság világa, hogyan zajlik a háború után a demokratikus eszmék aprópénzre váltása. Hogyan lesz – előbb becsapás, majd végül pályatévesztés, meghasonlás, erkölcsi érzékek eltompulása után – a becsületes jellemből korrump, érzéketlen politikus, aki cserbenhagyja 1848–49 eszméit (és áldozatait), átáll a kormányoldalra, majd kétes üzletek támogatásához adja a nevét és politikai befolyását. Ami a legszembeötlőbb ebben a folyamatrajzban, hogy a kitűnő szellemi, lelki és fizikális adottságokkal megáldott, komoly események sokaságán keresztülment – tudós szerzetes, honvédkapitány, amerikai szabadságharc ezredese, képviselő stb. – Áldorfay, aki a társadalmi érintkezésben is komoly rutinra tesz szert, egyszerűen képtelen átlátni a körülötte zajló eseményeket. A regény egészében jelen van egy fürkésző tekintet és a megértés vágya: miért történik mindez, hogyan lehetne felülírni a negatív tendenciák lelket és személyiséget befolyásoló hatását? A válasz meglehetősen pesszimista: azok a távlatok is, melyek a közösségi identitás alternatívájaként lépnek be, így az intimitás tere, vagy a magasabb eszmékért elköteleződés, sorra bedőlnek Áldorfay negatív individuációjában. A Jókai kapcsán olyannyira, s joggal emlegetett értéshitnek⁴⁷ a nyomát sem találjuk a regényben.

A Berend Iván-féle, a nemzeti polgárosodáshoz igazodó, stabil személyiség eszményképe hasonlóképpen degradálódik az alakjában, kudarc történetként mesélődik el. Az Amerikába emigráló Áldorfay a polgári-gazdasági demokrácia szülőföldjére lép, ám, feleségével ellentétben, nem a minta elsajátítására törekszik, inkább utazik, haditudósításokat ír stb. Magyarországra visszatérve Walter Leó lehetőséget ad szá-

⁴⁶ Lásd EISEMANN György, *Elmondom, ahogy megértem. A forradalom elbeszélése Jókai Mór A kőszívű ember fiait című regényében = Az elbeszélés módokozatai. Narratíva és identitás*, szerk. JÓZAN Ildikó – KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, Budapest, 2003, 173–212.

⁴⁷ Lásd BARTA János, *Jókai és a művészi igazság = Uő., Költők és írók*, Akadémiai, Budapest, 1966, 61–90.

mára a polgári egzisztencia megteremtéséhez. Ez részben nem sikerül (nem látja át a korrupciót, majd Walter és társa járja ki helyette a vasúti konzorciumot és a hatalmas vagyont), részben pedig nem az ideális szerep alakul ki: a végén már kitűnő üzletembert köt, ám a család útjait sem mellőzi közben. A gazdasági életben való érvényesülés készségei nem egyeztethetők össze az integer személyiség ideáljával, hiszen az Én–Az viszonylatba való feltétlen és reflektálatlan beoldódást igényel. A minta, Walter Leó segítőkész, ám érzéketlen figura.

És végül Áldorfay alakja nagyon jó példa arra, hogy mi van akkor, ha a Tímár Mihály-féle személyiségfejlődés sikertelen lesz, ha az individuáció nemes, de fölöttébb veszélyes vállalkozása a határpontra visszafelé billen. Tímár végigjárja „az ezerarcú hős útját”: elhagyja integer személyiségét, a hajóskapitányi hivatást, hogy az élettől kapott kihívásokra felelve egy magasabb lelkeségben afirmálja újra azt. Igaz, ez a folyamat jóval szimbolikusabb közegben zajlik, mint az *Enyim, tied, övé* történései, mely egy életvilágszerű környezetbe lépteti be a hőst. Vajon csak ez lenne a különbség a két életút eltérő végkifejlete között? Mindenesetre a Tímár Mihályra vonatkozó áthallások, már-már konkrét szövegekőzi utalások⁴⁸ elég egyértelműek a regényben: Jókai legújabb monográfiusa szerint az *Enyim, tied, övé* „Az arany ember parafrázisának tekinthető. Főhőse ugyanúgy talpig becsületes emberből lesz a modern élet erkölcsi elöl kitérni képtelen, újmódi Midász királlyá, mint Tímár Mihály, ugyanúgy szert tesz egy öt tisztelő, de mást szerető feleségre, és ugyanúgy részesedik az igazi családi boldogságból, a sziget-lét idilljéből, mint az előbbi mű főhőse Noémi oldalán. Áldorfay Ince mégis fordított utat jár be.”⁴⁹ A heroikus hiperbola tehát állandóan megtörik, s helyébe a szerepekre hulló, szerepeiben kudarcot valló figura lép be, aki egyre inkább csak tehetetlenül sodródik az eseményekkel, míg az örület, a személyiség teljes elidegenedésének az állapota, végleg magával nem ragadja.

⁴⁸ „Pedig Áldorfay most már valóban gazdag ember volt. Amihez hozzákezdett, az mind fényesen sikerült. Annyi pénzt csinálhatott már, amennyit akart.” (II/168.) „Az a holdfény odaveté a falra a fehér alak fekete árnyékát. S az újra kísértetni kezdé.” (II/55.)

⁴⁹ SZAJBÉLY, *Jókai Mór*, 273.

Jókai Mór holdbéli völgyben

Filológiai és komparatiztikai számítások
az *Egy az Isten* kapcsán*

Irodalomtörténeti tanulmányt nem szokás fizikus munkájára tett hivatkozással kezdeni, az a fizikus viszont, akinek a művéből idézni akarok, arról híres, hogy tudományos munkásságának Bacon-faktora (Kevin Baconnel azonos filmben szereplés) magasabb (1-es), mint az Erdős-faktora (Erdős Pál matematikussal való társszerzős publikálás, 4-es). Barabási Albert-László – róla van szó ugyanis – hozzászólt már a rendhagyó közegehez. *Villanások*¹ című könyvében állítja, hogy a kortárs adatrögzítésnek és -tárolásnak köszönhetően az emberekről olyan mennyiségű információ halmozódott fel, mely kiszámíthatóvá teszi jövőbeni reakcióikat. Barabási a kérdést történeti kontextusban is megfogalmazza: érthető, kiszámítható, tervezhető mintázatokat alkotnak-e történeti ágensek cselekvéssorai? Azokéi, akik pályaképét a történettudomány igen gazdagon adatolta? Kik ezek a személyiségek, akik kapcsán úgy látjuk, „erőszakosan beavatkoztak a történelem menetébe”?² Barabási gesztusából kiindulva megkockáztatható egy olyan irodalomtörténeti alapállás, mely cselekvésmintákat szeretne azonosítani irodalmi életművekben, a művek létrejöttének kiszámíthatóvá tételében érdekelt. E tanulmány ilyenfajta gesztussal kísérletezik Jókai Mór egyik, kevésbé hivatkozott regénye kapcsán. Az én kérdésem azonban nem lesz ennyire radikális: Jókai ugyanis nem avatkozott be a történelem menetébe. 1876–1877-ben íródott *Egy az Isten* című regényével megpróbált viszont beavatkozni abba, amit magyarul beszélők, az unitarianizmus iránt érdeklődők egy sajátos erdélyi néprajzi régióról, Torockóról gondolnak és képzelnek, irányítani akarta a Torockóhoz kapcsolódó társadalmi imagináriust. Tenném hozzá utólag: sikerrel, hiszen, ha a regény holdbéli völgyét mai Torockó-képzeteinkhez viszonyítom, viszonylag egyező értékeket talállok.

Látogassa meg a torockói/rimeteai völgyet és Erdély legjavát fogja néhány kilométerbe sűrítve, kiállítva megtalálni: a fantasztikus látványt, a szép sziklákat, a középkori várat, a régi vasbányákat, az egyedi értéket képviselő, Europa Nostra díjjal kitüntetett és restaurált épületeket, a sajátos népviseletet,³

* A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/89/1.5/S/60189 projekt keretéből: „Posztdoktori kutatási programok egy tartósan fejlődő tudásközpontú társadalomért”.

¹ BARABÁSI Albert-László, *Villanások. A jövő kiszámítható*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.

² *Uo.*, 24.

³ HANTZ LÁM Irén, *Tourist Guide of the Rocky Land*, Stúdió, Kolozsvár, 2010, fülszöveg.

Jókai Torockó iránti érdeklődése nem meglepő: annyi minden iránt érdeklődött, hogy abban az enciklopédiában, mely műveinek valóságreferenciáiból állna össze, igazán helye lenne akár még Torockónak is. Ilyen értelemben a művek keletkezési körülményei iránt érdeklődő kutató kicsit úgy van Jókaival, mint – szintén Barabási példáját idézve – az FBI Haszan Elahival,⁴ a sokat utazó, nevének hangzása miatt 2002-ben gyanússá váló videóművésszel: minduntalan csak a kiszámíthatatlanságról bizonyosodhat meg. Ennek ellenére kísérletet teszek arra, hogy összefüggéseket mutassak fel Jókai 1876-os évének történései és a regény létrejötte között, illetve kimutassam a Torockó-ábrázolás kiszámítható voltát, a torockóiakhoz kapcsolódó sztereotípiák néhány szabályszerűségét a korabeli mediális, társadalmi és irodalmi valóság néhány ide kapcsolódó példájának bevonásával. Kérdéseim a következők: Hogyan kerül Torockó Jókai érdeklődésének homlokterébe? Hogyan szorít ki más témalehetőségeket? Milyen modellek alapján jön létre a Torockó-kép? Milyen modellek alapján képződik meg az ideális torockói?

Miért Torockó?

Kovács Sándor 2011-ben megjelent *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* című kötetének *John Fretwell és Jókai Mór* című alfejezetében Jókai Mór *Egy az Isten* című regényével kapcsolatban fontos filológiai kérdést tisztáz: szerinte a regény ötlete John Fretwell londoni unitárius vállalkozónak köszönhető, s nem a „nagy unitárius ünnepek hatásának”,⁵ ahogyan azt Szekeres László a kritikai kiadás jegyzeteiben megállapítja.⁶ Annál is inkább, mert a regény keletkezési ideje, vagyis 1876 környékén nem voltak nagy unitárius ünnepek, s azt azért mégiscsak túlzás lenne feltételezni, hogy Jókai ekkor már Dávid Ferenc halálának 1879-es jubileumára készül a komoly bevételi forrással kecsegtető sztoriválasztással. (Ha így lenne, a kiadással kétségkívül ki lehetett volna várni 1879-et.) Kovács tanulmánya Fretwellnek az erdélyi unitarianizmus szolgálatában kibontakozó munkásságát részleteiben ismerteti, s a Fretwell–Jókai-kapcsolat forrásait is összegzi: az ismeretség 1873-ban születik, ekkor Jókai a bostoni *Old and New* című lapban novellát tesz közzé Fretwell közvetítésével,⁷ majd 1875-ben a Richmond Alapítvány átadása ügyében Magyarországra utazó Fretwellt vendégül látja Balatonfüreden. Ennek a látogatásnak egy beszédhelyzetét Fretwell többször is megörökítette:

⁴ A példa kifejtését lásd BARABÁSI, I. m., 11–22.

⁵ Kovács Sándor, *Az angol–amerikai kapcsolatok alakulásának története 1870-től 1905-ig = Uő., Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011, 101–171. A fejezet első alfejezete: *John Fretwell és Jókai Mór*, 101–107. Az *Egy az Isten* és Fretwell viszonyáról szóló rész önállóan is megjelent: Kovács Sándor, *Adalék Jókai Egy az Isten című regényének genéziséhez*, ItK 2008/12., 435–446. Március 12-én Kolozsváron az Erdélyi Múzeum-Egyesület vitailési keretében Jókai Mór és a holdbéli völgy címmel tartottam előadást. Kovács Sándor több szempontból is értékes hozzászólásait ezúton köszönöm.

⁶ JÓKAI MÓR, *Egy az Isten 1876–1877*, I–II. kötet, s. a. r. SZEKERES László, Akadémiai, Budapest, 1970, I., 271–277.

⁷ JÓKAI MÓR, *Sling-stones. A Hungarian story*, *Old and New* 1874/IX., 591–599.

1875-ben Jókai az 1873-mas bécsi gazdasági válság eredményeit látta maga körül, s azt állapította meg, hogy napjainkban már nincsenek hősök. Arra ragadtattam magam, hogy meséltem néhányról, akit Amerikában ismertem, s azt sugalltam, hogy Erdélyben talán található még hősöket. Ő elment Erdélybe, s kevéssel azután a Fővárosi Lapok című újságban megjelent egy regény *Egy az Isten* címmel.⁸

Tekintsünk el most attól, hogy a személyes hatás hangsúlyozása nem más, mint a saját érdemek eltúlzása, attól, hogy milyen ismereteink vannak az emléktartalmak kialakulásáról, s attól is, hogy Fretwell tévesen adja meg a regényt folytatásokban közlő lap címét – a regény ugyanis a Honban jelent meg 1876. október 1. és 1877. május 27. között. A Fretwell által leírt helyzet ugyanis megadja azt a hiányzó adatot, melyet a kritikai kiadás nem talált. A kétségkívül korábban is tervezett Torockó-könyvre itt a kétségkívül komoly impulzus: a kritikai kiadás jegyzeteiből⁹ tudjuk, hogy ez a periódus anyagi nehézségekkel terhes a Jókai-család számára (annyira, hogy egy váltóügy miatt 1876 nyarán Jókai öngyilkosságot kísérel meg), s egy jelentős gazdasági potenciállal rendelkező vallási közösség támogatása, annak egyik sikeres vállalkozóként feltűnő tagjával való kapcsolat nem lehet mellékes inspirációs tényező. A keletkezés kontextusát még izgalmasabbá teszi az, hogy Fretwell itt kivételesen teljesítő szövívőként lép fel: kívülről érkezik, s a magyar kultúrán belül meglátja az egzotikus sztori és a sztori elmondására alkalmas elbeszélő közötti linket. Ezt a kapcsolatot ráadásul eposzi téma és eposzi verselő közötti egymásra találásként értékelték – Gyallay Pap Domokos megállapítása így szól: „Torda és környéke a maga Homéroszát Jókai-ban találta meg.”¹⁰

Valószínűleg az a könyvkereskedői sejtés is Fretwelltől származhat, hogy a regény terjesztése ráépülhetne az unitarianizmus nemzetközi hálózatára: innen eredhet a Hon azon 1875. november 7-én megfogalmazott jóslata, hogy a regény „egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven”,¹¹ melyet a későbbi recepció nem igazolt. Kovács így értékeli a helyzetet: „Ám ha Jókai-ban volt is némi józanság unitárius regénye kelendőségét illetően, azt hamar szent mámorra változtatta John Fretwell, az unitárius misszió elkötelezett angol bajnoka.”¹²

A magam szempontjából ezt a filológiai módosítást tényként kezelem, s a következőkben a Fretwell-féle recepció egy megállapításából kiindulva keresem a Jókai-regény néhány nemzetközi párhuzamát.

⁸ JOHN FRETWELL, *The Christian in Hungarian Romance. A Study of Dr. Maurus Jokai's Novel, „There is a God; or, The People Who Love but Once”*, James H. West Company – Philip Green, Boston–London, 1901, 20–21.

⁹ JÓKAI, *I. m.*, I., 289–291.

¹⁰ GYALLAY Domokos, *Egy táj tükröződése irodalmunkban*, It 1958/3., 445.

¹¹ [Név nélkül:] *Irodalom*, Hon 1875/255., 3.

¹² KOVÁCS, *Az angol–amerikai kapcsolatok*, 103.

Milyen Torockó?

A Fretwell-féle Jókai-recepció legterjedelmesebb szövege John Fretwell már említett *The Christian in Hungarian Romance*-e 1901-ből,¹³ melyet Kovács Sándor így jellemez: „Fretwell szerény próbálkozása Jókai unitárius regényének angol és amerikai ízlés szerint való tálalására”.¹⁴ A *The Christian in the Hungarian Romance* meglehetősen besorolhatatlan műfajú: címe és bevezetője szempontjából kétségkívül tanulmány-nak ígérkezik, valójában viszont az *Egy az Isten* regényes kivonata – történeti, felekezeti és regionális kérdéseket tisztázó jegyzetekkel – a figyelemfelkeltést megcélzó propagandaszöveg. Ajánlása Jókaihoz szól:

Amennyiben itt és a régi Angliában sikerül felkeltenem népem érdeklődését Magyarország problémái iránt, sikerem nem kis mértékben azoknak az igazságoknak köszönhető, melyeket nálad a fikció ruhájába öltöztetve találtam. Munkád irodalmi jelentőségét már nem szükséges méltatni: ismeri ezt a világirodalom minden tanulmányozója; azt a munkát azonban, melyet Magyarorszáért, mint Charles Dickens Angliáért, tettél, segítve a liberális gondolkodók és munkások tevékenységét, csak azok mérhetik fel igazán, akik közöttetek élnek.¹⁵

Az ajánlásban felmerül már az a szempont, mellyel Jókai szerzősége képviselési funkcióként értékelhető – Fretwell egyelőre az osztrák kontextus ellenében érvényesített magyar ügy képviselését látja benne. Az összegzés első, bevezető részében ez a funkció árnyaltabbá válik: nem pusztán a magyar, hanem szűkebb összefüggésben a magyar *unitarianizmus* ügyének képviselőjévé avanszál Jókai. Ez a rész a magyar unitarianizmus nemzetközi érdekképviselésének története – János Zsigmond fejedelemségének, a vallásszabadság kihirdetésének mozzanatától az *Egy az Isten* megjelenéséig. A szerző azt is kiemeli, hogy 1825-ig az erdélyi unitarianizmus gyakorlatilag semmiféle kapcsolatban nem állt nyugati társceházaival, s éppen Jókai születése évében valósul meg a kapcsolatfelvétel Szilveszter György teológus professzor révén – ekkor is angol kezdeményezésre. A regény szervesen válik ennek a kapcsolattörténetnek a részévé: Fretwell szerint az unitárius kérdés tudatos képviselésének dokumentuma.

A magyar recepcióban Juliane Brandt értelmezése tette témává mindaddig a regény unitárius érdekltségét egy kolozsvári unitarianizmus-konferencián: szerinte a regény Torockó-képét az unitarianizmus, az erkölcsösség és a gazdasági önellátás összefüggései határozzák meg, ezzel egy olyan ellenvilág jön létre, mely a „heroikus világállapotot” idézi meg. Ezért beszélhet az értelmező egyfajta ironikus narrátori pozícióról e közösséggel szemben.¹⁶ Ebben teljességgel egyet is értek Brandttal: Torockó elszigeteltsége perspektívátlan, bár kétségkívül vonzó. S erre egy olyan idézetet hoznék példának, melyhez a regény filológiai értékelésének egyik fontos mozzanata kapcsolódik:

¹³ FRETWELL, *I. m.*, o. n.

¹⁴ KOVÁCS, *Az angol–amerikai kapcsolatok*, 106.

¹⁵ FRETWELL, *I. m.*, o. n.

¹⁶ Juliane BRANDT, *Az unitárius – nemes vadember, polgár és hazafi*, *Keresztény Magvető* 2010/3., 290–313.

Nevezetes angol és német utazók eljöttek messze földről az én kis holdszigetemet meglátogatni, s vaskos könyveket írtak róla, mint Japánról és Circassiáról – s van benne mind a kettőből valami. Van egy önmagából kifejlett, tökéletesülő indusztriája, mint Japánnak, és vannak szép leányai, mint Circassiának; csak hogy az ő leányai nem eladók pénzért. Sőt szív-szívért sem az idegennek. Azok csak a holdsziget lakói számára virulnak. Azokat őrzik még a napsugártól is. A torockói leány nem megy a mezőre dolgozni. Az férfimunka. A leány otthon a szobájában (s az olyan, mint egy oltár) fon, sző, hímez, vagy csipkét köt. És azt mind saját magának; az az ő pompája. Mikor vasárnap egyszerre bejön a templomba az egész leánysereg s elfoglalhat sor padot, az olyan, mintha egy angol „book of beautys” elevenült volna meg.¹⁷

Szekeres László kísérletet tett arra, hogy megválaszolja a kérdést: kik azok a nevezetes angol és német utazók? Erre a kritikai kiadás egy választ ad: Jókai Charles Boner 1865-ös *Transylvania: Its Products and its People* című művére gondolhat. Kovács Sándor ellenérve:

Boner *Transylvaniáját* ismerte és felhasználta Jókai, de nem erre alapozta eljövendő regényét. Boner művének megjelenése után több angol és amerikai unitárius írt Erdély és Torockó egyedi szépségéről, ráadásul Fretwell unitárius olvasóit óva intette, hogy *cum grano salis* kezeljék Boner művét. Az angol kereskedő Erdélyre éhes olvasóinak Jókai német fordítású „elbájoló novelláit”, a *Szegény gazdagokat és Erdély aranykorát* ajánlotta Boner helyett.¹⁸

Ráadásul Boner műve elfogult a szászokkal szemben és leginkább a román kultúra egzotikumára érzékeny.¹⁹ Könyve Torockó-fejezetének leghosszabb része a népviselet leírását tartalmazza, illetve egy következő bekezdés szól nála a vasbányászat jelentőségéről. Ráadásul másodszer már csak az itt idézett szöveghelyen is erőteljesen érzékelhető e kultúra perspektívatlansága: a nők elszigetelése, a közösség önmagába záródása éppen a reprodukciót, az életképességet vonja meg a mintaszertű közösségtől. A regény sztorija egyetlen sikeres, de kétségkívül igen kalandosan és a véletlenek rendhagyó összjátéka révén létrejövő házasságért cserébe a többi Adorján-testvér házasságának sikeréről lemond. A regényzáró idillt csak komoly amnéziával érdeemes cinizmus nélkül olvasni:

Az Adorján család pedig virágzik és gyümölcsözik. Manassé, Blanka boldogságát sokszorozzák gyermekeik; a torockói nép munkáján áldás van; házaikban örvendő, elégedett nép, aki tanul, fárad, gyönyörködik, előrehalad, békében él,

¹⁷ JÓKAI, *I. m.*, I., 42.

¹⁸ KOVÁCS, *Az angol–amerikai kapcsolatok*, 112. Az idézethez egy lábjegyzet társul, mely négy unitárius szempontú Torockó-beszámolót sorol fel, az utolsó 1879-es, tehát kétségkívül nem lehetett hatással Jókai ezen mondatára.

¹⁹ CHARLES BONER, *Transylvania. Its Products and its People*, Longmans–Green–Reader–Dyer, London, 1865. A munka egyetlen színes illusztrációja román jobbágyasszonyt ábrázol.

világosságot terjeszt, embert megsegít, Istent imád, hazát szeret, nemzetet gyarapít; – s ez az a történet, aminek nincs vége; ne is legyen sohasse vége!²⁰

Milyen kontextusa lehet e bezártság idealizálásának? Hiszen 1868-ban a normaadó Torockó-ábrázolás, Orbán Balázsé is így fogalmaz:

[A] toroczkóiak mindig csak egymás közt házasodnak, elannyira, hogy alig van eset még arra is, hogy a hasonvállású, eredetű és szokású szomszéd szent-györgyi néppel összelegyednének; már pedig tudjuk, hogy az e tekintetben való zárkózottság a faj degenerációját szokta előidézni. Példák erre a népességben mindig fogyó száz faluk és azon családok, hol a rokonok közti házasságok divatoznak, azért nem ártana a toroczkói legényeknek a havastúli fürge székelly menyecskékhez áttekinteni, valamint a székelly legényeknek sem lenne kárára, ha Toroczkó nevét méltán viselő, szép neme körül forgolódnának, mi a két egymással élt, s egymás támogatására hivatott nép között rokonsági gyöngéd köteléket, s oly vékeveréket hozna létre, mi semmi esetre sem tagadná meg életrevalóságát.²¹

A válasz talán a Torockó-leírás kulturális mintáiban kereshető. Sem Szekeres, sem Kovács nem állnak meg a Torockóhoz hasonló kultúráknál: miért pontosan Circassia, miért pontosan Japán? Az egyik esetben az ipar, a másik esetben a női szépség adja a hasonlítás alapját. Japán zárt „indusztriája” az 1860-as évek második felében társadalmi beszédtema: 1853-ban Matthew Perry bombázással fenyegeti a Japán fővárost, amennyiben nem nyitja meg kereskedelmét az amerikai piac előtt, a japánok engednek, ellenállásuk azonban hivatkozási alap marad.

James Dunwoody Brownson *The Bow* amerikai újságíró és statisztika nagy befolyású *The Bow's Review* című lapjának mellékleteként 1853-ban részletes elemzést közöl a japán és nyugati kereskedelem és ipar erőforrásainak egymáshoz való viszonyáról, s az ötvenes–hatvanas években a Japán-téma folyamatosan napirenden marad.²² A circassiai/cserkesz nő képe pedig komoly karriert fut be az orientalizmus irodalmában a 18. század elejétől: Voltaire, Henry Fielding, Byron egyaránt az egzotikus női szépség prototípusaként hivatkozzák, a 19. század elejének fajelméleti gondolkodásában pedig a fehér rassz legtisztább megnyilvánulását látják benne. A hatvanas évekre a kaukázusi háború miatt kerülnek a figyelem középpontjába: az orosz

²⁰ JÓKAI, I. m., II., 362. Innen nézve kétségkívül indokolt továbbgondolni a regény első fejezetének címét: *Regény, mely a végén kezdődik*, mely Szilasi Lászlónak reflexivitása miatt annyira tetszett. A kultúra, mely ennyire tökéletes belső ökonómiát teremt meg, minden egyéni sorsot csak rendkívüli eseményekkel tud megoldás felé terelni: minden generációval vége szakadhat ennek a történetnek, az újrakezdés és a folytonosság éppen az elszigeteltség miatt nem egyértelmű. A cím értelmezéséhez lásd SZILASI László, *Jókai Jókait olvas. Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben = Új., A selyemgubó és a „bonczoló kés”, Osiris–Pompeji, Budapest, 2000, 139.*

²¹ ORBÁN Balázs, *Aranyosszék. XXII. Torockó nevelésügye és népélete = Új., A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, Ráth Mór bizománya, Pesth, 1868.

²² Lásd például: Charles MACFARLANE, *Japan. An account, geographical and historical*, Hartford, 1856.; J. D. B. THE BOW, *The Industrial Resources of the Eastern and Western States*, Published at the Office of the *The Bow's Review*, New Orleans, 1853.

invázió miatt a circassiaiak a török rabszolgapiacokra kerülnek, 1856-ban a New York Daily Times egyenesen a circassiai nők inváziójáról tudósít a konstantinápolyi rabszolgapiacra.²³ 1865-ben pedig Barnum az American Museum átvételekor egy John Greenwood nevű utazóval hozatja el Circassiából Zalumma Agrát, aki 1865-től kezdve a fajtisza egyén prototípusaként lesz megtekinthető, s elindítja a circassiai nők múzeumi, archiválendő tárgyként való kiállításának folyamatát, mely a 19. század végéig divatos tendencia marad.²⁴ Valószínűleg az idézetbe került „book of beautys” kifejezésnek is itt kereshetjük a kontextusát: a circassiai nőkről készült képeket album-típusú gyűjteményekben adták ki és forgalmazták.²⁵ A cserkeszek ugyanakkor az utazásiirodalomban is prototípusai a hősiességnek, a vendégszeretetnek és egy olyan családmodellnek, mely lenyűgözi az európai utazókat.²⁶

A Torockó-leírás forrásai közé tehát érdemes bevennünk azt az utazásiirodalmat, valamint azokat a populáris kultúra médiumaiban, illetve a korabeli fajelméleti tudományos irodalomban terjedő tartalmakat, melyek a városka leírásában hasonlítottként jelennek meg.

Milyen a torockói?

Fretwell írásában az *Egy az Isten* – képviseleti jellege miatt – sajátos világirodalmi párszövegek közé kerül:

Azok, akiknek szerencséjük volt olvasni a magyar regény birodalma négy nagy fejedelmének, Keménynek, Jósikának, Eötvösnek és Jókainak műveit, értékelni fogják festői hatásaikat [...]. Jókai az egyetlen, aki [...] olyan férfit hozott létre, aki őszintén imitálja Jézust magyar regény hőseként – ahogyan Mrs. Lynn Linton, Mrs. Humphrey Ward, Hall Cain, és mások cselekedtették hőseiket más országokban és más körülmények között.²⁷

²³ *Horrible Traffic in Circassian Women – Infanticide in Turkey*, New York Daily Times 1856. auguszt. 6.

²⁴ Zalumma Agráról lásd a New York University történelem szakának keretében kiépített *The Lost Museum* című projekt vonatkozó honlapját: <http://chnm.gmu.edu/lostmuseum/searchlm.php?function=find&exhibit=star&browse=star>. A *The Lost Museum* című projekt Barnum 1860-as fajelméleti kiállításának, majd a Barnum American History múzeumkezdeménnyezésének virtuális rekonstrukciója.

²⁵ Linda FROST, *The Circassian Beauty and the Circassian Slave. Gender, Imperialism and American Popular Entertainment = Freakery. Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, szerk. Rosemary GARLAND THOMPSON, New York UP, New York – London, 1996, 248–265.

²⁶ A cserkeszekhez kapcsolódó irodalom alapműve ebben a korban Spencer háromkötetes műve: Edmund SPENCER, *Travels in Circassia. Krim Tartary etc. including a steam voyage down the Danube from Vienna to Constantinople and round the Black Sea*, Edmund Spencer – Henry Colburn – Great Malborough Street, London, 1839. 1850-ben George Leighton Ditson kiadja a *Circassia. Or a tour to the Caucasus* című útinaplóját (T. C. Newby – Stringer&Townsend, London – New York, 1850.), melyben azzal vádolja Spencert, hogy sosem járt Circassiában, s körültekintően bizonyítja, hogy ő az első európai, aki az európaiakat egyaránt foglalkoztató kultúrát saját környezetében kereste fel. Spencer művének Pest látogatásáról szóló fejezete is van, melyben a magyar faj tulajdonságait is tárgyalja. Lásd SPENCER, *I. m.*, 20–28.

²⁷ FRETWELL, *I. m.*, 10.

A névlista kivételes a Jókai-recepció szempontjából: nem ismerek olyan értelmezést, mely ebben a szerzőkontextusban említette volna Jókai nevét, s kétségkívül természetesen is ezeknek a világirodalmi párhuzamoknak az elmaradása, hiszen a regény irodalomtörténeti értelmezései mindeddig nem számoltak azzal a filológiai megállapítással, hogy a keletkezéstörténetben éppen a fent említett Fretwellnek, illetve egyfajta unitarianizmuspropagandának van kitüntetett szerepe. Ha viszont a regény unitarizmus- és Torockó-képét amúgy is az idill stádiumából a cinizmus stádiumába juttattuk, nem árt figyelembe vennünk azoknak a szerzőknek az életművét, akiket Fretwell Jókaihoz hasonlókként kategorizál.

A társaság fölöttébb izgalmas. Hármójuk közül talán Hall Caine az, akinek a neve az amerikai irodalmi összefoglalókban elit helyre kerül, s nem annyira írásainak minősége, mint inkább regényei filmadaptációi miatt: az első olyan szerzőként tartják számon, akinek történeteiből tíznél több sikeres filmadaptáció készült az 1910-es és 1920-as években – életműve mára a 19. századi viktoriánus irodalomnak a maga korában sikeres, de kuriózumértékű példája.²⁸

Lynn Linton és Humphrey Ward neve a női érdekképviselő irodalmában számon tartott – ráadásul meglehetősen ellentétes előjellel. Lynn Linton elhíresült esszéje, a *The Girl of the Period a New Woman*-konceptió vehemens kritikája. Az esszé a *Saturday Review*-ban jelent meg – anonim szöveggént. 1868-ban Lucia Gilbert Calhoun előszavával gyűjteményes kötetben közlik Lynn Linton többi, nőkérdést érintő esszéje között *Modern Women and What is Said of Them*²⁹ címmel. Calhoun érve a kiadás mellett éppen az volt, hogy Lynton esszéit – sikerük miatt – nagyon sok szerzői névhez kapcsolták, a félreértést pedig el kellett oszlatni. Ebből a kötetből származik a feminizmus-kritika azon érvrendszere, mely a politikai karriert és a siker különböző formáit férfias társadalmi szegmensekhez tartozónak nevezi, s a nők ezekben való érvényesülési kísérleteit természetellenes fejleménynek tartja. Ennek a recepció láncnak reprezentatív példája, hogy Linton asszony a konzervatív szemléletű nőnevelés mintaképe lesz H. G. Wells *A szerencse kerekében*:

Itt van a lány – hova jutnak a lányok manapság, azt csak Mrs. Lynn Linton tudná megmondani – egy alantas származású, bizonytalan kiejtésű vadidegennel, gardedám nélkül, szegyenkezés nélkül; igazán úgy érzi, hogy biztonságban van, és talán még egy kicsit büszke is a saját közreműködésére ebben a tranzakcióban.³⁰

A Lynn Linton-életműben a Krisztus-imitáció tematikáját feldolgozó munka az 1872-es *Joshua Davidson igaz története*³¹ című: Joshua Davidson asztalos moralizáló

²⁸ Caine elhelyezéséhez lásd Vivien ALLEN, *Hall Caine. Portrait of a Victorian Romancer*, Sheffield Academic Press, Mansion House, 1997, 56–77. A filmek: *The Christian*, r. Frederick A. THOMPSON, 1914.; *The Eternal City*, r. Hugh FORD – Edwin S. PORTER, 1915.; *The Christian*, r. George LOANE TUCKER, 1915.; *The Bondman*, r. Edgar LEWIS, 1916.; *The Manxman*, r. George LOANE TUCKER, 1917., illetve Alfred Hitchcock rendezésében *A Man-szigeti ember*, 1929.; *The Deemster*, r. Hower HANSEL, 1917.; *Victory and Peace*, r. Herbert BRENON, 1918.; *The Woman Thou Gavest me*, r. Hugh FORD, 1919.

²⁹ *Modern Women and What is Said of Them. A Reprint of a Series of Articles in the Saturday Review*, bev. Mrs. L. G. CALHOUN, J. S. Redfield, New York, 1868.

³⁰ H. G. WELLS, *A szerencse kerekéi. Mr. Polly. Két regény*, ford. SZEPESSY György, Európa, Budapest, 1970.

³¹ Lynn LINTON, *The True History of Joshua Davidson*, Ludgate Hill, London, 1872.

története azt hivatott bizonyítani egy Dickens-modorban íródó, a főhőssel szemben pozitívan intencionált, de kritikus barát perspektívájából, hogy mennyire kockázatos a keresztény értékrend szerint élő Joshua Davidson esetében a „szabadság, egyenlőség, testvériség” kommunista tanainak átvétele. A narrátor következtetése a főhős jellemfejlődésének utolsó állomását illetően ez: „Hétköznapi emberek hétköznapi gondolatai a morális pánik érzését váltották ki belőle.”³² Joshua Davidson története arra kiélezett példázat, hogy a kommunisták naiv idealizmusára nincsen megérve még a kortárs Anglia.

Mary Ward 1991-es legutóbbi, John Shutherland által írott biográfiája *Mrs Humphrey Ward. Eminent Victorian, Pre-eminent Edwardian* címmel jelent meg:³³ a monográfia a szakmaiság és magánéletiség tengelye mentén építi fel Mary Ward életrajzát. Az oxfordi oktatási intézmény első nőképző kollégiumának alapítója, aki a munkásnőket kiszolgáló óvodai mozgalom elindítója is, kudarcos magánélettel rendelkezett: karriere és hírneve rossz hatással volt házassága alakulására, fia pedig folyamatosan visszaélt anyja elnézésével. A sok árnyalattal finomítható monográfia olyan szempontból lehet érdekes, hogy kétféle erkölcsi normarendszer, a viktoriánus és az edwardi felől közelíti meg Mary Ward élettörténetét, s tipikusan női érvényesüléstörténetként olvassa. Ebben az életműben a Krisztus-követő főhőst ábrázoló regény az 1888-ban megjelent *Robert Elsmere*.³⁴ A regény egy hitéletbeli krízishelyzetre épül: a címszereplő Oxfordban tanult lelkész, aki a német felvilágosodás klasszikus szerzőit olvasva kérdőjelezi meg az anglikán hit dogmáit egy 19. század végi angol kisvárosban. A regény bestsellere volt a 19. század végi Angliának, s a drámapedagógia módszertanán alapuló oktatás ma is előszeretettel tematizálja a regény konfliktusait.

Hall Caine³⁵ életművében a Krisztus-követő hóstípus a *The Christian* (1897)³⁶ című regényben kerül elő, mely egyszerre veti fel a keresztény értékrend és a női jogérvényesítés kérdését. Vivien Allen, Hall Caine legutóbbi monográfusa a kortárs recepció kapcsán a nem-professzionális olvasatok jelentőségét emeli ki: a regény megjelenését követően Caine rengeteg olvasói levelet kap, melyek vagy abban érdekeltek, hogy a regény olvasását fiatalok számára kötelezővé tegyék, vagy pedig abban, hogy dogmatikai kérdéseket tisztázzanak.³⁷ A Krisztus-imitáció és a krisztusi modellhez igazított életstratégiák kérdése Caine életművében többször visszatér (lásd például a magyarra is lefordított *A tékozló fiú* című³⁸ könyvét, a *The Eternal City*³⁹ stb.), illetve az életmű

³² Uo., 261.

³³ JOHN SUTHERLAND, *Mrs Humphrey Ward. Eminent Victorian, Pre-eminent Edwardian*, Clarendon, London, 1990.

³⁴ MRS HUMPHREY WARD, *Robert Elsmere*, Smith & Elder, London, 1888. Kritikai ismertetéséhez lásd WILLIAM S. PETERSON, *Victorian Heretic. Mrs Humphrey Ward's Robert Elsmere*, Leicester UP, Leicester, 1976.

³⁵ ALLEN, I. m.

³⁶ SIR THOMAS HENRY HALL CAINE, *The Christian. A Story*, William Heinemann, London, 1897.

³⁷ Uo., 255.

³⁸ SIR THOMAS HENRY HALL CAINE, *The Prodigal Son*, William Heinemann, London, 1904.; HALL CAINE, *A tékozló fiú*, ford. MARTOS SZ., Singer-Wolfner, Budapest, 1924.

³⁹ SIR THOMAS HENRY HALL CAINE, *The Eternal City*, Grosset & Dunlap, New York, 1901.; HALL CAINE, *Az örök város*, I–III., ford. BALLA MIHÁLY, Singer-Wolfner, Budapest, 1907.

egyfajta keretezése háromkötetes Krisztus-életrajza, melyet 1943-ban, 1938-as angol megjelenés⁴⁰ után öt évvel magyarra is lefordítottak.

Moralizáló regény, társadalmi realizmus, viktoriánus próza, irányregény, etikai olvasat – mindhárom életmű az értelmező nyelv ugyanazon kulcsaira látszik nyílni. Ezekhez képest az *Egy az Isten?* Mindenesetre a *Manasseh*⁴¹ (ahogyan Jókai regénye angolul megjelent) igen könnyen látszik illeszkedni a viktoriánus regény kontextusába. S ha az itt említett viktoriánus regényekhez viszonyítjuk az *Egy az isten* recepcióját, a legfeltűnőbb különbség az, hogy Jókai regénye nem tud közéleti, elvi, illetve semmiféle vitát szítani. Mert jellegénél fogva nem alkalmas rá? Vagy mert a magyar olvasóközönség „professzionálisabb” szempontokat érvényesítve és nem azonosuló olvasástechnikával kíváncsi az *Egy az Istenre?*

Már a regény korabeli recepciója sem biztató. A Budapesti Napilap 1877. augusztus 24-i számában Mikszáth Riedl Frigyesnek a Pesti Napló 1877. augusztus 19–20-i számában megjelent bírálatát így karikírozza:

No, de térjünk át a regényre. A címet nem bántja... Egy az isten. Hm, nem rossz. Egy az isten és egy az „irodalmi pápa”... De bezzeg a többi aztán nem ér semmit. Jókai most már nem is jó elbeszélő, nincs stílusa. Egészen elhanyaglott. Oda van. No, de minthogy már megírta ezt a regényt, hát Riedl úr nem átalja vele foglalkozni... Torockó vidéke szépen van festve, de túlzott, a párbeszéddek egyéniesítéséhez nem ért, s erre példát is hoz fel, megróván, hogy az inas nagyon bátran és okosan konverzál Zbórói Jankával. Mindenkinek és mindig másképpen kellene beszélnie; az inasnak például ostobán, mint egy inashoz illik. Ha Gyulai úr ez a Riedl Frigyes úr, akkor ő valóban érti azt a mesterséget, mint kell egyszer gyarlón, máskor okosan lerántani egy irodalmi terméket.⁴²

Pedig gondoljunk csak bele: az *Egy az Isten* az amerikai populáris kultúra legkonzumabb nősztereotípiájának mintájába olvasztotta a torockói feddhetetlen hölgyek ábrázolását, az Amerika által háborúval fenyegetett Japánhoz mérte a bányászváros önellátó gazdaságpolitikáját, a főszereplőt pedig az angol-amerikai irodalom etikai-viktoriánus hagyományába illeszthetően építette fel. És ez éppenséggel senkit sem zavart.

⁴⁰ Sir Thomas Henry Hall CAINE, *Life of Christ*, Collins, 1938.; Hall CAINE, *Krisztus élete*, ford. MÁTHÉ Elek, Renaissance, Budapest, 1943.

⁴¹ MÓR JÓKAI, *Manasseh. A Romance of Transylvania*, ford. P. F. BICKNELL, J. Macqueen, London, 1901.

⁴² MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, III., 1877, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1968, 101.

Modi memorandi

A kulturális emlékezet mediális kihívása a *Toldi estéjében*

Az utóbbi évek vonatkozó szakirodalmát figyelembe véve nem látszik indokolatlannak Arany János nevét az emlékezéssel összefüggésbe hozni, noha e fogalom Aranyt illetően igen eltérő módokon vetődhet fel. Szóba kerülhet egyrészt az Arany-emlékezet, amely az Arany-kép hagyománytörténetének ma is párbeszédképes mozzanatait teszi vizsgálódás tárgyává,¹ másrészt az egyéni vagy a kollektív emlékezés *œuvre*-beli tematizálásának kérdése is. Az utóbbi átfogó, szisztematikus vizsgálatára még nem került sor, jelen munka is csupán egy esettanulmánnyal kíván hozzájárulni e gazdag kutatási területhez. A dolgozat egy olyan művel foglalkozik, amely nem csak tematizálja és színre viszi az emlékezés és felejtés feszültségteljes viszonyát, hanem amelynek kanonikus története is megfontolandó adalékokkal járul hozzá e tárgykör árnyalásához. A *Toldi estéjének* recepciótörténete attól válik kiemelten problematikusná, hogy esetében olyan művel állunk szemben, amely egyrésztől biztos talapzaton nyugszik a magyar irodalmi kánonon belül, hiszen a kánon egyik alapvető intézményének, az iskolának egyik legkitüntetettebb olvasmánya, amely elemzésére, vizsgálatára a szakma mégis viszonylag kevés alkalommal vállalkozott. A legtöbb munka csakis a trilógia egészen belül kívánja meghatározni a szerepét,² más esetekben csak a *Toldival* való (leggyakrabban parodisztikus, újraértelmező) szembenállását hangsúlyozza.³ E perspektívák korántsem kárhoztatandók, hiszen a művek együttolvasása jelentős mértékben tágítja az értelmezési tartományt, valamint hiba lenne (ha lehetséges egyáltalán) kiragadni a trilógia egyik részét abból a műegyüttesből, amelybe eredetileg is szánták, s az olvasásban figyelmen kívül hagyni a trilógiába foglaltság kódját. Problematikusabb, hogy az efféle összehasonlító olvasatok általában igen rövid terjedelműek, így nem tudnak a szöveg mélyére ható olvasási tapasztalatról számot adni.⁴

Az emlékezés kollektív, intézményes, társadalom- és kultúraformáló jellegének hangsúlyozása óta a kulturális emlékezet problémaköre igen felkapottá vált az utóbbi

¹ A legújabb munka ezen a területen: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ráció, Budapest, 2009.

² SÓTÉR István, *Világos után. Nemzet és haladás. Aranytól Madáchig*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 142–156.; SZILI József, *Arany János: Toldi (trilógia)*, Akkord, Budapest, 1999.

³ HORVÁTH János, *Toldi estéje = Uő., Tanulmányok*, II., Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1997, 189–193.

⁴ Érdemes megemlíteni azonban két újabb munkát, amelyek – noha továbbra is hangsúlyozva a trilógia, vagy legalább az első két rész egységét – részletesebben is foglalkoznak a *Toldi estéjével*: S. VARGA Pál, *Metaforikus hálózatok a Toldiban és a Toldi estéjében = A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*, szerk. BÓNUS Tibor – EISEMANN György – LŐRINCZ Csongor – SZIRÁK Péter, Ráció, Budapest, 2010, 334–348.; KOVÁCS Gábor, *A történetképző versidom. Arany János elbeszélő költésze*, Argumentum, Budapest, 2010.

évtizedek tudományos diskurzusában. Ha valaki megszólal a témában, elkerülhetetlenül a vonzáskörébe kerül azoknak az elméleteknek, amelyeket például Maurice Halbwachs, Pierre Nora valamint Jan Assmann nevei fémjeleznek.⁵ Jelen esetben a kulturális emlékezet sokféle kontextusban felhasználható fogalmából csak néhányat hasznosítunk. Nem lesz (explicit) szó a történelem és emlékezet kettősségéről, amely Nora mellett Paul Ricœur írásaiban is megjelenik,⁶ sem a trauma fogalmáról, amely leginkább a világháborúk tapasztalatának következtében vált a tárgykör kulcsfogalmává. A kulturális emlékezetet itt főleg a Assmann-féle felfogásban használjuk: olyan kiterjesztett kommunikációs formaként,⁷ amely közvetíteni tud távoli korok között, s melynek kulturális gyakorlata a nyomhagyást és nyomolvasást intézményesíti.

Az emlékezet előbb főleg egyéni jelenségként lett egyike a legismertebb irodalmi toposzoknak,⁸ majd kollektív jellege is egyre nagyobb figyelmet kapott a tudományos vizsgálódásokban.⁹ A 19. század első felének irodalma azért is lehet termékeny táptalaja a vonatkozó kutatásoknak, mert a korszak egyik uralkodó lírai szerepének, a bárdköltőnek az alapfeladata olyan művek létrehozása, melyek a megőrzés és közvetítés jegyében konnektív struktúráként a közösség (nemzet) jövőjét biztosítják. Ez megtalálható mind a korszak hagyományhoz való viszonyának újrafogalmazásában, mind a nemzeti eposz megalkotásának rekonstrukciós felfogásában.¹⁰ Hogy a *Toldi* miért lehet e szövegek egyik prototípusa, arról a későbbiekben lesz szó. Aranynál továbbá még egy tényező indokolhatja az emlékezet mint kultúrtechnika vizsgálatát, ez pedig a népi források elsősorban szóbeli létmódjának feszültsége a művész írásbeli közlés-módjával. Mi a téje annak, hogy egy szóbeliségből eredeztethető téma nem gyűjtő lejegyzéssel, hanem újraalkotásként, a művészi intencióhoz kötve, írásban rögzítve születik újra?¹¹ Ha a témát tartjuk a kulturális emlékezetben megőrzendő emlékhelynek, akkor mi történik ezzel az emlékként definiált témával egy ilyen radikális közegváltást követően?

A *Toldi* és az emlékezet kapcsolata a tematikus horizonton túl azzal a mozzanattal indul, amely egyáltalán életre hívta a művet. A *Toldi* megírásának közvetlen előzménye

⁵ Lásd Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago UP, Chicago, 1992.; Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Atlantisz, Budapest, 1999.; Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas 1999/3., 142–157.

⁶ Paul RICŒUR, *Emlékezet – felejtés – történelem*, ford. RÓZSAHEGYI Edit = *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, Kijárat, Budapest, 1999, 51–68.

⁷ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 21.

⁸ Vázlatos áttekintést ad a témáról Harald WEINRICH, *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, ford. MÁRTONFFY Marcell, Atlantisz, Budapest, 2002.

⁹ Birgit NEUMANN, *The Literary Representation of Memory = Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, szerk. Astrid ERLI, Ansgar NÜNNING, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, 333.

¹⁰ A nemzeti eposz és rekonstrukció viszonya nyilván Arany esztétikai gondolkodásában a legkiforrottabb (vö. *Naiv eposzunk*). A bárdköltő és emlékezet viszonyát itt bővebben nincs mód tárgyalni, a szerep történeti jelentőségéről lásd bővebben *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 440–444., 503., 514–516.

¹¹ Ez a probléma Aranynál máshol is megjelenik, lásd az Eisemann György idézte sokatmondó *Buda halála*-nyitányt: „Hullatja levelét az idő vén fája, / Terítve hatalmas levelét alája; / Én ezt az avart jártam; tűnődve megálltam: / Egy régi levelén ezt írva találtam.” EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Ráció, Budapest, 2010, 282.

a Kisfaludy Társaság 1846-os, közismert pályázati kiírása: „Készíttessék költői beszély, versben, melynek hőse valamely, a nép ajkain élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.”¹² A pályázat szövegéből ered azon eleve megalkotott kulturális kontextus, amelybe a mű a megírása során került. Azzal, hogy a *Toldi* a Kisfaludy Társaság pályázatára készült, egyben a felhívásra adott válaszként is prezentálja magát, azonosulva annak célkitűzésével. Ez a cél jól láthatóan nem más mint az emlékezés, a felelevenítés aktusa, amelynek inherens célja az emlékeztetés. Ez a szempont nemcsak attól válik érdekessé, hogy összekapcsolja a *Toldit* egy (feltételezett) népi örökséggel, hanem attól is, hogy a mű szövegbeli reflexiói egyben egy befogadási urat is kijelölnek, folyamatos feszültségben tartva ezáltal az olvasót, aki elbizonytalanodik e hagyomány határait illetően. Mielőtt az utóbbi interpretációs nehézségeire térnénk, az előbbiről kell röviden szólnunk.

Szem előtt kell tartani, hogy Arany elsődleges forrása Ilosvai Selymes Péter 1574-es *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való historia* című műve, amely mint írott művészi alkotás, nem a népi regiszterhez köthető. Ez segít kijelölni a hagyomány és emlékezet Assmann-nál is megjelenő kettősségét: amennyiben hagyományról beszélünk, akkor egyfajta szükségszerű folytonosságot is feltételezünk a hagyományozódás mögé, míg az emlékezet mindig egy szakadás folytán jön létre, egy távolság következtében, amelyet az emlékezet le kíván gyűrni.¹³ Arany műve nemcsak a folytonosnak vélhető népi-szóbeli hagyomány folytatásaként értenődő, hanem azon (meg-megszakadó, *események* láncolataként értett) irodalmi tradíció követőjeként is, amelyek közül a legfontosabb Ilosvai alkotása. Ezeket Szili József 1999-es elemzése vázlatosan át is tekinti.¹⁴ Ilyen lehet például Szigligeti Ede *Rózsa* című 1840-ben bemutatott vígjátéka, amelyből feltehetőleg Arany átvette Toldi lovának a nevét (Pejkó), vagy Vörösmarty Toldi-versei közül az 1829-es *Toldi* című, amely több szempontból is a *Toldi estéje* előképének tekinthető. A példák mind a sokat idézett *epikai hitel* jelenségéhez kapcsolhatók: „Aranynak mindig valami biztos talajra, valami hagyományra van szüksége, amelyre eposzát építheti. Mindenütt azt kereste, amit epikus hitnek nevezett: népmondai vagy krónikai szálakat, melyekből aztán elbeszélésének gobelinszárait szötte.”¹⁵

A mű megalkotásának kulturális kontextusán kívül a *Toldi* kezdősorai elé helyezett Ilosvai-idézet szintén az emlékezés problémájának jelenlétét hangsúlyozza: „Mostan emlékezem az elmúlt időkről, / Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról...”¹⁶ Az idézet egyrészt az *emlékezem* ige használatával denotálja magát az emlékezés aktusát, amennyiben Ilosvai szavainak mottóként applikálásával Arany maga is azonosul az előd feladatkörével: művével ő is Toldi Miklósnak állít emléket. Másrészt az Ilosvai-citátum jelöltsége láthatóvá teszi azt a többszörös közvetítettséget, amelyen a hős tör-

¹² Az irat hasonmása: KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy-Társaság*, Franklin-Társulat, Budapest, 1936, 92.

¹³ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 33.

¹⁴ SZILI, *I. m.*, 11–14.

¹⁵ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 167.

¹⁶ A *Toldiból*, a *Toldi estéjéből*, valamint az ebben szereplő mottókból származó idézetek rendre a kritikai kiadásból származnak: ARANY János, *Az elveszett alkotmány. Toldi. Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Budapest, 1951.

ténete keresztülment, amíg az aktuális olvasó elé került. Ezt hangsúlyozzák a szövegben kiemelten jelölt Ilosvai-sorok, valamint azok az intertextuális mozzanatok, amelyekkel Arany a saját és Ilosvai műve közötti időszakban keletkezett Toldi-feldolgozásokra utal. A Toldi-emlékezet elsősorban írásos létformáját nemcsak a kiemelt intertextusok hangsúlyozzák, hanem a bárdköltői hangvételű első strófa bizonyos mozzanatai is. A pásztortűz-metaphora révén Toldi emléke vizuálisan, képként válik hozzáférhetővé.

Az emlékezet mint személyes probléma

Noha a felelevenítési aktus, a néphagyományra és az írásos előzményekre történő utalás-emlékezés ilyen értelemben az első résztől kezdve körüllengi az egész Toldi-trilógiát, személyes problémává csakis a *Toldi estéjében* válik. Ennek oka igen kézenfekvő: a *Toldi*-ban a főhős fejlődéstörténetének lehetünk tanúi, és mint olyan, a cselekmény elsődlegesen az önmegvalósításra, így az eljövendőre irányul. Míg a hősnek a trilógia első részében a jövője problematikus, addig a *Toldi estéjében* pontosan ellenkező helyzettel találkozunk: a sír mellett térdeplő aggastyánnak már csak múltja van, amire emlékezhet, jövője pedig maga az emlékezet, amely a fizikai elmúlásán túl, Aleida Assmann szavaival élve, a „társadalmi halállal”, a felejtéssel még dacolhat.¹⁷ Ezzel körvonalazódik a mű és az emlékezet szövegen belüli viszonya: Jan Assmann az egyéni és kollektív emlékezet elsődleges különbségét az egyén saját életére való öregkori visszatekintése és a közösség róla való utólagos megemlékezésében jelöli ki.¹⁸ A *Toldi estéjében* a kollektív emlékezet problémája azért kerülhet előtérbe, mert emellett, hogy Toldi maga tárgy és alanya is az emlékezésnek, tudatában van a kollektívum, a királyi udvar (amelynek meghatározó alakja volt, és amelyben életének legnagyobb részét leélte)¹⁹ róla való teljes felejtésének is. A dicsőség, a lovagi hírnév szerzése, amely az emlékezés biztosítéka, már az első részben is kardinális jelentőséggel rendelkezik. Példaként említhető Miklós Bencének tett kijelentésében a nádasbeli bujkálás epizódjakor:

Mondd meg ezt, jó Bence, az édesanyámnak:
Gyászba borult mostan csillaga fiának:
Egykorig nem látja, még nem is hall róla;
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.
De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint midőn az ember elrejtetik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,
Csodálatos dolgot hallani felőle. (*Toldi*, V, 22–23.)

¹⁷ Aleida ASSMANN, *Szövegek, nyomok, hulladékok. A kulturális emlékezet változó médiumai*, ford. GÖRFÖL Balázs = *Narratívák 8. A kultúra narratívái*, szerk. KISANTAL Tamás, Kijarat, Budapest, 2009, 147.

¹⁸ „Egyfelől ott az egyén természetes vagy éppen mesterségesen szított visszaemlékezése, öregkori visszatekintése saját életére, másfelől ott a róla való megemlékezés az utókor részéről – a kettő közti különbség pedig fényt vet a kollektív emlékezés sajátosan kulturális jellegére.” ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 33–34.

¹⁹ „Ő három éven kívül, melyeket Kassán töltött, mindig a király udvarában és kegyében van.” KEMÉNY Zsigmond, *Arany János Toldi-ja*, Divatcsarnok 1854/3., 55.

A fizikai és társadalmi halál különbségtételét, az utóbbi előtérbe kerülését erősíti, hogy a fenti sorok értelmezésekor Szilágyi Márton a hős *eltemetkezéséről*, *kvázi-haláláról* beszél, szóhasználatából pedig kiteszik, hogy a hírnév elvesztésével (vagy megszerzésének ellehetetlenülésével) a társadalmi lét, halála után pedig a kollektívum róla való emlékezése válik lehetetlenné.²⁰ Ebből is látszik, hogy míg a *Toldiban* a hírnév megszerzése a tét, addig a *Toldi estéjének* központjában a már megszerzett hírnév megőrzése, az utókor e hírnévhez kötődő emlékezete forog kockán.

Mennyiben nevezhetjük azonban ezt a kollektív emlékezetet vagy akár kulturális emlékezet iránti vágyódásnak, és nem csupán az egyén alapvető igényének, hogy bajtársai őrizték meg alakját emlékezetükben? Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a *Toldi* eseményei (esetlegesen egy, a trilógia belső kronológiáját követő olvasat esetében akár a *Toldi szerelmének* eseményei is) mind előzményként adtak, ezekből pedig tudható, hogy Toldi nemcsak egy bajtárs, egy a király lovagjai közül, hanem a legjobb, a legvitézebb, ilyenképp pedig emblematikus alak nemcsak az udvaron belül, hanem a nép számára is. A kollektív emlékezet egyik alapvető feltétele, hogy a közösség önelképzelésének terén *konnektív struktúráként* funkcionáljon.²¹ Toldi alakja azért töltheti be ezt a szimbolikus szerepet, mert a társadalom rétegeit a leg szélesebb skálán képes képviselni: a királyi udvar legvitézebb lovagja, aki egyúttal paraszti közösségbeli múlttal rendelkezik.²² Az egész nemzetét siratja, amikor saját sírját ásva arról panaszkodik Bencének, hogy „Még tán bírtam volna, de már annak vége, / Nincsen a hazának énreám szüksége”. (*Toldi estéje*, I, 30.) Nem csupán a bajtársait, a szűk közeget hiányolja, irántuk érzett csalódását fejezi ki, hanem önmagát is a haza szolgálatába állított személyként érzi mellőzve.²³ Noha a mondanok értelmezésekor Toldy Ferenc meglátását bírálva Kemény Zsigmond tartózkodik Toldi alakjának szimbolikus értelmezésétől,²⁴ a későbbiekben láthatjuk, Arany művében a két olvasat nem válik el, amennyiben Toldi személyének drámája éppen abból ered, hogy a közösség számára szimbolikus szereppel bír, s ő maga is ehhez az elváráshoz igazította önképét.

Toldi alakjának emblematikussága sosem eleve adott: Arany szövegében az tünteti ki alakját, hogy a *Toldi estéje* nemcsak a már sorolt írásos előzményeket tartja folyamatosan játékban, hanem a legfontosabbat, a *Toldit* is. Ez nemcsak azt eredményezi, hogy a két szöveg egymáshoz viszonyítandó, hanem azt is, hogy – a főhős egyezésének következtében – az előszöveg mozzanatai mintegy felhalmozódnak és lerakódnak a címszereplőre, ahogy például a jelentések halmozódnak egy azonos hangalak mögött. Ahogy a lovagregények vagy az *Iliász* hősei a hírnévért teszik kockára magukat, Toldi is egy ilyen jellegű emléket akar maga után hagyni. A trilógia mint emlékszöveg egy olyan emlékezetet kíván közvetíteni, amelyet nem ő teremt meg, csupán felfrissít,

²⁰ SZILÁGYI Márton, „Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének”. Arany János: Toldi, Alföld 2005/12., 92.

²¹ ASSMANN, A kulturális emlékezet, 16.

²² Noha a parasztság Toldi számára eleve csak (szervetlen) közeget, és egy pillanatra sem identitást jelent. A marxista Toldi-kép köztudottan ezt a szervetlenséget kívánta kiiktatni az értelmezésekben.

²³ Toldi képviseleti, nemzetrepresentáló szerepét Szilágyi Márton is kiemeli, lásd SZILÁGYI, I. m., 86.

²⁴ KEMÉNY, I. m., 52–54.

s amelyet rétegződve tartalmaz²⁵ és reprezentál. Toldi mint az összes mű hőse, így olyan metamorfózisok során megy keresztül, amelyekben folyvást újraalakul, de mindközben önidentikus marad, míg az előzmények rá alakodnak emblematisz alakjára. Mindezt a mű narrációja láthatóvá is teszi azzal, hogy Toldi emlékezete során mindig az előző Toldi-szövegek emlékezetét is játékba hozza, így az emlékezet tematikus problémája egyúttal poétikaivá válik.

Elvitathatatlan, hogy az elmúlás feszültsége mindvégig hangsúlyosan jelen van a műben. Ahogy Tamás Attila figyelmeztet: a mű cselekménye a sír megásásától a sírba való megterésig terjed, s Arany sorai még a természet és a napszakok váltakozásának leírásában sem engedik felednünk ezt: „S este szép pirosan visszatekint a nap. / Ki gondol akkor rá, hogy mindjárt lemegyen?” (*Toldi estéje*, IV, 25.)²⁶ Az emlékezés szempontjából a halál illetően jelenléte azért bír különleges fontossággal, mert tökéletesen megfelel az assmanni szakadásformának, amely nem más, mint az az „őstapasztalat, mely nyomtalan eltűnés és megőrzés közt döntésért kiált, a halál. Az élet csak véget értével, végérvényes folytathatatlanságával nyeri el a Múltnak azt az alakját, amelyre az emlékezés kultúrája épülhet.”²⁷ Míg azonban a fizikai halált már csak az emlékezet élheti túl, addig a társadalmi halál még életében utolérheti azokat, akik az öreg Toldihoz hasonlóan kiszorultak a közösségből. A felelevenítés, a feltámadás már a *Toldi*-ban is feltűnik, azzal az enyhítéssel, hogy Toldi életerős ifjú, még lehetősége van változtatni a sorsán, míg a *Toldi estéjében* az öreg lovag, emléke fennmaradásáért, egyedül a hírneve tartósságában reménykedhet.²⁸

A Szent László-legenda mint belső tükör

A halál utáni lét, a felelevenítés kapcsán érdemes közelebbről szemügyre vennünk az ötödik énekben az apródok nótájából megismert Szent László legendát, amely letisztultan viszi színre a feltámadás problematikáját, és mint olyan, egyfajta *mise en abyme* funkciót tölthet be a művön belül.²⁹ A király alakjának megjelenítése közvetett, azaz a versben nem közvetlenül Szent László tűnik fel a saját történelmi közegében, hanem egy 15. századi esemény kapcsán kerül megidézésre, ami önmagában is kidomborítja az emlékezés momentumát. Újabb indok a különböző történelmi korok és alakok összevetésére, hogy bár a legenda Szent Lászlót állítja a középpontba, a megidéző korszak a Nagy Lajosé (Toldi kora), így a párhuzam közöttük szembevetendő. Tradicionálisan e két királyunkat szokás lovagkirálynak nevezni, továbbá jól ismert,

²⁵ A hagyományrétegződés fogalmát Dávidházi Pétertől vettem át, noha nem merném állítani, hogy nem önkényesen, jelen problémára szabva alkalmazom. DÁVIDHÁZI Péter, *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pro Pannonia, Pécs, 2009.

²⁶ TAMÁS Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 64.

²⁷ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 33.

²⁸ „Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének, / Csak híre marad fenn karunk erejének.” – az öreg Toldi és a király párbeszédéből (*Toldi estéje*, VI, 32.).

²⁹ Már csak azért is, mert Szili József, aki egy külön alfejezetet szentelt a trilógia versbetéteinek, a *Toldi estéjének* egy betétszövegét sem említi (vö. SZILI, *I. m.*, 62–64.).

hogy a fiatal Lajos példaképként tekintett Lászlóra. Kiindulópontként bizonyítandó, hogy Szent László alakja ténylegesen az emlékezés produktuma, és nem egy önmagában való, öntudattal és szabad akarattal rendelkező jelenség, amely a mindenkori jelentől függetlenül létezik, így kívülről is képes lenne beavatkozni az aktuális történésekbe. A ballada első olvasata ugyanis éppen ezt sugallja: Szent László, a halott király kényére-kedvére kel ki a sírból, és ha úgy adódik, megmenti a magyarságot, mert *önmagától képes rá*. Ezzel állítható szembe Assmann hermeneutikusabb, ha tetszik befogadóközpontúbb megközelítése, mely szerint a múlt azáltal keletkezik, hogy az emlékező, legyen az egyén vagy közösség, viszonyba lép vele.³⁰ Ezt alapul véve érdemes feltárni a mű azon részét, ahol a felidézés aktusa érhető tetten, hiszen Szent László, mint a múlt megtestesítője csak úgy létezhet a jelenben, ha az életre hívja.³¹ A helyzet attól problematikus, hogy ez tettelesen csak a kilencedik strófában történik meg, ahol a szorult helyzetbe került székelyek kétségbeesetten felkiáltanak: „Uram Isten és Szent László!” Ha ezt nevezzük ki a felidézés momentumának, akkor Szent László jelenléte egyrészt a harc hevében kreált dicső előd segítségül hívásának, másrészt a szenthez intézett fohásznak az eredménye. Arról, hogy ez a fohász vagy segélykiáltás csak a buzdító szándék eszköze vagy tényleges megidézés, nincs is értelme dönten, hiszen az Arany-műben e nézőpont attól válik különlegesen összetetté, hogy Szent László már a segélykiáltás előtt is tevékenyen részese a történetnek, már „életre kelt” a tényleges csata előtt. Itt érdemes játékba hozni a *Toldi estéjének* cselekményét, hiszen a betéballadához is csak mint olyan kicsinyítő tükörhöz fordultunk, amelyet a kerettörténet megvilágításához használhatunk fel. Láthatjuk, két problémával állunk szemben: ha elfogadjuk, hogy az emlékező közösség hozza létezésbe a múlt bizonyos elemeit, akkor Szent Lászlónak a közösség felelevenítése előtti életre kelése problematikusává válik. Azzal együtt, hogy Toldira pedig nem tudunk emlékezendő múltként tekinteni, hiszen még meg sem halt. Csakhogy a két probléma egymást világítja meg, kirajzolva a kollektívum teljhatalmú szerepét az emlékezésben: minthogy az emlék azáltal lép vissza a létbe, hogy a közösség tudatosítja magában az emlékezés aktusát és kapcsolatba lép vele, Toldi élete annyira nem élet, amennyire Szent Lászlóé sem az. Ezt persze Toldi esetében csakis a társadalmi lét szintjén állíthatjuk, hisz az ő fizikai léte megkérdőjelezhetetlen, azonban a halál, mint probléma a társadalmi felejtésben érhető tetten. Miután legyőzte az olasz lovagot, Toldi így fordul Bencéhez: „Nem venség az, ami engem sírba teszen, / Régi kardját, ime, most is birja kezem.” (*Toldi estéje*, IV, 9.) Toldi tudatában van annak, hogy az ő elmúlását a nép által való feledés okozza: „Hazamene halni, és most holt híre jár” (*Toldi estéje*, I, 6.) – azaz lehet, hogy fizikailag még életben van, de a közösség számára már halott. A fizikai halált a társadalmi követi, itt azonban fordítva történik: Toldit elfelejtik, és ő annyira kötődik a közös-

³⁰ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 31.

³¹ Szent László alakja így a romantikus költészet klasszikus toposzához, a történelmi múlt szelleméhez (vö. Kölcsey: *Huszt*, Vörösmarty: *Az élő szobor*) vagy a balladák kísérteteihez (*Bor vitéz*, *A honvéd özvegye*, *Éjféli párba*) válik hasonlatossá, és nem a tematikusan kézenfekvőbb *Szent László fűve* című mű László-képéhez, noha mint a pogányság ostora, a keresztény magyar hit ősi bástyája, a nemzeti identitás szempontjából funkciójuk egyezik. Ami érdekesebb, hogy Toldi alakja hogyan állja meg a helyét e szentté avatott, kanonizált hős mellé állítva.

séghez (vö. képviseleti szerep), hogy nélküle fizikai élete is céltalanná válik. Bencét, aki nyilvánvalóan nem ebben a helyzetben van, nem zavarja a társadalmon kívüli lét: ő értetlenkedve áll mestere problémái előtt, éppúgy nem fogja fel a tragédiáját, mint amikor kezdetben sírt ás, sem akkor, amikor az utolsó énekben haldoklik. Hasonlóképp mutatkozik meg, hogy a neve, mely megkülönbözteti másoktól, önidentitásának és a rá épülő emlékezésnek a kulcsa, teljesen egyezik az apjával: „Rátekintett Toldi a kicsiny halomra, / Mely a *másik* Bence földi részét nyomta.” (*Toldi estéje*, I, 23.)

De ahogy a közösség felejthet, úgy a felidézés is az annak privilégiuma. Ezt szemlélteti, hogy Toldi már a sírjában áll, amikor a küldönc, Pósfalvi János járul elé az üzenettel:

Fényes Budavárból hozván a hírt jövet,
Régi jó baráti ottan kegyelmednek
Az öreg bajnokra visszaemlékeznek,
Visszaemlékeznek sok csuda dolgára... (*Toldi estéje*, I, 35.)

Ezután ecseteli, hogy a haza becsülete veszélyben forog, mire Toldi azonnal kikel a sírból a Szent László legenda eseményeit idéző monológgal:

Vidd hírül az öreg cimboráknak
Hogy a vén bajnokot sír fenekén láttad:
De a lelke ott lesz a viadaltéren,
Vérbosszúját állni idegen véren. (*Toldi estéje*, I, 39.)

A fenti idézetek az emlékezés szövegen belüli alakzatainak működésmódjára világítanak rá: mivel a társadalom mindig csak a saját vonatkoztatási keretei közt tud felidézni bizonyos emlékeket,³² párhuzamba állítható a betét és a kerettörténet apropója az emlékezésre. Minthogy a legendában Nagy Lajos a pogányok ellen vív háborút, adottak a keretek Szent László, a nagy pogányverő lovagkirály felidezésére,³³ ha ehhez a Nagy Lajos–Szent László-párhuzam nem lenne elég. Toldi esetében szintén a fenyegetettség a döntő: minthogy egy lovagi tornán az udvar összes lovagját legyőzik, a nemzet becsülete kockán forog, nem meglepő, hogy az egykori legnagyobb vitéz emléke kezd megerősödni. Mindez az emlékezés fontosságának azt az aspektusát helyezi előtérbe, hogy a múlt megőrzése és ápolása a közösség fennmaradásának szükséglete. Nemcsak az emlék függ a közösségtől, de a közösség is rá van hagyatkozva az emlékezetére. Az őt fenntartó emlékezőközösség elpusztulásával elenyészik az emlék is, emlékek híján azonban a közösség is elveszíti *konnektív struktúráját* és széthullik. Toldi és Szent László a különböző szöveghelyeken ezt a kitüntetett szimbolikus szerepet töltik be.³⁴ A saját kultúránkhoz, a saját identitásunkhoz való ragaszkodás, amely

³² ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 40.

³³ Vö. Szent László leírásakor: „S fogja a nagy csatabárdot, / Mellyel egykor napkeleten / A pogánynak annyit ártott.” (*Toldi estéje*, V, 13/4.)

³⁴ Kettőjük párhuzamához lásd még: „A költő bele is foglalta [ti. a Szent László legendát – K. B.] a Daliás idők első dolgozatába, a VI. énekbe (37. vsz.), Toldira ruházva. Toldi ott terem a hadban a tatárok ellen

megóvhat egy másiktól való legyőzetéstől. Ez azért is releváns, mert az etnikai és vallási ellentét mögött, amely a Szent László legendában is ott feszül a két nép között, Max Weber szerint, „természetszerűleg valamiképpen a »kiválasztott nép« gondolata áll”.³⁵ Így, ha az emlékezésre történő reflexióként olvassuk a verset, a magyarok és tatárok közötti harcot csakis az emlékezet, a nemzeti identitás erőssége döntheti el. Ehhez a győzelemhez azonban a tudatosítás elkerülhetetlen: amíg ez nem történt meg, Szent László láthatatlanul bolyong a csatatér körül, illetve Toldit is, aki bár nyilvánvalóan testi valójában jelenik meg a sorompóban (és az olvasó számára önmagában is létezett az adott eseményt megelőzően), csupán szellemként látják, nem ismerik fel.

Figyeljük meg azonban, hogy a közösség számára a jelenlétük a kritikus pillanatokban nem tisztázott. Szent László csatában való megjelenése a magyarok számára nem érzékelt: „Most a bércen, láthatatlan, / csattog a nagy érclő körme.” (*Toldi estéje*, V, 13/9.) A magyar sereg önmagában Szent László hagyományát követte, amikor a pogányok ellen csatába vonult, ezzel azonban nem tudatosította magában ezt a hagyatékot. Kissé sarkítva azt is mondhatnánk, hogy ami itt végbemegy, assmanni terminológiával, csupán *mimetikus* és nem *kulturális* emlékezet, hiszen a magyar sereg keresztény lovagseregként ténylegesen Szent László hagyományát követve vívja ki győzelmét, azonban mindennek tudatosítása csak utólag, az öreg tatár tanúságtételének végighallgatása után teljesedik be. Hasonló helyzetben van Toldi is, amikor a sorompóba áll. Bár tény, hogy ő maga egy barát álcájában érkezik, miután a rudat megemelve egyfajta erődemonstrációt tartott, Arany a következőképp írja le az őt figyelő közönség reakcióját:

Álmélkodik a nép, eláll szeme-szája,
A vitéz karoknak erejét csudálja,
Suttog babonáról, kételkedve morog:
Nincsen Istentől e szemmel látott dolog,
Van, ki a barátban Toldira ismerne,
De vénelli Toldit oly nehéz fegyverre. (*Toldi estéje*, III, 22.)

Amikor pedig legyőzte az olaszt:

Ki volt ez? mi volt ez? ördög-e vagy barát?
Mért fel nem fődözte a királynak magát?
Mért hódolni nem ment? vagy semmi szüksége
Földi jutalomra, földi dicsőségre...? (*Toldi estéje*, III, 42.)

Jól látható, hogy a feléledt (felélesztett) hős jelenségét az akció közben a közösség képtelen azonosítani, sokkal inkább a mítosz, a babona, a *legenda* csodás jellegét dom-

(1345), óriás ereje csodával határos, a székelyek Szt. Lászlónak képzelik.” ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Budapest, 1951, 475.

³⁵ MAX WEBER, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, II/1., *A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992, 99.

borítják ki. Ez összecseng azzal, ahogyan az öreg tatár Szent László alakját írja le: „Mert nem volt az földi ember, / Egy azokból, kik most élnek.” (*Toldi estéje*, V, 13/16.) Míg a halott királyt a magyarok nem is érzékelték, Toldinak csak az azonosítása problematikus, viszont az emlékezésnek arra is feltétlenül szüksége van. Arany számos utalást tesz jelenlétük érzéki recepciójára, egyben annak kritikájára is: megfigyelhetjük, hogy a közeledésüket mindig a lovak patatajának auditív hatása jelzi.³⁶ A hangokat az érzékelés megbízhatóbb formájaként írja le. Szent László láthatatlan, csak lova körmenek csattogása jelzi közeledtét,³⁷ Toldit pedig Lajos király a hangjáról ismerte fel:

De vidult azonnal, orcája kiderült:
Nemcsak látja már, hogy erősek az inak,
Mennydörgő szavát is hallja vén Toldinak. (*Toldi estéje*, III, 29.)

Azonban a hiába tudunk rámutatni egy, az érzékek felőli felismerésre, e tapasztalat ereje megkérdőjeleződik, hiszen éppen az érzékeiknek nem hisznek:

Az urak egymásra néztek, de nem szóltak,
Látszott képükön, hogy zavarodva voltak,
Nem akadt közülök aki szót emeljen,
Mindenik azt várta, hogy a másik feleljen. (*Toldi estéje*, III, 25.)

Hogy látják, ami előttük zajlik, kétségtelen, azonban azzal, hogy szó nélkül fogadják, hogy nem vált ki belőlük semmilyen megnyilatkozást, érződik, hogy a tudatosulás (értelmezés?) nem megy végbe. Az urak reakciójához hasonlít a népé is, amikor Toldi megjelenik a viadalon: „Összenézett a nép, nézett, de hallgatott.” (*Toldi estéje*, III, 10.) Ez a fajta néma bámulat, amely az egész jelenséget egy csodás, hihetetlen jelenésként fogja fel, és így ellehetetleníti a kollektívum azonosulását a látottakkal, megjelenik a Szent László balladában is, amikor Arany csodaként nevezi meg a jelenést.³⁸ Toldi maga is ezen bánkódik, amikor Bencének hazafelé panaszolja:

Nem hiába ástunk földalatti vermet:
Lásd Bence, a földön már meg sem ismernek
Mesévé csinálnak maholnap engem is,
Amiről azt mondják: hisszük is, meg nem is. (*Toldi estéje*, IV, 4.)

Majd később hozzáteszi: „Még szemökkel látnak s ihol már se hisznek.” (*Toldi estéje*, IV, 5.). Az érzékek nem közvetítik megfelelően azt a szimbolikus, kollektív emlékezet tárolta tudást, amelyet a hősök jelenléte jelent. A közösség egyes tagjai nem bíznak az

³⁶ Erre a *Szent László*-legendában ez a 2., 7. és 9. strófákban, a *Toldi estéjében* a harmadik ének 4. strófájában találunk utalást.

³⁷ „Hallja körme csattogását / A vad székely és a csángó: / Ám a lovát és lovagját / Élő ember nem láthatja.” (*Toldi estéje*, V, 13/7.)

³⁸ „Összegyűl a tenger néző, / Hinni a csodába, melyet / Egy elaggott, sírba hajlott / Ősz tatárnak nyelve hirdet.” (*Toldi estéje*, V, 13/13.)

egyéni érzelmeikben, egymáshoz fordulnak, hogy bizonyosságot szerezzenek a látottról, ahogy az urak is némák maradtak, arra *várva, hogy a másik feleljen*.

A probléma további árnyalásához a mű emlékezettel való kapcsolatának egyik legkritikusabb pontjára térhetünk. Mikor Toldi szó nélkül elhagyja az udvart, heves vita bontakozik ki arról, hogy mit láttak maguk előtt. Ekkor tanúságtévőként hívják Pósfalvit, aki mintegy lezárja a vitát azzal, hogy esküszó mellett azonosítja Toldit. Szent László esetében az öreg tatár tanúságtétele még hangsúlyosabb, hiszen ott az érzékelés is kétséges volt a közösség számára. Az viszont mindkét esetben egyezik, hogy a tudatosítás a tanúságtétel révén valósul meg. Ezt még egy, az ötödik ének utolsó strófájából vett részlet illusztrálhatja:

A király nem tudja, mi? s miért történik?
Szemének, fülének nem hiszen, csak félig:
Szeme a távozó vén bajnokra tapad,
Füle visszacseng-bong minden hallottakat.
Majd, hogy a büntettet hallja a csoporttul,
Meghül benne a vér, ábrázatja mordul,
S kiált, odakapván kézzel a szívére:
„El kell fogni Toldit! halál a fejére!” (*Toldi estéje*, V, 20.)

Toldi vérengzését Lajos a saját szemével látja, mégis csak akkor tudatosul benne a tett súlya, miután a csoport tudatosítja benne a látottakat.

Mínthogy Szent László és Toldi emlékképe egyaránt a tanúságtételeken át érhető el, a közvetítés problémájába ütközünk. Assmann a kulturális emlékezetet egy kiterjesztett kommunikációs szituációként írja le, amely külsődleges tároltságával hagyományozhatóvá, de egyúttal manipulálhatóvá teszi az emléket. Noha a tényleges rögzítettség és emlékezet viszonya jelen írás fő témája, elsőként az assmanni tipológiába kevésbé illeszthető tanúságtételekkel érdemes szembenéznünk. Problematikus, hogy ezeket a *szóbeli* tanúságtételeket (elsősorban az öreg tatár monológját) nehezen azonosíthatjuk az emlékezet par excellence rögzített formáival, hiszen feladatkörük nem szűkül le az emlékezet továbbadására (mint például a későbbiekben tárgyalni kívánt sírfelirat és emlékmű esetében), csupán egy azonosító gesztussal életbe léptetik az emlékezetet, de ez helyhez és szituációhoz kötött, és nem is mindig motivált (például Pósfalvi esetében). A művön belül azonban e tanúságtételek legitimizáló szerepe az emlékezés működésmódjában mégis hangsúlyos szerepet kap. Már csak azért is, mert az emlékezet hiánytalan és torzítatlan értelmezésének lehetetlenségét is színre viszi. Bár Pósfalvi tanúságtétele végül felülkerekedik, az öreg barát Toldival azonosítása ellen sok más hamis tanúságtétel is állást foglal:

Másik ügyességellyel állítja, hogy megholt
Az öreg Miklós, – ő temetésén is volt. (*Toldi estéje*, III, 22.)

A következő példa pedig a tanúságtétel mítoszkeltő hatására is reflektál:

Olyan is van elég, aki, ha csak lehet,
 Szörnyíti erősen a csudás híreket,
 Sőt, ha mástól nem hall, jobban esik neki,
 Ha maga csinálhat és azt terjesztheti.
 Egyik ezek közül azt a mesét lelte,
 Hogy e biz' a meghalt Toldi Miklós lelke;
 Elragadt a félsz, a sziveket eltélé, –
 Még aki nem hitte, az is borzadt belé. (*Toldi estéje*, III, 23.)

A fenti példák rávilágítanak, hogy a tanúságtételek, amelyek az eddigiek alapján az egyéni érzékelés fölött álló, legitimizáló funkcióval bírnak, szintúgy fenntartással kezelendők. Nem mintha Pósfalvi nem lenne megbízható forrás: az olvasó tudja, hogy igazat mond, azonban a rengeteg megbízhatatlan mellett ez a szóbeli tanúságtétel is elveszti megkérdőjelezhetetlen hitelét. Bár az öreg tatár „beszéde fölül ugyan nincs kétség”, figyelembe kell vennünk, hogy az adott szituációban ő a legyőzött, frissen megkeresztelkedett ellenséget képviseli. Bár a megkeresztelkedés aktusa feljogosíthatja, hogy hiteles tanúként beszéljen, éppen az átállás friss volta kelt egyben gyanút is ellene. Nem véletlen, hogy egy végső legitimizáló tanúságtétel, a halott király örének beszámolója, amely véglegesen alátámasztja az előző hitelességét. Azonban a megbízhatóságra tett újabb utalás (az ör jelzője „nem szavajátszó”) túlhangsúlyozza a vonást, és ismét gyanúba kever. Láthatjuk, hogy az emlékezés szóbeli közvetítése kritikus megközelítést igényel, de ez betudható annak, hogy ezek a tanúságtételek mindig csak az adott emléknymó értelmezései, így nem is lehetnek tökéletesek; problémásabb, hogy gyakran nem is törekszenek hitelességre, mint amikor a közvetítők szánt szándékkal hazudnak, misztifikálnak.

Az emléknymók jelenléte folyamatosan átszövi a mű történetét (ilyenek a síremlék, az emlékmű, az adott hős históriás énekekbe, legendákba foglalása), azonban magára a nyomra, mint az emlékezet közvetítőjére, az emlékezés kioldógombjára is több szöveghely hívja fel a figyelmet. Ezek közül a lehangsúlyosabb az, amikor az olasz lovag legyőzését követően Toldi és Bence hazafelé tart úgy, hogy nem fedik fel kilétüket:

Toldi elül, Bence utána csendesesen,
 Nem dobban az úton lovaik lába sem,
 Körme sík homokba csuklóig lehalad,
 Nyom előttük sincsen, utánok sem marad;
 Ha maradna is, azt mindjárt egyenlőre
 Söpri az éjszaki szélnek fölözője. (*Toldi estéje*, IV, 1.)

A negyedik sor rávilágít a nyomhagyás mint az emlékezés egyedüli lehetőségére, hiszen a nyom nemcsak térben értelmezendő (nyomkövetés), hanem időben is, hiszen mindig csak azok számára működhet nyomként, akik időben is később találkozhatnak vele, s akik ezért már idegenként állnak hozzá, így értelmezniük kell. Azzal, hogy Toldi nem fedte fel magát, nem adott esélyt a közösségnek azonosítására, elodázta

a lehetőséget, hogy a neve mint denotátum megőrizze hőstette (és így önmaga) emléket. Az azonosíthatatlanságból következő felejtés, a felejtésből következő társadalmi halál, a nemlét tökéletes formája tisztán fejeződik ki a strófában, amennyiben megfigyeljük, hogy Toldiék jelenléte semmilyen formában nem érzékelhető. Mivel nem hagynak nyomot, ezért az emlékezők (akik ilyen értelemben nyomkövetők) számára az előzetes otlétük is kétségesnek tűnik. Ha nincsenek nyomok, kérdéssé válik, hogy jártak-e erre valaha: ezt érzékelteti Arany, amikor egész jelenlétüket kísértetekhez hasonlóan írja le, amennyiben auditíve nem érzékelhetők, hisz sem ők, sem a lovaik nem keltenek zajt, továbbá nem is láthatók, hisz az *éjszaki szél* utal arra, hogy a láthatósági viszonyok is korlátozottak. E strófa olvasatában lelhetjük meg a kulcsot arra nézvést, hogyan kapcsolódik a fizikai érzékelés az emlékezethez. Mert bár nem érzékelhetők, az olvasó tudja, hogy ők valóban ott vannak (ahogy Szent László is valóban ott volt a csatában, és Toldi is valóban élt, s nemcsak a szelleme jelent meg a királyi udvarban), azonban kirajzolódik, hogy a kollektív tudat értelmezésének függvénye, a tényleges jelenlétük vagy annak hiánya. Toldi ezt világítja meg Bencének, mikor hazafelé lovagolnak:

Hisz te látod, Bence, te látod mivé tett! [ti. Lajos]
 Elsötétült lelkem, mint a sötét árnyék,
 Ollyá lettem, mintha már földön se járnék. (*Toldi estéje*, IV, 7.)

Látható, a nyomhagyás fontossága döntő jelentőségű, hiszen a múlt értelmezése, a múlt múltként való megtapasztalása is csak úgy mehet végbe, ha az nem múlik el teljes mértékben, *nyom nélkül*. Ennek függvényében érdemes megvizsgálni azokat a szöveghelyeket, amelyekben a tudatos, ha tetszik, motivált nyomok, a megőrzést elsődleges feladatuknak tartó emléknymok kerülnek előtérbe. Ehhez a Szent László legenda egyik legérdekesebb szöveghelye kínálkozik: az a pillanat, amikor a halott király, sírboltjának vasajtáját feltaszítva, a felszínre érkezik. Szent László szembetalálkozik önmaga lovagszobrával, azzal az emlékművel, amelyet az utókor az ő dicsőségére, az ő emlékének megőrzéséül emelt. Az „érclő érclovagját földre dönti,” hogy a szobor-király helyett a megelevenedett ülhessen a helyébe, mintegy szimbolikusan színre véve a felelevenítés momentumát. A szöveghelyet az teszi érdekessé számunkra, hogy magába foglalja az emlékezés közvetítettségének mozzanatát, amennyiben a szobor, az *emlékmű* az, ami el tudja juttatni Szent Lászlót a közösséghez:

Messze a magas talapról,
 A kőlábról messze szöktet;
 Hegyen-völgyön viszi a ló
 A már rég elköltözöttet. (*Toldi estéje*, V, 13, 6.)

A szobor mint az emlékezés közvetítője e helyütt csak akkor állja meg a helyét, ha a térbeli távolságot, amely elválasztja a harcolókat és a halott király szellemét, egy olyan metaforikus térként képzeljük el, amely az emlék és az emlékezőközösség távolságát,

a felejtés üres terét jelképezi. Amennyiben a harcot az adott fél a kollektív emlékezet által megerősített identitása dönti el, akkor láthatóvá válik, hogy a király szellemének megérkezése, s annak a magyar sereg „Uram Isten és *Szent László!*” segélykiáltásával egybeesése lehet egyedül az a pont, ahol a másik fél elveszíti a harcot. E megközelítés tartható a *Toldi estéjében* is, hiszen a nyomkövetés tér- és időbeli horizontja, mint az emlékezés aktusának metaforikus artikulációja, a kerettörténetben is hasonló funkciót tölt be. A távolodó, az anonimitás álcája mögé húzódó Toldi az emlékezés horizontján ugyanannyira érzelhetetlen mint Szent László. Hogy a távolságot a közönség azzal igyekszik áthidalni, hogy a távozó vitéz után erednek (Lajos legitimizáló parancsára), az egyben az emlékezés mozzanatát is jelentheti:

Egyszersmind az urak közül kiválogat
Fényes öltözetű éltet embert sokat;
Toldi után küldi: hűjék nyomba' vissza;
Sehogy ott ne hagyják, szörnyen rájok bízza.

De a nép sokallja mindezt sorra lesni,
Ujjongatva ömlik Toldit fölkeresni,¹¹ (*Toldi estéje*, III, 45–46.)

Az idézet arra is rávilágít, hogy az emlékezés, mintegy intézményesült procedúraként lép érvénybe (minthogy a király zárja ki Toldit az udvarból, így a kollektívum emlékezetéből, úgy ő az, aki el is rendelheti visszaidézését), a népnek mégis van egy ezt felülíró joga, amennyiben ők a „hivatalos emlékezőkkel” (az erre parancsot kapott katonákkal) szemben ezt ösztönösen, parancs és késlekedés nélkül, hamarabb teszik meg Toldinak elsősorban a „nép ajkán élő” emlékét artikulálva.

A szobor után egy másik emlékhelyet érdemes megvizsgálnunk, mely nem más, mint az elhunytak emlékének legáltalánosabb őrizője: a sír, a síremlék. Meghatározó momentum az emlékezés kapcsán, hogy a mű elején Toldi anyjának sírja előtt térdel, mintegy szembeszegezve magával az elmúlás problémáját. Toldi magának is sírt ás, és cselekedetét Bence egyetlen hozzászólására sem szakítja meg, kivéve egy alkalommal, amikor az öreg fégyverhordozó így fordul hozzá:

Aki volt halottunk, kedves életében,
Csendes sírban fekszik eltemetve régen:
Kedves nagyasszonyunk, Toldi Lőrinc nője,
Annak a neve van metszve ezen köre.
Elkopott az írás – dejszen nem is csoda,
Negyven éve lesz már, hogy bevésték oda;
Elmosá a zápor – dejszen csak hadd mossa:
Ügysem soká lesz már, aki azt olvassa... (*Toldi estéje*, I, 20.)

E strófa két fontos tanulással szolgál: egyrészt felfedi az alaptapasztalatot, miszerint a síremlék, a kőbe vésett felirat mint jelölő nem garantálja a jelölt, az emlék örök idő-

kig való fennállását, sőt huzamosabb ideig tartó épségét sem, hiszen a (materiális) írás mindössze negyven év alatt elkopott. Azonban maga a felirat nélküli sírkő még emlékeztethet azok számára, akik eleve tudják, hogy ki fekszik alatta. A felirat megmaradása önmagában nem garantálja az emlékezet továbbélését, hiszen az írás (főleg, ha csak egy név) nem elegendő az emlékezés beindítására, ha az emlékező nem rendelkezik előzetes ismeretekkel. Azaz a sírfelirat csak egy már meglévő emléket képes felidézni.³⁹ Bence kijelentése ezen túl azért kiemelt fontosságú, mert tetten érhető benne az emlékezés társadalmi feltételezettsége: emlékezők nélkül az emléknyom üres, ahogy nyomok nélkül a közösség emlékezete is elvész, ahogy erről már szó esett.

Az emlékezet kritikája

Láthatjuk, a művön belül az emléknyomok, az emlékezet intézményes és kulturális közvetítettsége, társadalmi kereteinek feszültsége problémaként jelennek meg. Szó esett a nyomszerűségről, az emlékezet közegre utaltságáról, a szóbeli tanúságtételekről, az emlékműről és a síremlékről. Bár mind játékba hoznak bizonyos problémaköröket (megbízhatóság, értelmezhetőség, maradandóság stb.), fontos következtetéseket csak akkor vonhatunk le, ha az emlékezet azon médiumát tüntetjük ki (mint ahogy a mű is teszi), amely nemcsak a mű történetében jelenik meg problematikusként, de magára a mű egészére is kihat: ez pedig a művészien megformált irodalmi alkotás. Itt az ideje, hogy a Szent László-legenda és a *Toldi estéje* cselekményének összehasonlítását követően, megvizsgáljuk, hogy maga a legenda miként épül a keret-történetbe.

Bár a *Toldi estéjében* még nem, a mű 1856-os önálló kiadásakor a cím alatt már megjelenik a *Legenda* címke, és innentől az újabb kiadásokban, gyűjteményekben mindvégig meg is marad. A *legenda* szó jelentése (felirat, olvasandó szöveg, a szentek példaértékű, csodás életrajza) egy olyan mozzanatot von be az értelmezésbe, melynek kánonképző gesztusa mögött eleve az emlékezés központi kérdése, a „Mit nem szabad elfelejtenünk?” kérdése áll.⁴⁰ Ahogy a mű történetében Toldi számára fontos az emlékezés, és ahogy maga a *Toldi estéjének* megírása is értelmezhető egy emlékező gesztusként, úgy ez a kettősség megvan a Szent Lászlóról szóló énekben is. Szent László felidézése tematikusan is tárgya a legendának, azonban a *Legenda* jelző denotátumként előre is utal a felidézés mozzanatára. Hogyan függ mindez össze a *Toldi estéjével*? Arról, hogy a mű az emlékezés szempontjából olvasott belső *mise en abyme*, már fentebb szó esett. A két szöveg az emlékezéssel kapcsolatosan felvett álláspontjának összecsiszolásával rajzolódik ki a *modi memorandi*, az emlékezés alakzatainak játéka a művön belül. Ahogy az apródok históriás énekként előadják a nótát Lajos udvarában, egyben a régi idők lovagi dicsőségét is felidézik (lásd a már említett, Lajos és Szent László közötti párhuzamot). Kérdés csupán, hogy a dal mennyire megbíz-

³⁹ A síremlék kapcsán újfent összevethető Toldi és Bence közötti különbség, amennyiben Bence számára az emlékezést nemcsak az önidentikus név hiánya, hanem az is gátolja, hogy apjának még síremléke sincs, csupán a lapú és burján jelzi annak hantját.

⁴⁰ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 30.

ható médiuma az emlékezésnek. Ha fogadtatását vesszük figyelembe, akkor semmiképpen: a hallgató apródoknak nem tetszik az ének, nem érinti meg őket, unatkoz-
nak rajta:

Egynek itt nem tetszik, másnak ott valahol,
Másnak a vén tatár nagyon hosszan papol.
„Egyszóval, unalmas, mint a böjti lecke,
Többet ér a jó bor, meg a szép menyecske. (Toldi estéje, V. ének, 7)

Megfigyelhetjük, hogy a „papol” és a „böjti lecke” kifejezések a legenda értékeléséhez egy formálisabb, szakrálisabb hangot adnak, ami elsősorban az olvasandóság kötelező jellegéből adódik, ezért nem utal kedvező fogadtatásra. A történetnek, benne Szent László alakjának, hagyományának az olaszosodott udvarban tehát nincsenek meg a kedvező keretfeltételei az emlékezéshez. Ezt erősíti, hogy a legenda hagyományosan olyan szöveg, amelyet hagyományosan szó szerint, változtatások nélkül. Minthogy a változatlan vallási szertartások, szövegek inkább a sémák ismétlődését és nem a megjelenítést, az adott korhoz illeszkedést, a feleleveníthetőség mozzanatát helyezik előtérbe, nehéz elérni, hogy a szöveg valós emlékezést indukáljon.

Itt azonban érdemes kitérni a legenda tényleges mediális státusára: bár a trón-
teremben előadott dalok mindkét esetben dalban, azaz hang által közvetítődnek, azzal, hogy az apród Szent László történetét egyben 'böjti leckeként', a *legenda* szó értelmében egy szó szerint olvasandó, ha tetszik kanonikus mű formájában adja elő, nem arat sikert, nem éri el közönségét. Míg a Toldiról szóló frivol dalocska a könnyed olaszos udvar berkeiben nagy sikert arat: bár a téma Toldiról szól, nem dicső hőstetteit énekl
meg, hanem a kor ízléséhez igazodva a szerelmi magánéletéről költ egy kanonikusnak legkevésbé sem mondható történetet. Toldi totális veresége az olasz lovaggal szemben, hogy bár (fizikailag) legyőzte, egy olyan nép zászlója alatt tette ezt meg, amely értékrendjében inkább az idegen népéhez közelít és ahelyett, hogy saját hőseit dicsőítene, inkább parodisztikus, humoros dalt sző róla, ráadásul hangsúlyozottan olaszos modorban.

Toldi számára az udvarba még reménykedve megy, akkor még hisz a megújulásban:

Hisz talán még rajtam is fog a pipere,
Belőlem is válik palota embere,
Rajtam is megakad holmi cifra rongy még...
Eh, barátim, hagyján! úgy kileszek, hogy még. (Toldi estéje, IV, 29.)

A megújulás lehetne az egyetlen út az emlékezethez, azonban azt a kollektívum irányítja: Toldi nem képes önmagát megújítani. Ha a nép a korához igazítja a régi kor emlékét, feledve annak értékeit, akkor annak eredménye a Toldiról énekelt gúnydal lesz. Toldi vérengzésének és tragikumának oka a szembesülés azzal, hogy a közösség nem méltó módon őrzi az emlékét, s hogy az emlékezetet közvetítő médiumok nem megbízhatók. A tanúságrétel lehet hamis, kitalált, a sírfelirat elkopik, históriás éneket már nem énekelnek, az új korok új dalai pedig megcsúfolják az emlékezetet.

Toldi rádöbben, hogy az ő emléke változatlan formában sosem tud fennmaradni, ami önmagában is tragikus lehet. De Toldiban ez összekapcsolódik egy értékítélettel is, mivel ami számára új, az rossz, az egykori dicső múlt hanyatlása csak.⁴¹ Hogy a magyarság elfelejti az ő emlékét, számára egyet jelent az erény elvesztésével. Ezért említettem, hogy az olvasatomban Toldi nem szűnik meg személy, individuum maradni, hisz ami itt lezajlik, az egy személyes tragédia. A személyes tragédiát viszont az okozza, hogy Toldi nem mint önálló individuum, hanem mint a nép hőse jelenik meg, és mivel magát is így értelmezi, ki van téve a nép értelmezésének.

Toldi vágya az emlékezet után szembekerül az emlékezés lehetetlenségével, kialakítva benne az emlékezés kritikáját, amelyet a halálos ágyán keserű szavakba is önt:

Dejszen ami elmúlt, az meghalt, elveszett –
Virrasztója is úgy jár: az emlékezet. (*Toldi estéje*, VI, 27.)

Minthogy a halott már nem tud közbeavatkozni, ha emlékét torzítják (ahogy Toldi rárontott az apródokra), elmúlása után a társadalmi halál, a felejtés elől már csak a fennmaradt nyomokon keresztül őrző közösség mentheti meg az emlékét. Toldi azonban csalódott az emléknymok közvetítő képességében, valamint abban is, hogy a közösség e nyomokat helyesen érti, és nem kényére-kedvére értelmezi. Úgy gondolja, a teljes feledés még mindig jobb sors, mint a torzított emlékként megmaradás. Ez járhat a fejében, amikor Bencének parancsba adja, hogy az ő sírját ne őrizze síremlék:

Te, öreg barátom, te temess el engem....
Ide temess akkor s ne tégy semmi jelet,
Csak, amivel ástam, ezt az ásónyelet. (*Toldi estéje*, I, 31.)

Hogyan értelmezhetjük ezt a végszót annak fényében, hogy Arany műve, a *Toldi-trilógia* maga is emlékezési aktusként, emlékműként értelmezi magát? A válasz a *Toldi* záró strófáiban olvasható:

Rettenetes vitéz támadott belőle,
Kalász-módra hullt az ellenség előtte,
Védte az erőtlent, a királyt, országot;
Csuda-dolgairól írtak krónikákat.
[...]
Nem hagyott sok marhát, földet és kincseket,
Nem az örökségen civódó gyermeket:
De, kivel nem ér föl egész világ ökre,
Dicső híre-neve fennmaradt örökre. (*Toldi*, XII, 20–21.)

⁴¹ „Fájt, hogy a magyarból olasz bábót csinál, / És szemébe mondtam: ez nem szabad, király! / Ha megromlik a nép régi jó erkölcsé: / Mit ér a világnak csillogó kenőcse?” (*Toldi estéje*, IV, 8.)

Az első rész jól láthatóan azzal a naiv reménnyel zárul, amelynek cáfolata a *Toldi estéjének* központi üzenete. Az örökké fennmaradó hírnév garanciája elvész, és az ezzel szembesülő Toldi le is mond a reményről. A *Toldi* poétikájában azonban nem is kerül konfliktusba a szöveg konstatív állítása a szöveg emlékjelként értelmezhető performatívumával. Azt állítja, hogy az írásos emlékek (krónikák) megőrzik a hírnevet, ezáltal önmagát mint írásos műalkotást is feljogosítja az emlékezet (hiánytalan) közvetítésére. A *Toldi estéjében* azonban a helyzet bonyolultabb, mert bár nyilvánvalóan megjeleníti, hogy az 'olvasandó' szöveg mint az emlék médiuma megbukik,⁴² önreflexív mozzanatában éppen önmagával kerül konfliktusba, önmagát építi le. Az írott alkotás azt állítja, hogy az írás nem közvetítheti híven az emléket, miközben persze ő maga is írás. Egyszerre állít emléket és állítja, hogy képtelen emléket állítani.

Bár a mű létmódjának e paradoxonát feloldani nem tudjuk, magyarázatot találhatunk rá, mégpedig azzal, hogy elővesszük újra a két versbetétet. Mindkét történetnek megvan a maga „epikai hitele”, hisz a legenda mellett a Toldi-dal is előkerült korábban, akár Ilosvainál. A formával Arany érzékelteti, hogy az utóbbi közelebb áll egy könnyed, olaszos udvarhoz, valójában a témaválasztás megvizsgálásával érhető tetten a kettő különbsége az emlék megőrzésére nézvést. A szent Lászlóról előadott ének egyike az ismertebb hozzá kapcsolódó történeteknek, és nemcsak formájában, de témájában sem kelt érdeklődést (mivel változtatásra – *legenda* esetében – nincs mód). Ugyanilyen unott fogadtatásra lelt volna Toldi egyéb hősi tettének éneke, így az apród szándékosan olyasmivel rukkolt elő, amely nagy tetszésnek örvendhetett: Toldi történetének egy olyan mozzanatával, olyan megformálásával, amely közönségsikerre számíthatott. Bár Toldi szempontjából ez teljes megaláztatás, a mű, az emlék szempontjából hatékony megoldásként könyvelhető el, amennyiben elismerhető, hogy Toldi mint személy nemcsak képtelen identikus lenni a róla kialakult szimbolikus képpel, hanem már megbecsülni sem tudja, hogy egyáltalán énekelnek róla, még ha az új kor szellemében is.

Ezt testesítheti meg a *Toldi estéjének* humora és parodisztikus szemlélete a *Toldi*-val való szembeállításában. Toldi nevetségessé válik azzal, hogy nem tudja elfogadni az idő múlását és a kor változását, így egy naiv hősi eposz keretein belül nem is lehetne bemutatni a történetét. Azon megújulás, amelyet azonban a humor megjelenése okoz, ad még egy esélyt számára. Az egyik leghumorosabb jelenet sokat sejtetően támasztja alá mindezt. Közvetlenül Toldinak a király udvarában tett látogatása és vérontása, a versbetétek elhangzása után, egy hangsúlyos váltást követően Bencére tér az elbeszélő, aki jókedvűen tesz-vesz az istálló környékén, miközben magában dúdolgat:

Egy öreges nótát dúdolt jó kedvében
Melynek a versét már elfeledte régen
Mindjárt rányerített odakünn a sárga
Szegény! az abrakot békétlenül várta. (*Toldi estéje*, VI, 2.)

⁴² Ezt jól szemlélteti, hogy a *Toldi estéjében* krónika már negatív felhangot kap, lásd Toldi panaszát arról, hogy „idő előtt krónikába teszik.”

Hogy a dalnak a ritmikus, formai jellege kerül előtérbe, összecseng Arany verstani gondolkodásának jól ismert, sokat idézett állításával, miszerint számára az alkotói folyamatban mindig előbb áll elő egy dal ritmusa, mint témája. *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányában pedig ezt írja: „Próza és vers. – Csalatkoznék, ki ez utóbbit csupán a lebegő mértékben, a rím összhangzatában keresné. Folyó és kötött beszéd közt, a tartalmat nem tekintve is, lényeges a különbség.”⁴³ Azonban a kiemelt szöveghelynél Arany abbéli aggálya, hogy egy téma nem feltétlenül garancia az emlékének fenntartására, kikezdi a formát is: a régies nóta elhangzásánál jelenlévő közönység, az istálló lova csak rányerit.

Ha jelentésre szoruló szöveggént fogjuk fel a művet, akkor a szövegiség adja meg a lehetőséget az emlék fennmaradására, amennyiben hermeneutikailag minden egyes olvasat a szöveg, így a benne megképződött emlék megújulását, így folyvást megújuló fennmaradását jelenti. De ha figyelembe vesszük a medialitásra tett reflexiókat és a művet írásként kezeljük, minthogy írásos formában hagyományozódik, beleütközünk az írásról adott kritikájába, amely épp az emlék eleven fennmaradásának a lehetetlenségét illeti: a materiális romlás mellett a rögzített írás változtathatatlanságával számolva csak „böjti lecke” lesz. Ezt megfontolva Arany nem a mű újraolvasásában látatja Toldi emlékképének fennmaradását, hanem csakis az újraírásban, ami sokkal inkább újraalkotást jelent, tudomásul véve, hogy emlék fennmaradásáért a médium felel. Ez azért is fajsúlyos kérdés, mert a *Toldi*-trilógia kanonikus helyzetét, „kötelező olvasmány” státusát figyelembe véve egyre közelebb kerül ahhoz, hogy lecke, és csakis lecke maradjon, ne több. Toldi – mint az emlékezetben megőrzendő hős – fizikai halálát követően a nép ajkain, szóban, dalban élt tovább, majd az írásos kultúrában már egyedül olyan tetteinek írásos emléket állító alakoknak köszönhetette létét, mint Ilosvai, majd később Dugonics András, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Arany János. Ha a vizuális kultúra korában még Toldi emlékéért aggódunk, akkor azt mondhatjuk, hogy emléke mindaddig veszélyben forog, amíg *mindössze* írásban közvetítőtik. Ha azonban hiszünk a hermeneutikának, akkor elmondhatjuk, Arany műve mindaddig megbízható emlékmű lesz, amíg partitúrájából érdekes olvasat alakítható ki. Bár jelen dolgozat fő célja, hogy az előbbire világítson rá, applikációja az utóbbi álláspontot képviseli.

Ha mégsem hiszünk a hermeneutikának...

Az írás létmódjának hangsúlyos felelőssége az emlékezés elevenességében az eddigiek alapján láthatóvá vált. A szóbeliség előnye az írásalapú kultúrával szemben tehát a hagyomány és emlékezet kettőssége. Míg a szóban hagyományozódó mű tartóssága kérdésessé válik, hiszen a lantos (énekmondó), a rapszódosz személye mint tároló igen rövid életű, így a közvetítés esélye alacsony. A kollektív emlékezet esetében a közösség úgy küszöbölheti ki ezt a nehézséget, hogy a nemzedékek egymásnak adják tovább a mű ismeretét, miközben (a szóbeliségnek köszönhetően) folyamatosan alakítják,

⁴³ ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról* = Uő., *Tanulmányok és kritikák*, szerk. S. VARGA Pál, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 311.

újraformálják azt. A hagyomány így folytonosságot eredményez. Az írás előnye egyértelműen a hordozó tartósságában rejlik, amely így közvetíthet távoli korok között, és az ezzel járó szakadás, történeti távlat leküzdendővé válik. Ez a „leporolás” amely pusztán az olvasás feladata lenne, az elemzés tapasztalatai alapján megkérdőjeleződik. Arany költészete úgy viszonyul az előzményként adott művekhez, mint ahogy Bence Toldi öreg fegyvertermében dolgozik: söpör, takarít, letisztítja a régi fegyverekről a rozsdát, hogy újra régi pompájukban ragyoghassanak. Ez azonban tevékeny munka: újraalkotás, amely az írás által történik, s mindemellett az emlékezet folytonosságának megteremtéséhez szükséges a pretextusok beépítése is. Ilosvai sorai azért fontosak, mert ezek teszik (auditív metaforával élve) polifonikussá a művet: ha a *Toldi*-művek a Toldi-emlékezet szeparált variánsai, akkor Arany műve egy olyan gócpont, amelyben ezek találkoznak. Toldi emlékezete, mint Miklós felújítandó háza, így egy olyan *hall of fame*, olyan *pantheón*ként jelenik meg, amelynek restaulásakor Arany narrátora válogat a rendelkezésére álló források között. Arany hozzáállásának szerénységét jellemzi, hogy mindezt sajátos humorral festi le, miközben nehézségeit sem rejti el:

Most Bencéhez térek, a ki otthon maradt:
 Mi emlékezetest vín véghez azalatt.
 Dolgozék a jámbor, szintúgy izzadt belé:
 Söpre, takaríta, kapkodott százfelé,
 A sok ócska fegyvert sorra törülgette,
 Egyiket letette, másikat fölvette,
 Hányt-vetett; csinált a majdani rend végett
 A szobában szörnyű nagy rendetlenséget. (*Toldi estéje*, VI, 1.)

A mű fenn akarja tartani a szóbeli hagyományozás látszatát, de az írásbeliség adta korlátok tudatosulása révén néz szembe saját nehézségeivel: az írás lezártságának, újraalakíthatatlanságának ténye arra kényszerít, hogy új mű szülessen, amely mintegy *patchwork*ként tartalmazza a forrásokat is, és ezzel akár komikussá is válhat.

Aranynak a műben kifejtett álláspontja azonban gyökeresen eltér napjaink írásfelfogásától. Nála az írás egyben a lezártságot is jelenti, a monumentumszerű létet, amely a szoborszerűség változtathatatlanságában kíván önmagáért kiállni. A mű szerint a *Toldi*-trilógia csak akkor tud majd eleget tenni az emlékmű követelményének, ha egy bizonyos történeti távlatból – amikor már nem képes önmagáért kiállni –, forrásként használva, mint a rozsdás fegyvert lecsiszolják, újraírják. Az újraírás ilyen formában történő megvalósulása azonban más feltételek mellett nyerhet értelmet a „második írásbeliség” korszakában. Arany idejében forma és tartalom közötti erős megkülönböztetés még hangsúlyos probléma, noha a hordozóra utaltság már kikezdi ezt az oppozíciót. Az új vagy materiális filológia, amely már az elektronikusan terjedő szövegeken edződött, ez utóbbi tekintetben járulhat hozzá manapság aktuális tapasztalatokkal a *Toldi estéjének* emlékezetkritikájához. Az emlékezet keretfeltételei ugyanis eszerint kísértetiesen hasonlítanak ahhoz a közegehez, amely az írásos dokumentumok elválaszthatatlan *összetevője* (és így nem a külső–belső oppozíciót hang-

súlyozó *hordozója*). Ahogy Toldi érvényesülése is attól függött, hogy milyen környezetben mozgott, úgy a szöveg (így az emlékezet is) csak közegére utalva létezhet. Toldi megállja a helyét a harctéren a lovag ellen, azonban a király udvarában, *új díszben* már nevetségessé válik. Ismertek a filológia újabb nézetei a variánsokkal kapcsolatban: amikor George Bornstein felteszi a kérdést, hogy ha a *Mona Lisa* a Louvre-ban található, hol van a *Lear király*, egész tanulmányt nyújtó válaszában arra a következtetésre jut, hogy „[h]a a *Mona Lisa* a Louvre-ban van, akkor a *Lear király* könyvlapokon, mindenfelé a világban.”⁴⁴ Az irodalmi alkotások intézményes megalkotottságának nyomtatékosítása így a szerzői autoritás klasszikus felfogását is lebontja,⁴⁵ amely eredményeként az Arany által elvárt újraírás nemcsak a hermeneutikai értelemben vett újraolvasásban valósul meg, hanem abban is, ahogy a művet egyáltalán prezentálják az olvasó számára. Minden *szövegkiadás* (sic!) egyben a *mű* újraalkotása is, amennyiben belátjuk, hogy az nem létezhet elválasztva médiumától. Ennek a legtisztább megvalósulása az interneten közzétett művek esete: ahogy David C. Greetham érvel, a posztmodern szövegkiadások csak akkor megvalósíthatók, ha a posztmodernség egyik alaptapasztalatát, a le nem zárhatóság, a folytathatóság kritériumát megtartjuk.⁴⁶ Ez pedig a nyomtatott kiadásokban nem, csak a nyitott, elektronikus felületeken hozható létre: a változtatás, a kommentár lehetősége a hagyomány folytonosságának technikai feltételeit teremti meg, amely az írás Arany által felvetett kételyeit írja felül.

A *Toldi* epitáfiumaként értett írásos hagyomány így élővé válik, amely többé nem szorul kizárólag a szóbeliségre. Toldi Miklós sírkő nélküli, lezáratlan hantja, benne a feltáráshoz-feltámasztáshoz szükséges ásóval így ezt jelképezheti, azonban nekünk már nincs szükségünk Bencére, aki a sír mellett élszóban számot adna a hős tetteiről.

⁴⁴ George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvoldalt?*, ford. VINCE Máté = *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 81–117.

⁴⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétosztása. (Poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon 1989/3–4., 328–343.

⁴⁶ David. C. GREETHAM, *Editorial and Critical Theory. From Modernism to Postmodernism = Palimpsest. Editorial Theory in the Humanities*, szerk. George BORNSTEIN – Ralph G. WILLIAMS, Michigan UP, Michigan, 1993, 9–28.

A francia irodalom története, szerk. Maár Judit

Jaj, de jó, hogy van, jaj, de kár, hogy szinte használhatatlan! Ez a kétes öröm, ez a kisé ellentmondásos, kissé kegyetlen gondolat kísértett szüntelenül, amikor a Maár Judit szerkesztette, az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában 2011-ben megjelent *A francia irodalom története* című kötetet olvastam. Jó, hogy van, és tisztelet annak, aki ebbe a vállalkozásba fogott és végigvitte, hiszen a francia irodalom történetének legutóbbi, teljességre törekvő, magyar nyelvű összefoglalása óta tényleg fél évszázad telt el, és – ahogy az előszó is utal rá – már csak ez is indokolhatja, hogy a magyar olvasók számára elkészüljön egy ilyen kötet. Jó azért is, mert az összegzésnek, az együtt, egymás kontextusában megmutatásnak, a folyamatok, tendenciák, alakulások, változások felvázolásának kétségtelenül fontos szerepe van a történeti ismeretek átadásában, hagyományozásában. De szinte használhatatlan, mert csak az elejétől a végéig való olvasásnak nyit teret, és mert a súlyos szerkesztési hibák (vagyis a szerkesztetlenség) miatt azt is nehéz meglátni benne, amire végső soron még csak azt sem mondhatjuk, hogy rossz: tíz évszázad francia irodalmával kapcsolatos alapszövegek legjavát igyekszik elénk vázolni nem egészen ezer oldalon, bár talán túlzott enciklopédikus igényvel.

Aki francia irodalomtörténetet ír magyarul, reménytelen, de szerencsés helyzetből indul. A modern filológus értelmezői helyzetének reménytelenségén kell felülemelkednie akkor, amikor az idegen nyelven olvasott művet magyarul értelmezve a fordítás nehézségeivel küzd meg: mert olyan művekről és szerzőkről is kell beszéljen, amelyek és akik saját olvasóközönsége döntő többsége számára elérhetetlenek, hiszen magyarul nem jelentek meg, vagy ha megjelentek, a fordításuk nem biztos, hogy közvetíti azt az értelmezési lehetőséget, melyet az eredeti nyelven megszólaló mű kínált. Nem könnyíti az sem a helyzetét, hogy kevés háttérismeretre alapozhat: nem számolhat azzal sem, hogy olvasói legalább nagy vonalakban tájékozódnak a francia irodalom, történelem és kultúra széles mezein. Azt viszont már maga dönti el, hogy miként küzd meg ezekkel a nehézségekkel. Megtestesítheti egymaga a Könyvet, mely egyszerre háttér és történet, tehát magában foglal mindent, amit az értelmező fontosnak tekint. Vagy szellemi és fizikai munkára ösztönzi az olvasókat, megbízik szorgalmukban és

értelmezői képességeikben, és úgy meséli a történetet (történeteket), hogy közben más könyvekben és forrásokban foglalt történetek elolvasására, megismerésére ösztönöz.

A két lehetőség között való választáskor viszont már határozottan szerencsés helyzetben érezheti magát az, aki francia irodalomtörténet írásába fog magyarul, ugyanis az irodalomtörténet-írás műfaját az utóbbi öt-tíz év magyar irodalomtudománya bőségesen körüljárta, több szempontból megvizsgálta, a francia irodalom pedig számos példával szolgál abból adódóan, hogy a magyarnál jóval nagyobb piacot képvisel, ahol egy időben több különböző szempontú, a közelmúltban készült összefoglalás is megtalálható, melyek metodológiai tekintetben is külön-külön urat képviselnek. Ezek közül csak háromról szeretnék röviden szót ejteni.

A Daniel Couty szerkesztette *Histoire de la littérature française* (Bordas, Paris, 2000. Negyedik, bővített és mindezidáig utolsó kiadása: 2004.) azt az irányt képviseli, mely a Maár Judit vezetésével készült könyvhöz a legközelebb áll. Kronologikus rendben tekinti át tíz évszázad francia irodalmát, és a nagy korszakokat tárgyaló fejezetek felépítése szinte végig azonos: a történelmi bevezetőt a „szellemi közeg” felvázolása követi, majd az irodalmi művek tárgyalása műfajok, irányzatok vagy időszakok szerint. Mindez azonban a valamivel több mint ezerötyszáz oldalas kötetnek csupán a felét teszi ki, a másik felében ötszáz oldalon a szerzők életrajzai olvashatók (ábécérendben), valamint itt kapott helyet egy részletes, történelmi, irodalom- és művelődéstörténeti adatokat felsorakoztató (százharminc oldalas) kronológia, egy közel nyolcvan (!) oldalas, tematikusan rendezett bibliográfia és a névmutató. A korszakokat tárgyaló fejezetek elmélyültsége összhangban áll a kötet logikus és világos szerkezetével, és azzal, hogy bizonyos információk (életrajz) és összefüggések (kronológia) megismerését, a mélyebb tájékozódás irányába mutató ösvények megtalálását (bibliográfia) a kötetben könnyen tájékozódó, lapozgatásra ösztönzött olvasóra bízta.

A Denis Hollier (*De la littérature française*, Bordas, Paris, 1995.; eredeti, amerikai kiadása: *A New History of French Literature*, Harvard UP, Cambridge, 1989.) és Michel Prigent (*Histoire de la France littéraire*, I–III., PUF, Paris, 2006.) szerkesztette irodalomtörténetek több téren mutatnak rokonságot egymással: egyrészt feladják az enciklopédikus irodalomtörténet-írás mítoszáat, azaz nem törekszenek arra, hogy reprodukálják és/vagy kialakítsák az irodalomtörténet jól körvonalazott kanonikus középpontját, másrészt – nyilván ezzel összefüggésben – felszámolják azt a hitet is, hogy az irodalomtörténetet egyetlen koherens történetként, egyetlen szálon végigfutva el lehetne mesélni. Mindkét kötetben sok szerző működött közre, és mindkettő sok történetet mesél, melyek kiegészítik, keresztezik, elmélyítik egymást, vagy éppenséggel párhuzamosan futnak, de nem már meglévő történeteket mesélnek újra, hanem mindegyik fejezet újragondolja saját témája kapcsán, miben áll az irodalom, és mitől mesélhető el ez történet formájában. Ez a gondolatmenet rajzolja ki tulajdonképpen azt, amit egy-egy fejezet mesél. Az értelmezés tehát szorosan kötődik az értelmező személyes részvételéhez a történetben, annál is inkább, mert olyan történetet oszt meg, amely felkeltette az értelmező érdeklődését, méghozzá áltál – mint a Prigent-kötetek előszava mondja –, hogy valaminek a „tüneteként”, „élő jeleként” mutatkozott meg. Azaz a fejezetek nem egy mozdulatlan, élettelen tömeg leírását

adják, hanem egy élő, alakuló, ható rendszer változó képét. A két irodalomtörténet milderre többszörösen is felhívja a figyelmet. A Maár Judit szerkesztette kötet alig két oldalas *Francia nyelvű ajánló bibliográfiájában* is idézett Prigent például az előszavában megszólítja, sőt letegezi az olvasót (*Histoire de la France littéraire*, I., xvi.), akinek az aktív részvételével is számol, hiszen tudja, hogy az értelmezés nem a kézirat lezárásával és kiadóba adásával fejeződik be, hanem továbbfolytatódik az olvasás munkájában. Hollier a francia nyelvű kiadásnak a *De la littérature française (A francia irodalomról)* címet választja. Ez az összefoglalás terjedelmében is összevethető *A francia irodalom történetével* (Hollier francia kiadása alig több mint ezer oldal), de talán sokkal fontosabb párhuzam, hogy azt is olyan irodalmárok írták (körülbelül százhatvanan), akik egy másik nyelvű irodalom (az amerikai) közegében élnek és/vagy dolgoznak, de kiváló értői a francia irodalomnak, és így bizonyos folyamatok, összefüggések nem reprodukció, hanem új szempontú, önálló átgondolására, felvázolására vállalkoztak, és így fel tudták azt is vállalni, hogy megmutassák, hol hagynak megválaszolatlan kérdéseket maguk után, melyekre a választ az olvasó más, például a fejezetek végi bibliográfiában szereplő források segítségével találhatja meg.

A koncepcióválasztással – amely ha nem is jó, de működőképes módszert takar – természetesen csak vitatkozni lehet. És akármilyen távol áll is a recenzenstől *A francia irodalom történetében* választott út, ezt a döntést hibaként nem róhatja fel. Ugyanakkor nem hallgathatja el azt a kérdést sem, amely a kötet olvasása során végig foglalkoztatta: ha a szerzők nem egy meglévő irodalomtörténet lefordítására vállalkoztak, hanem egy új összefoglalás megírására, miért nem engedték határozottabban érvényesülni azt az értelmezői pozíciót, amely az ő francia irodalomtörténet-szemléletüket sajátossá teszi. Ez pedig nem más, mint az, hogy nem a francia, hanem a magyar olvasóközönségnek írnak, amely világirodalmi ismereteit jórészt magyar nyelvű olvasmányokból és a magyar irodalomból, irodalmakból szerzi. Természetesen számot vetek a modern filológusi pozíció meghasonlottságával, annak a köztes létnek a hátrányaival, amely végső soron egyszerre jelent beavatottságot és a francia nyelven és irodalmon, valamint a magyar nyelven és irodalmon való kívülállást: a szerzők franciául olvasnak, értelmeznek, gondolkodnak, de magyarul kell minderről beszélniük, és a két nyelv közötti különbség és/vagy a fordítások a magyar olvasónak nem mindig engedik meglátni azt, ami a franciából evidens, érdekes, izgalmas, arról nem is beszélve, hogy a kulturális háttérismereteket is valahogy pótolni kell az olvasó számára. De ahogy a külföldi irodalmak egyetemi oktatása is végtelenül szegény lenne Magyarországon, ha csak erre a pótlékfunkcióra korlátozódna, a hazai francia filológia szegényebbnek (szerényebbnek?) látszik a kötetből, mint ha mindezen tényezőkkal számot vetve nem egy idealisztikusan elgondolt teljes francia irodalomkép felvázolására vállalkozott volna. Egyébiránt az említett kettős kívülállás is, amely végső soron a komparatista nézőpontja felé kényszerítené a szerzőket, termékenyítő erőként hathatott volna. Nem azt gondolom, hogy a francia irodalom történetét magyarul csak egyféleképpen, a magyar irodalmi recepció történeteként lehetne megírni, hanem azt, hogy a komparatista nézőpontot – ha nem is feltétlenül mindig expliciten, de – a háttérben következetesen mozgatva, azaz a magyar olvasó kontextusát, kérdés-

irányait erősebben érvényesítve, értelmezői kompetenciáinak több fogódzót adva sokkal izgalmasabb és hasznosabb olvasnivalót lehetett volna a kezébe adni.

Azt viszont még a választott koncepción belül is súlyos hibának tartom, hogy a kötet légiüres tér felé kalauzolja az olvasót, mert nem jelzi, hogy mi jelent meg magyarul, mit, hogyan és hol érhetne el az olvasó. Néhány fejezet láthatóan igyekszik feszegetni a szerkesztői koncepció határait, amikor vagy a lábjegyzetben, vagy magában a szövegben utalást tesz a magyar megjelenésre, de a kötet többnyire a szerkesztő által kreált szabályt igyekszik követni: a felidézett művek magyar címét kurziválja, a franciát álló betűvel írja. Ez még jobban megnehezíti a tájékozódást: nem lehet ugyanis eldönteni, hogy mikor van szó arról, hogy a fejezet írója tájékoztatás-képpen lefordítja a címet, de valójában az adott mű nem olvasható magyarul, és mikor jelöl a magyar cím megjelent fordítást. Pedig erre volna egy elég egyszerűen alkalmazható tipográfiai szabály: a magyarul meg nem jelent művek címének fordítását álló betűvel, a megjelent fordítások és az eredeti művek címét pedig dőlt betűvel szokás írni. Még zavarosabbá teszi a helyzetet, hogy a kötet bizonyos helyein (például 689–694.) a címek – nem tudni, miért – idézőjelben szerepelnek, máshol pedig a francia címek el is maradnak (például 682–684., 687. és ennek a fejezetnek a későbbi oldalain). Egyáltalán nem szerencsés az sem, hogy egyes magyarul megjelent műveket nem a megjelent fordítás címével jelez – például *De Maupin kisasszony* (528.) *Maupin kisasszony* helyett, *Gáláns ünnepek* (593–594.) a *Szerelmes mulatozás* helyett, *Szavak nélküli románcok* (594.) a *Szövegtelen románcok* helyett (melyet annál kevésbé szerencsés elvéteni, mert a cím egyszersmind Verlaine *A Clymène* című versére is utal, melynek második sora Babits Mihály fordításában pontosan így hangzik: „szövegtelen románcok...”), *Egykor és nemrég* (596.) a *Hajdan és nemrég* helyett, *Kockavetés* (612.) *Kockadobás* helyett, *Az írás nullfoka* (785.) *Az írás nulla foka* helyett.

Hadd jegyezzem meg, hogy ezért a következetlenségért nem a kötet szakmai szerkesztője a felelős egyszemélyben, hanem a kiadó is, amelynek sokkal jobban kellett volna ügyelnie a tipográfiai szabályok és szokások betartására. Számos súlyos hiba írható a kiadó számlájára. Kimondottan zavaró a címek toldalékolásának következetlensége: egyes fejezetekben sikerül a helyes megoldást megtalálni, máshol hemzsegnek a hibák, például kötőjelet használnak, ahol nem kellene – „a Nők iskolájá-nak” (270.), *Napló*-ja (663.), *Futurista kiáltvány*-a (686.), *Kalligrammák*-ra, *Szeszek*-re, *Bestiárium*-nak (689.), *Álomjáték*-át (725.), *Az új bérlő*-ben (800.), hogy csak néhányat említsünk a rengeteg esetből. Máskor a toldalékot is kurziválják, mintha az is a cím részét képezné – például „Tasso *Amintája*”, „Guarini *Hűséges pásztora*” (196.), „a *Szerelmes doktort*” (265.). Esetenként a szózáró magánhangzó megnyújtásáról feledkeznek meg, és kötőjellel írják az egybeírandó szót – például *Ars poetica*-ját, *Consolatio*-i (191.), *Cinna*-ja (266.), helyesen: *Ars poeticáját*, *Consolatiói*, *Cinnája*. Rontanak az összképen a helyesírási következetlenségek (*Rózsa-regény* [82–83., 85.] vs. *Rózsaregény* [85., 110., 112–114., 117.]; *Loir*[!]-völgyi [114.] vs. *Loire* völgy [115., 123., 140.]; *Médani kör* [565.], „*Médani csoport*” [571.], *médani kör* [646.]) és hibák is, melyeknek egy része típushiba (például: kronológikus [48.], allegorikus [82., 619.], melankólikus [463.], harmónikus [486.], legfilozófikusabb [488.], alexandrin [63.] stb.). Vannak olyan visszatérő hibák,

melyek a kötet egy-egy részét jellemzik: a könyv első harmadában az „és” kötőszó elé nagyon sok esetben akkor sem kerül vessző, amikor szükséges lenne (lásd például 189–190., 312–313. stb.); a 19. századi fejezet utolsó kétharmadának kedves, oldalanként akár többször is előforduló töltelékszava, a „mindenekelőtt” ebben a fejezetben következetesen különírva szerepel („mindenek előtt”: 535., 556., 568., 571–572., 574–576., 579. stb.), míg más fejezetekben a helyes forma is előfordul, csakúgy, mint a „mindenek felett” vagy „mindenek fölött” (566., 585. stb.) esetében. A tördelési szempontból meglehetősen egyszerű kötetnek ilyen jellegű kihívásaival sem mindig sikerül megbirkóznia a kiadónak: a 75–78. oldalakon például az alcímeket olyan formai megoldással emeli ki, amely a kötet egyetlen helyén sem tér vissza; nagy üres helyek maradnak az oldal alján, ahol a szövegnek folytatódnia kellene (381., 422., 661., 703., 839.), és egyedül a 196–199. és a 836–837. oldalakon használ vastag betűs kiemelést a tematikus hangsúlyok jelölésére (máshol inkább kurziválja az ilyen részeket).

Talán több támogatást adhatott volna a kiadó a szerkesztőnek az olyan következetlenségek kiküszöbölésében, mint például az, hogy az idézetek helyenként dőlt betűvel maradnak a szövegben (például 129–130.), holott az idézőjeles-állóbetűs vagy, kiemelt idézetek esetén, az állóbetűs formát választották alkalmazandó normának. Ugyanígy az idézetek kiemelését vagy a szövegtörzsben szerepeltetését is jobb lett volna következetessé tenni: van, ahol a tizenkét soros versidézet a szövegbe ágyazódik (például 58.), van, ahol egy oldalon belül az egyik, ötsoros idézet kiemelődik, míg a másik, hatsoros a szövegtörzsben marad (70.), és van, ahol egyetlen verssor vagy egyetlen rövid mondat is elkülönül a szövegtörzstől (például 477., 581., 689., 698–699.).

A kiadó és a szakmai szerkesztő együttműködésének hiátusaira mutat rá az is, hogy totális káosz uralkodik az utolsó fejezetekben (629–923.) tárgyalt szerzők névének vastag betűs kiemelésében, illetve a névmutatóban. A kötet nagyobb részében úgy tűnik, hogy a fejezet írója és/vagy a szerkesztő által fontosabbnak ítélt szerzők nevét jelölnék vastag betűvel, és ezzel tagolják a fejezeteket. A kötet utolsó harmadában azonban borul ez a rendszer, és olyan neveket is kiemelnek, amelyek be sem kerülnek a névmutatóba (ilyen például Henry Bataille-é és Henry Bernsteine [681.], Maurice Genevoix-é és Henri Pourrat-é [745.] stb.). Súlyos hiba, hogy a névmutató nem teljes, és nem érthető, mi alapján dőlt el, kinek a neve fog szerepelni és kié nem. Miért nincs benne Aurélien Lugné-Poë, akiről fél oldalon keresztül szó van a kötetben (682.), és miért van benne Sacha Guitry, akinek nevét csak egyszer, futólag említi a könyv (681.); miért marad ki Gilbert de Chambertrand, holott Gilbert Gratiand bekerül: a 883–886. lap e két szerzővel foglalkozik. Ez a néhány példa csak kiragadott és tulajdonképpen értelmetlen, mert a részlegesség e téren elfogadhatatlan. Egyetlen jó megoldás kínálkozott volna, méghozzá az, hogy valamennyi nevet, franciát és nem franciát szerepeltetni kellett volna a névmutatóban. Erre annál is inkább nagy szükség lett volna, mert a kötetben nagyon kevés fogódzót talál az olvasó a tájékozódáshoz.

A névmutató fogyatékoságai folytán a tartalomjegyzék tulajdonképpen az egyetlen tereptárgy, amely alapján az olvasó tájékozódni tud a kötetben. Ez azt jelenti, hogy a kötet egyetlen olvasási lehetőséget ad az olvasónak: lépjen be a fejezet elején,

ahol sejteni véli kérdéseire a választ, és olvassa végig. Ha arra kíváncsi, mi a fabliau, az alexandrin vagy a dekadencia, ki volt Lancelot lovag, miért fontos mű az *Aucassin és Nicolette*, és olvashatja-e ezt valahol magyarul, vagy hol tudhat meg róla még többet (kézenfekvő kérdések egy olyan mű esetében, melynek egy részlete a gimnáziumok kilencedik osztályában tananyag), a libertinus irodalomnak vagy a levélregénynek milyen hagyományai vannak a francia irodalomtörténetben, vagy miért érdekes és fontos mű az *Enciklopédia*, mire utal az a félmondat, mely arról tudósít, hogy a vaudeville „Labiche óta erősen megkopott” (680.), vagy a régiek és modernek vitája vagy harca a 284–285. oldalon leírtakon kívül még milyen jelentőséggel bír például életművekben, mindezen kérdéseknél tehát az olvasónak vagy semmi esélye nincs arra – a véletlen kivül –, hogy a választ megtalálja (pedig benne van a kötetben), vagy – jobb esetben – első lépésben más információforrás segítségével be kell tájolja, hogy körülbelül melyik részben lelheti fel a választ. De ha már más forrást kell segítségül hívjon, hogy tájékozódni tudjon, újra kézbe veszi-e majd a kötetet? Az internet, azon belül is a Wikipédia ilyen módon sokkal erősebb konkurense *A francia irodalom történetének*, mint lehetne, ha jól szerkesztett kötet lenne. Az internet a másodperc töredéke alatt szállítja az alapinformációkat, életrajzokat, definíciókat, leírásokat stb., és nem kívánja meg azt a fajta intellektuális erőfeszítést sem, amelyet a lapozgatás és a szemelgetés, a tájékozódás ösvényeinek megkeresése jelent. Megbízhatóságában talán nem vethető össze a két forrás, de míg az internetnél biztos az eredmény (meglehetősen rövid idő alatt meglelhetők a válaszok az alapkérdésekre), addig az irodalomtörténetnél még az sem feltételezhető teljes bizonyossággal, hogy lesz válasz a felmerült kérdésre. De ha feltételezi is az olvasó, hogy benne lesz, akkor is összemérhetetlen az idő, amit a kereséssel kell eltöltenie. Nyilván vannak olvasók, akiket már maga az olvasás vagy a böngészgetés-izlelgetés is elégedettséggel tölt el, és vannak olyan olvasók, akiknek egy-egy korszakot kell tételszerűen feldolgozniuk. Nekik jó dolguk van, nekik íródott a kötet. De egy olyan irodalmi szintéren, mint a magyar, ahol az irodalomtörténeti összefoglalók évtizedes távlatokban kell szolgáljanak, még hozzá egy olyan időszakban, amikor a könyv papír alapú, kevésbé rugalmas formája egyre inkább háttérbe szorul, nem érdemes „az érdeklődő magyar olvasóközönségnek” (13.) csupán ezt a szűk réteget megcélozni. Nagyon sokat emelhetett volna a könyv használati értékén a teljes névmutatón kívül egy jól átgondolt tárgymutató is. Ennek hiányát néhány fejezet is érzí (lásd például 495., 500–501.), és pótlásképpen megpróbálnak egymásra utalni. De vagy elnagyolt ez az utalás, vagy hibás. Ez utóbbiak közé tartozik az a félmondat is, mely szerint „René óta a »század betegsége« a romantikus életérzés egyik legsajátosabb megnyilvánulása” (579.), amelyből a kurzíválás elmaradása és az utalás pontatlansága miatt a francia irodalomtörténetben járatlan olvasó számára teljesen kideríthetetlen, hogy a név valójában nem egy szerzőt, hanem egy Chateaubriand-művet és -hőst jelöl, amelyről vagy akiről a 472–475. oldalon már részletesebben szó esett. A 460. lapon a könyv „III. részé-”re történik utalás, de római számmal jelzett része nincs a kötetnek. A parnasszista irodalom jellemzésénél kimarad a szenvtelenség fogalma (585–588.), *A századelő költészete* fejezet ehhez az ismerethez próbálná visszautalni (669.).

Több olyan része van a kötetnek, amelyek ugyan szoros kapcsolatban állnak egymással, de nem is vesznek tudomást egymásról. A történeti bevezetők és az irodalomtörténeti fejezetek viszonyát fontos itt megemlítenünk. Ezek függetlensége arra mutat, hogy a fejezetírók szerint a történeti beágyazottság a művek tetemes részénél nem elsődrendű értelmezési szempont. Ha ez így van, akkor megfontolható lett volna a történeti bevezetők elhagyása, és az ilyen jellegű információk beillesztése a szövegbe ott, ahol ez a mű történeti-politikai hangsúlya miatt fontosnak látszik. Járható út lehetett volna az is, hogy a történeti bevezetők mozdulnak erőteljesebben azon kultúrtörténeti események irányába, melyek a nyelv, az írásbeliség, a könyv, a szerző, az olvasó, az olvasás helyének és szerepének, az irodalom intézményrendszerének változásaira mutatnak rá az egyes korszakokban. A *francia irodalom története* által választott rendszer nem is következetes; kilóg belőle a *Frankofón irodalmak* fejezete, az egyetlen, ahol a történeti bevezető elmarad. Itt természetesen indokolatlan és lehetetlen lett volna részletes kitekintést szentelni a gyarmatok történetének, de a létrejöttük, majd felbomlásuk, a kolonializmus és a posztkolonializmus kérdéskörének még akkor is érdemes lett volna egy rövid összefoglalását adni, ha a fejezet több helyen röviden, de nagyon ésszerűen és logikusan utalást is tesz e kérdéskörré.

Érthetetlen, hogy a *francia irodalom története* miért rekeszt ki minden szakirodalmi hivatkozást, utalást, miért mimeli ezáltal is azt, hogy minden, amit bemutat evidencia és köztudomású, értelmezőtől független információ. A semleges hang, a távolságtartás miatt úgy tűnik, mintha a fejezetírók figyelmét az elmesélt történetből minden egyforma mértékben ragadná meg, és olyan, mintha minden, amiről szólnak, azonos értéket képviselne, semmi nem emelkedne ki jelentőségében vagy hatásában az egész folyamatból, és minden műhöz egyetlen álláspont lenne társítható. A fejezetek írói maguk is feszegetik helyenként a kereteket, és itt-ott utalnak szakirodalmi forrásokra, de ezeknél a helyeknél is elmarad a pontos hivatkozás (például 315., 323., 712.). A hivatkozások és a bibliográfia elhagyása nemcsak azért rossz döntés, mert az olvasótól elveszi a további, mélyebb tájékozódás lehetőségét, hanem azért is, mert így a hazai francia filológia eredményeit, köztük a kötet szerzőinek munkáit is látókörön kívül helyezi el. Feladatának tekinthette volna a kötet, hogy egy kevés fényt vetítsen milderre; terjedelmi okok nem magyarázhatják ennek elmaradását.

A kötetnek sajnos van még néhány olyan gyenge pontja, amelyet nem lehet eléggé fájlni. Az életrajzokkal meglehetősen következetlenül bánik a kötet: ezek a 20. századi fejezetben terjedelemben is átlépi az ésszerűség határát. Megfontolandó lett volna, hogy a szerzők ne adjanak egyáltalán életrajzi ismertetőt, csak a művek tárgyalására összpontosítsanak, és csak azokban az esetekben térjenek ki az életrajzra, amikor a mű jellegéből adódóan elkerülhetetlen. Molière esetében különösen ellentmondásos, hogy az őt tárgyaló fejezet (260–276.) az életrajzot követi, holott kijelenti, hogy „életéről és munkásságáról számtalan mendemonda kering” (260.), és „semmiféle hiteles irat, dokumentum, egyetlen olyan levél vagy kézirat sem maradt fenn, amely bármilyen állítás bizonyítékául szolgálhatna” (261.). Meglehet, hogy munkásságára nézve kicsit túlzó ez a kijelentés.

Kár, hogy a fejezetek nagyon kevésbé reflektálnak önmagukra, illetve a történeti vázlatból kitüremkedő, tehát a saját irodalomszemléletükből következő, átfogóbb kérdésekre, például az olyanokra, mint hogy viszonyul a barokk regény realizmusa (227–228., 370.) a 19. századi realizmushoz; ha a francia irodalom a 17. század során válik modernné (14.), mit jelent az a modernség, amelyet Baudelaire munkássága nyit meg a francia irodalomban; nem tisztázza a kötet, miért látja úgy, hogy irodalomtörténeti szempontból a szórakoztató irodalomnak kisebb a szerepe a magas irodalomnál (534.), illetve azt sem, mi nevezhető „haladó irodalmi törekvésnek” (461.) vagy egykor irodalmában „konzervatív vonulatnak” (469.). Fájjaljuk, hogy az elnézhetőnél jóval több esetben marad el az idézetek mellől a fordítók megnevezése, és hogy jóval kevesebbszer reflektál az idézett fordításokra és a fordítás kérdésére, mint érdemes és szükséges lenne. Például Gautier *L'Art (Művészet)* című versének 588. oldalán idézett versszaka megért volna egy ilyen irányú észrevételt, vagy Apollinaire *Zone*-jének (*Ég-öv*) Radnóti fordította első sora, a „csupa rom” betoldás (689.). Elkerülhetetlen lenne a fordítás kérdését szóba hozni, amikor a Verlaine-versek páratlan szótagszámú sorairól van szó, de az idézett Babits-fordítás hat szótagos sorokat ad (595.). Furcsa, hogy a kortárs irodalommal foglalkozó fejezet jórészt az 1980-as évek és az 1990-es évek elejének irodalmával foglalkozik, és Le Clézio 2008-as Nobel-díjának említése sem jelenti, hogy az utóbbi másfél-két évtized irodalma csak jelzésszerűen is helyet kapna.

Tekintettel *A francia irodalom története* terjedelmére, nem volna elegáns részletesen a kiadó és a szerkesztő fejére olvasni a suta mondatokat, elírásokat, kisebb tévesztéseket, amelyek mindazonáltal elég szép számmal maradtak a kötetben. Vannak azonban olyan esetek, amelyek különösen szerencsétlenek, és ezért szót érdemelnek. Ilyen az, amikor három soron belül három hibát vét a szerző: a 602. oldalán *Egy évéd a pokolban* szerepel *Egy évad a pokolban* helyett, majd *Les Illuminations*-ként nevezik meg Rimbaud Verlaine által sajtó alá rendezett kötetét, melynek címében nemcsak a betűhiba zavaró, hanem az is, hogy a névelő nem tartozik hozzá (a kötet címe helyesen: *Illuminations*). Ilyen hiba, amikor Verlaine versének címét írja rosszul (*Births in the Night* szerepel *Birds in the Night* helyett [595.]), és még sokkal szerencsétlenebb, hogy egy kétszer is előfordul Baudelaire-idézetet mind a két alkalommal rossz forrásból eredeztet (483., 580.). Nem *A szép, a divat és a boldogság* című írásában mondja Baudelaire, hogy „Minden emberben, minden órában két egyidejű igény működik, az egyik Isten felé, a másik a Sátán felé”, hanem a *Mon cœur mis à nu*-ben, mely Rónay György fordításában *Meztelen szívem* címmel jelent meg (Charles Baudelaire *Válogatott művei*, szerk. Réz Pál, Európa, Budapest, 1964, 360.). A kötetben szereplő idézet eltér Rónay György fordításától, de sem a forrást, sem a fordító nevét nem adja meg *A francia irodalom története*.

Ráfért volna a kötetre egy alapos szakmai lektorálás, amelynek során véleményeket lehetett volna ütköztetni, és az egyes korszakok szakértői egymás között megvitathatták volna a fejezetekben vázolt értelmezéseket, kérdéseikkel, meglátásaikkal talán formálhatták volna a fejezetírók irodalomkoncepcióját, és részletesen rámutathattak volna a hibákra. Ha *A francia irodalom története* nagyobb nyitottsággal készül, kevésbé próbál ragaszkodni a teljesség és kimerítőlegesség ábrándjához, meri vállalni

az értelmezői személyesség felmutatását, vagyis számot vet az ilyen jellegű vállalkozások lehetőségeivel és korlátaival, és azokat ésszerűen hagyja érvényesülni, bizonyára sokkal érdekesebb, izgalmasabb, élőbb kötet született volna, olyan, amely valóban kiszolgálja „az érdeklődő magyar olvasóközöniséget” (13.), és a francia irodalomban elmélyültebb szakembereknek is szellemi élményt nyújt. Ennek az élménynek a csíráit – eltérő módon – két részben láttam felbukkanni. Az egyik a Kalmár Anikó által írt *A barokk kor irodalma* című fejezet, mely ugyan semmilyen formában nem feszegeti *A francia irodalom története* alapkoncepcióját, mégis kitűnik a többi rész közül azzal, ahogy az éppen tárgyalt részlet és az egész viszonyát kezeli: a részletek minden erőfeszítés és akrobata mutatvány nélkül következetesen a kor viszonylatainak keretében, egy tágabb háttér előtt jelennek meg, és az olvasó mindig pontosan tudja, hol jár a gondolatmenetben, azaz a kor viszonyrendszerének térképén. A másik rész, amely felüdülést nyújt a kötetben, és szemléletében közel áll ahhoz, amit a kötet egészéből hiányoltam, a Tóth Réka által írt, mindössze harminc oldalnyi alfejezet, *A francia költészet a II. világháborútól a napjainkig*. Itt, nyilvánvalóan a téma jellegéből adódóan is, háttérbe szorul a teljességre való törekvés és az az igény, hogy a kánon biztos középpontját írja körül a fejezet szerzője. Ehelyett kapunk egy összképet (információkat), és az értelmezés ösvényei is megnyílnak, méghozzá úgy, hogy a gondolatmenet az olvasót megszólítja, párbeszédbe vonja, tehát aktivizálja, vele együtt olvas (jól kiválasztott idézetekkel), miközben olyan részletekbe is beavatja, amit csak a franciául olvasó tudhat meg.

Ha volna valamiféle realitása azon gondolkodni, hogy a magyar könyvpiacra belátható időn belül újra helyet (vagyis támogatást) kaphat egy francia irodalomtörténeti összefoglaló, és felmerülne a kérdés, hogy újat kell-e készíteni, esetleg valamelyik francia irodalomtörténetet fordítsák-e le, vagy *A francia irodalom történetét* adják ki újra, a három lehetőség valamennyi előnyét és hátrányát számításba véve szoros verseny alakulhatna ki, és akár a recenzeált kötet is lehetne a befutó. De csak nagyon szigorú szakmai lektorálás, szigorú és következetes szakmai és kiadói szerkesztés és sok újraírás árán.

(ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011.)

Comparative Hungarian Cultural Studies, szerk. Steven Tötösy de Zepetnek, Louise O. Vasvári*

2011-ben jelent meg a Purdue University Press gondozásában ez a rendkívül ígéretes kötet, amely arra vállalkozik, hogy képet adjon a magyar összehasonlító kultúratudományról. Természetéből adódóan heterogén könyvről van szó: szerzői rengeteg különféle témát érintenek, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a magyar kultúrához, így megfér egymás mellett Rippl-Rónai József, Polcz Alaine, Márai Sándor, a *Gyözi Show*, *A bazi nagy roma lagzi*, a 2006-os budapesti tehénparádé, és így tovább. Ebből a szempontból valóban ízig-vérig kultúratudományi munka a kötet, mégpedig abban az értelemben, ahogyan a birminghami „cultural studies” alapítói, Stuart Hall, Richard Hoggart és Raymond Williams használják ezt a szót: tudatosan megkérdőjelezi az elit kultúra és a populáris kultúra szembeállítását, tisztában van a kultúra (és a tudomány) ideologikus természetével, és teret biztosít a kisebbségi beszédmódok számára. Másrészt azonban az elméleti bevezető nem egészen azokat a célokat tűzi ki a magyar irodalomtudomány elé, amelyek az ötvenes években létrejött birminghami iskola céljai voltak: bár az világos, hogy mindkét esetben a pozitívizmus kritikája a kiindulópont, míg Hall igen nagy hangsúlyt fektet az interpelláció kérdéskörére (vagyis annak a vizsgálatára, hogy a különféle kulturális beszédmódok hogyan szólítják meg az e diskurzusoknak alávetett szubjektumot), a kötet szerkesztői nemigen fordítanak figyelmet a szubjektivitás mibenlétének elméleti kérdéseire. Paradox módon, hiszen céljuk éppen az összehasonlítás és a dialógus, Hall teóriájánál jóval homogénebb, olykor didaktikusnak is nevezhető alapelveket körvonalaznak a kötetben.

Mielőtt részletesebben kifejtem, hogy milyen nézőpontot választanak a szerkesztők, nézzük meg közelebbről, hogy hogyan is épül fel a kötet. Összesen huszonhat tanulmányt tartalmaz, és egy rendkívül hasznos bibliográfiát, melyet Louise O. Vasvári, Steve Tötösy de Zepetnek és Carlo Salzani állítottak össze. Igen örvendetes, hogy ilyen sok írás jelent meg a magyar kultúráról angol nyelven, és az is, hogy semmilyen előismeret nem szükséges ahhoz, hogy a külföldi olvasó élvezni tudja ezeket. Szerfelett változatos témákat ölelnek fel a tanulmányok: Kiséry András például Thienemann Tivadar 1931-ben megjelent *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című könyvéről és Hajnal István történelmi munkásságáról ír, és amellet érvel, hogy ha Thienemann magyar nyelvű könyve angolul jelent volna meg, ma az összehasonlító irodalomtudo-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.2/B -10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

mány alapító atyjaként emlegetnénk a szerzőt. Vasvári Polcz Alaine *Asszony a fronton* című könyvét elemzi; a széttöredezett női test narratívájaként olvassa a regényt, amely véleménye szerint nemigen tekinthető feminista önéletírásnak (*life writing*), mivel kizárólag a női test kiszolgáltatottságáról beszél, nem nyit teret a valódi cselekvés, vagyis az ágencia számára. Szintén a női testről ír Barát Erzsébet és Katalin Medvedev: Barát a 2002-es magyarországi választások két félmeztelen nőt ábrázoló „leszbi-kus” plakátját és Hillary Clinton 2002-es „nőietlen” fotóinak a fogadtatását taglalja, míg Medvedev tanulmánya az ötvenes évek öltözködési szokásaiba nyújt betekintést.

Rendkívül népszerű téma a századfordulós Magyarország is. Federmayer Éva a társadalmi nem, a nemzet és a faj szempontjából mutatja be az 1896-os millenniumi ünnepeket, különös figyelmet szentelve az előadások (inter)kulturális kontextusának, valamint a színpadon testet öltő, fogyasztható, felfogható lényvé váló „Másiknak.” Szintén a századforduló kulturális térképét vázolja fel Megan Brandow-Faller, aki szerint Lechner Ödön építészete, Rippl-Rónai festészete és Zsolnay kerámiái annak a magyarosításnak a részét képezték, amelynek célja egy öntudatos, nemzeti én létrehozása volt. Borgos Anna pedig Vay Sándor/Sarolta esetét tárgyalja: a nőnek született, de férfiként nevelt dzsentri olvasatában nem válik a tudatos feminista előfutárává, esete Borgos szerint sokkal inkább a századforduló sztereotipikus viselkedési normáiról árulkodik.

Sok szerző foglalkozik magyarországi kisebbségekkel, elhallgattatott, vagy a hegemon kulturális médiumokban megtévesztően reprezentált csoportokkal is: a társadalmi nem témakörében írott tanulmányok mellett számos cikket találunk a zsidóság és a cigányság helyzetéről, történelméről és kultúrájáról. Törösy de Zepetnek például a rendszerváltás utáni Magyarországról, Kertész Imre Nobel-díjának a fogadtatásáról, valamint a magyarországi szélsőjobboldali szervezetekről ír, hangsúlyozva a kulturális dialógus fontosságát. Vincze Kata Zsófia a '89 utáni zsidó reneszánszt tárgyalja, Ilana Rosen a közép-európai ruszin zsidó közösségek elbeszélte történelmét, Ivan Sanders pedig a bécsi és a budapesti operett zsidó kultúrából merített elemeit veszi számba. Számos kritikus foglalkozik zsidó származású művészekkel, mint például Catherine Portuges, aki Michael Curtiz (Mihály Kaminer) filmrendezői pályáját mutatja be, vagy David Mandler, aki Vámbéry Ármin utazásait, melyeket véleménye szerint éppen származásából kifolyólag írt le Vámbéry érzékenyen, mindig mély empátiát tanúsítva a keleti népek iránt. Debra Pfister az ugyancsak zsidó származású Ámos Imre művészetéről ír a magyar modernizmus tükrében, Kürti László tanulmánya pedig a cigányság '89 utáni helyzetéről ad képet: a *Győzike Show* és a *Bazi nagy roma lagzi* kulturális hatását elemzi, és arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a programok táptalajt biztosítanak a nacionalista érzelmeknek, valamint a romák helyzetéről is fals képet adnak.

Igen változatos a tanulmányok módszertana: van közöttük klasszikus hatástörténeti elemzés, elméleti írás, akadnak szociológiai, szociolingvisztikai háttérű szövegek, és így tovább. Steven Jobbitt például Fodor Ferenc *A magyar lét földrajza* című könyvéről ír, amelynek spirituális, teljességcentrikus megközelítését véleménye szerint megkérdőjelezi Fodornak az a belátása, hogy a nemzet konstruált, önkényes entitás. Peter Sherwood Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című regényének német és

angol fordítását veti össze az eredeti szöveggel, arra keresve választ, hogy miért jobb a fordítás, mint Márai modoros írása. A szociolingvisztikai indíttatású tanulmányok kurióznak is nevezhető témákat vetnek fel: Schleicher Nóra a női főnökök beszédmódját elemzi, míg Sólyom Erika a tegezés szerepének újragondolásáról ír a '89 utáni magyar társadalomban. Az irodalomelméleti szövegek közül Horváth Györgyi és Tóket Lilla tanulmányait emelném ki: Horváth a marxizmus hagyatékát térképezi fel a magyar irodalmi életben, amely szerinte a mai napig táplálja a külföldi (marxista gyökerű) elméletektől való idegenkedést, Tóke pedig a magyar abszurd különös karakterét mutatja be: olvasatában az abszurd nem realizmusellenes irányzat, hanem a második világháború utáni magyar világ mimetikus kifejezőeszköze. A kortárs Magyarországgal foglalkozó fejezete kiválóan reflektál a kultúratudomány interdiszciplináris, a magas kultúrát és a populáris kultúrát egyaránt felölelő alapelveire: az 1956-os forradalom ötvenéves évfordulójának emlékünnepeitől kezdve (John Joseph Cash) Krasznahorkai és Antal Nimród műveinek „nekropolitikai” (Mbembe) értelmezésén keresztül (Ryan Michael Kehoe) Budapest és Prága logóinak az elemzéséig (Agata Anna Lisiak) szinte bármilyen téma helyet kap itt. Ebben a fejezetben olvasható a 2006-os tehénarádét tárgyaló tanulmány is, melynek szerzőpárosa (Császi Lajos és Mary Gluck) szerint az esemény a budapesti kozmopolita kulturális kompetencia megnyilvánulásaként olvasható.

Talán ebből a rövid áttekintésből is látszik, mennyire heterogén a kötet, és ez sajnos nemcsak a választott témákra igaz, hanem olykor a tanulmányok színvonalára is. Bár számos kiváló, elméletileg megalapozott írás található a gyűjteményben (például Kiséry András és Barát Erzsébet munkája), az is előfordul, hogy szinte teljesen hiányzik az elméleti keret. Kevés szerző reflektál arra, hogy mit ért összehasonlító kultúratudomány alatt, és a szerkesztők megközelítése is felvet néhány kérdést. Vasvári és Tötösy de Zepetnek szerint ugyanis a magyar összehasonlító kultúratudomány elsődleges célja az lenne, hogy a közép-európai irodalom és kultúra keretébe helyezze a hungarológiát: ez a keret segítene abban, hogy nyitottabb, elfogadóbb, kulturális dialóguson alapuló tudományt hozzunk létre, amely nem zárkózik be a nemzet határai közé, és nem tartja önmagát „jobbna” más nemzetek irodalmánál. Mindez persze igaz, és örvendetes is lenne, ha minél több összehasonlító elemzés születne, azonban kérdés, hogy ez a komparatívként értelmezett angolszász modell a legalkalmasabb-e arra, hogy megújítsuk a magyar irodalomkritikát. Arról nem is beszélve, hogy néhány kritikus szerint a kultúratudomány korántsem bizonyult olyan innovatív diszciplínának, mint azt a Stuart Hall által szerkesztett 1978-as *Policing the Crisis* című kötet ígérte. Michael Bérubé például így nyilatkozik: „a kultúratudományok terminus most mindent jelent és semmit sem jelent; általában a kultúrákritikával mosódik össze, és egy vidám »a pop kultúra jó dolog!« megközelítéssel. Bárki, aki *A nagy Ő-ről* (*The Bachelor*) vagy az *Amerikai bálványról* (*The American Idol*) ír, úgy gondolja, hogy kultúratudományt »csinál« [...] Stuart Hall [...], a kultúratudomány egyik legmeghatározóbb alakja, elcsigázottan reagált erre a fejleményre, válasza magáért beszél: »tényleg nem vagyok képes elolvasni még egy kultúratudományi elemzést Madonnáról vagy

A *maffiózókról* (*The Sopranos*).¹ Hall rendkívül veszélyesnek nevezi a kultúratudományok felhígulását,² és azt az elméleti gördülékenységet, amely az utóbbi évtizedekben megjelent írásokat jellemzi, és amely sokszor iskolája alapelveinek mond ellent.

Szerinte ugyanis a kultúratudományt művelő kritikus a kimozdítottság talaján dolgozik: „ha kultúrával foglalkozol [...] fel kell ismerned, hogy mindig a kimozdítottság (*displacement*) területén fogsz dolgozni. Van valami decentralizált a kultúra médiumában, a nyelvben, a textualitásban és a jelentésben, amely mindig kicsúszik, mindig ellenáll annak, hogy azonnal és közvetlenül más struktúrákhoz kösd”.³ Vagyis Hall értelmezése szerint a kultúratudomány nyelve korántsem olyan magabiztos, mint ahogyan azt e kötet szerkesztői használják; távolról sem szándékozik egy domináns ideológiai paradigma segítségével olvasni marginalizált rétegek és népcsoportok kultúráját, vagyis nem didaktikus az az ideológiai pozíció, amely felől közelít, és célja biztosan nem az „elmaradott” kultúrák átformálása e paradigma alapelvei szerint.⁴ Kicsit ironikus ez, persze, hiszen Vasvári és Tötösy de Zepetnek elméletének a lényege éppen a dialógus, az empátia és más kultúrák iránti nyitottság, de lehet-e dialógust kezdeményezni úgy, hogy rögzítjük az ideális modellt? A domináns paradigma alkalmazása helyett az lenne a cél, amiről Barát Erzsébet is ír, vagyis hogy az összehasonlítás ne jelölje meg a kiindulási pontot, ne tegye ideállissá azt a szociokulturális teret, amelyet fejlettebbnek tekint, hanem az e terek keresztmetszetében elhelyezkedő szubjektivitásokat vizsgálja. Ez a dialógus hozhat létre ugyanis olyan tudásformákat, amelyek segítségével nemcsak „felzárkóztathatunk” egy adott réteget, vagy térséget, hanem amelyek e térség beszédmódjára, a domináns modellt megkérdőjelezni is képes törvényszerűségeire is reflektálnak.

(*Purdue UP, West Lafayette Indiana, 2011.*)

¹ Michael BÉRUBÉ, *What's the Matter with Cultural Studies?*, *The Chronicle Review*, 2009. szeptember 14., <http://chronicle.com/article/Whats-the-Matter-With/48334/>

² Stuart HALL, *Critical Dialogues in Cultural Studies*, szerk. David MORLEY – Kuan-Hsing CHEN, Routledge, London, 1996, 273.

³ *Uo.*, 271.

⁴ Mint ahogy Vasvári egy közelmúltban megjelent interjúban nyilatkozta: „Összehasonlítás nélkül nem megy. Ha a tudomány egyetlen nyelvvel, egyetlen irodalommal foglalkozik, abból csak nacionalizmus lehet. Látjuk az egyre-másra megjelenő cikkeket, hogy a mi magyar nyelvünk mennyire különleges, mi mindent tud kifejezni. De hát honnét tudja ezt valaki, aki egy nyelvű? [...] Az egyfókuszú kutatásból csak az jöhet ki, hogy a mi kultúránk vagy a mi irodalmunk jobb. Mindent össze kell hasonlítani kulturális szempontból, nyelvi szempontból valami mással.” KÁDÁR Judit, *Mindent össze kell hasonlítani. [Beszélgetés Louise O. Vasvárral]*, A vörös postakocsi, 2012. június 8., <http://www.avorospostakocsi.hu/2012/06/08/%E2%80%9Emindent-ossze-kell-hasonlítani/>

Fráter Zoltán: *Hagyomány, hatás, iszony*

Fráter Zoltánról elmondható, hogy ízig-vérig irodalmár – foglalkozik irodalomtudománnyal, oktat, folyóiratot szerkeszt és hatékonyan mentorál (jelenleg például az Apokrif egyetemi lap *spiritus rectoraként*), textológiai és filológiai munkát végez (kiadatlan szövegeket rendez sajtó alá), színműveket és kisprózát ír, valamint a tudományos ismeretközvetítés gyakorlatát is fontosnak tartja. Nagyon nagy szükség van az efféle sokoldalú és termékeny, nyitott szemléletű literátorokra a kulturális közéletben és a szakmában egyaránt. Új könyvében ugyanakkor mintha ez a sokszersőség okozna olyan eldöntetlenségeket is, melyek nem minden tekintetben válnak a kötet javára.

A *Hagyomány, hatás, iszony* (a fülszöveg terminusait követve) „tanulmányai és esszéi” mind tematikus, mind retorikai szempontból viszonylag heterogén szövegtöredékbe rendeződnek, ám természetesen vannak összetartó elemek – ezek legfőbbike az, hogy a tárgyalt szerzők nagyobb része valamiképpen a Nyugat folyóirat köréhez tartozik. A Babits Mihály, Krúdy Gyula és Weöres Sándor életművét tárgyaló írások külön blokkokba szerveződnek, A Nyugat körül címet viselő szekció pedig vegyesen közöl dolgozatokat például Osvát Ernő, Ady Endre, Karinthy Frigyes munkásságáról. A heterogenitás ugyanakkor hatványozottabban megmutatkozik a különféle írások nyelvhasználati, szemléleti, terjedelmi viszonyait illetően – a hosszabb, értekező jellegű szövegektől kezdve a rövid ismeretterjesztő cikkeken át a személyes, lírai esszéig terjed a spektrum. Emiatt én személy szerint erősen hiányolom a kötet végéről az írások eredeti megjelenési helyének gyűjteményét – más olvasói érdekeltséggel és szakmai elvárással közelíték egy a Tiszatájban megjelent, tudományos igényű tanulmányhoz (*Istenek a Babits-lírában*) és egy olyan rövid, nehezen megfogható státusú szöveghez, mint az eredetileg a Nyugat Ma hasábjain olvasható, A másik Ady című írás. Az, hogy jelen kötetben egymás társaságában találhatóak ennyire különböző igényű művek, akkor is zavart kelt, ha a szerző rendszeresen önreflexív alakzatokkal szándékszik orientálni az elvárásainkat. Utóbb említett szövegben például az alábbiakat olvashatjuk: „Ez a rövidke írás nélkülözi a szaktanulmány körültretekintő hivatkozásait, »korszerű« szóhasználatát. Sokkal inkább nagyvonalú, vázlatos elmélkedés, ötleteket, megfigyeléseket felvető, laza gondolat kísérlet igyekszik lenni, amolyan régimódi esszé.” (45.) Először is megjegyzem, hogy nem csak ez esetben hiányzik a körültretekintő hivatkozásrendszer, s bár ez a legtöbb helyen nem okoz igazán nehézséget, a 172. oldalon például kifejezetten hasznos lett volna pontosan jelezni, mely Török Gábor-írásból származik az idézet. A másik Ady azonban nem a hivatkozások vagy a „szóhasználat” miatt problematikus szöveg, hanem mert a gondolatkísérlet maga tűnik

némiképp hevenyészettnek – az intuitív premisszáik igazolhatósága is kétséges, amennyiben abból indul ki egyszerűen, hogy „Ady ma nem »trendi«” (45.), amely megállapítás bizonytalannal legalábbis árnyalásra szorul. Szó esik „fanyalgó Ady-ismerő”-ről, egy olyan fiktív mai Ady-olvasó képét rajzolva fel, amely saját tapasztalataim szerint nehezen állja meg a helyét akkor, amikor Adyról legalább annyi újraolvasó tanulmány, kötet jelent meg az utóbbi évtizedben, mint bármely más Nyugatos szerzőről (így szakmai szempontból feltétlenül az érdeklődés homlokterében áll), s például a produktív recepció is azt igazolja, hogy a kortárs líra sem idegenkedik túlzottan az Ady-életműtől. (Fráter maga írja, hogy Ady közéleti költeményeinek egy része manapság egyre aktuálisabb – tegyük hozzá, ki is használják ezt a publicisztikai aktualitást a különféle ideológiák. Az eljárás igencsak kétséges, de a népszerűség vitathatatlan.) Az ugyanakkor jogos, bár nem különösképpen újszerű felvetése az esszének, hogy a mai Ady-olvasónak többféle ellenállással kell megküzdenie, s hogy sokkal színesebb, árnyaltabb ez a líra, mint azt az irodalomtörténeti szocializációnk során elsajátíthattuk.

Ám a fent idézethez hasonló, az esszészzerűségekre vonatkozó önreflexív kitételek természetesen nem képesek legitimálni a gondolatkísérletek esetleges anomáliáit vagy a szakmai szempontból problémásnak tetsző fogásokat. Ezúttal részletesebben csak egy írás kapcsán mutatom be, mire is gondolok. A *Kimondatlan mondatok Babits és József Attila verseiben* című, „kísérlet, azaz esszé” műfajú szövegben például az alábbiakat olvashatjuk: „Tisztában vagyok azzal, hogy megközelítési módomban meglehetősen ingatag, bizonytalan szempontokra épít, nagyvonalúan mellőzve a szóba jöhető elméleti irányzatok tételeit.” (160.) Homályban hagyja azt, hogy pontosan mely irányzatok jöhetnek szóba, és mely tételeket mellőz, azt állítja, hogy számára „legfontosabb maga a költői szöveg”, annak állításait, elhallgatásait, félreérthetőségét, helyenkénti zavarosságát vizsgálja, és ez alapján igyekszik levonni következtetéseit. Nem jelenthetjük ki, hogy ez a bejelentett módszertan önmagában mentes lenne teoretikus belátásoktól, de az értelmezés folyamatában a későbbiekben támaszkodik az életrajz kontextusára, összehasonlító szövegvizsgálatokat végez (rájátszásokat, párhuzamokat mutat ki Babits és József Attila művei között), utal a szerzői intenció lehetőségére, a (termékeny) „félreolvasás” kifejezés használata (itt és a 130. oldalon) pedig dekonstrukciós elméleti háttérrel is sejtet. Az értelmezői metódus nagyvonalúsága tehát inkább abban mutatkozik meg, hogy (nem reflektált módon) különféle (esetenként egymással ellentétesnek tűnő) elméleti előfeltevésekkel is dolgozik egyszerre. (Lehetséges, hogy a „mellőzés” erre utalt.) Nem egyszerű belátni azt sem, miért hasznos megkockáztatni olyan kijelentést, melyet az értekező maga is úgy vezet fel, mint „nem is csak szakszerűtlenül vakmerő, sokkal inkább bárdolatlan kijelentés”-t (166.) – s mégis leírja a maga által megkérdőjelezett érvényű értelmezési lehetőséget. Az merül fel bennem, hogy egyszerű retorikai fogásról (*captatio benevolentiae*) volna elsősorban szó, implikálva azt is, hogy az esszéműfaj van annyira rugalmas, hogy mindezt elbírná. Lehetséges, hogy elbírná, ám ha így is van, vélhetően nem az apologetikus, illetve önkicsinyítő retorikai eszközök okán, az írás – általam fölfedezni vélt – problémái ugyanis nem a vállaltan ingatag teoretikus alapokkal vannak összefüggésben. Hanem éppenséggel magával a költői szöveg működésmódjával, amennyiben rendkívül

nehezen igazolható interpretációs eljárás az, hogy az *Esti kérdés* és az *Altató* egy-egy hasonló tartalmú szövegrészéről (a Babits-vers első szakasza, illetve a „dunna alatt alszik a rét” sor) azt állítja Fráter, hogy József Attila „egy sorban tömöríti” azt, amit Babits „néhány sorban részletezően kibont”. (161.) E megállapításnak inkább csak valamiféle bon mot értéket tulajdoníthatunk, semmint releváns észrevételnek minősíthetnénk, hiszen ahhoz a versekben található szavak (például a *bársonytakaró* és a *dunna*) denotatív és konnotatív jelentéséről egyaránt szükséges bizonyos mértékben megfedkezünk. Talán ezzel a tematikus egyszerűsítéssel sem lenne feltétlen gond, amennyiben valamilyen hipotetikus kiindulópontként kezelnénk, és az esszé bővebb magyarázatban fejtené ki a két vers kapcsolatát – ez azonban sajnos elmarad. Ehelyett a szerző arra tesz utalást, hogy bár „csábító lehetőség volna ugyanazt a módszert követni, ahogyan József Attila elbánt Babitscsal a *Tárgyi kritikai tanulmány* versátírataiban”, ezúttal mégsem ezt várhatjuk, hiszen erre „még elismert költőnek sem volna parnasszusi engedélye, hát még egy gyarló esszéistának”. (161.) Ismét feleslegesnek (és érthetetlennek) érzem az önfokozó minősítést, amennyiben mégiscsak megtörténik a József Attila-i módszer alkalmazása: Fráter Zoltán igenis tesz konkrét javaslatokat a versszövegek más (jobb) verziójának létrehozására. Mindezek mellett a kelletténél talán csapongóbb vonalvezetésű írás azonban bír a jó esszé azon tulajdonságával, hogy tartalmaz pezsdítő, izgalmas észrevételeket, együttgondolkodásra késztet, megdolgoztat. Nagyon szellemes például a *Magad emésztő...* anagrammatikus elemzése (kár, hogy ez is töredékes marad, nem válik olvasattá), eltöprenghetünk a József Attila-versek feltárt következtelenségein, furcsaságain, a végkövetkeztetések pedig irodalomtörténeti szempontból is tanulságosak: „A *Tárgyi kritikai tanulmány* sértsései nemcsak eltávolították, hanem össze is kötötték a két költőt. Tudatos-tudattalan, titkos költői párbeszédük, ösztönök mélyvilágából táplálkozó, kimondatlan versengésük szövegszerűen kimutatható, [...] egymással dialógushelyzetbe állítható.” (169.)

Fráter Zoltán írásaiban gyakorta érhető tetten az individuálpaszichológiai, esetenként kifejezetten analitikus érdeklődés, hol Jung, hol Freud vagy éppen Eric Berne szellemében. A kötetnyitó nagyobb tanulmány, az *Osvát Ernő életrajza* arra vállalkozik, hogy az emblematikus szerkesztő „életének jelentését” körvonalazza. Fráter Zoltán 1987-ben fontos, a témában alapvető jelentőségű kismonográfiát jelentetett meg *Osvát Ernő élete és halála* címmel, melynek filológiai természetű pontosítása azóta is csak egy-egy, az életmű értelmezése szempontjából kevésbé lényeges részletben vált szükségessé. Ilyen volt például a születés precíz adatolása, melyet Kosztolányi Tibor el is végzett *A fiatal Osvát Ernő* című munkájában, s amelyet Fráter Zoltán idéz is az *Osvát-pályával* újonnan számot vető dolgozatában. Érdemes idézni Lengyel Imre Zsolt (a Kosztolányi-kötetről írott) kritikáját, melyben röviden az 1987-es kismonográfiát is mérlegre teszi: „Fráter könyve ugyanis egyrészt valóban – ahogyan ő maga nevezte – *irodalomtörténeti regény* volt, melyben két nagy esemény, a *Nyugat* megalapítása és az öngyilkosság képeztek teleologikus csomópontokat, melyeket a szerző rendre visszaolvasott a korábbi eseményekre, meglehetősen statikus személyiségképzetet hozva létre. Másrészt pedig végtelenül frusztráló olvasmánnyá tette, hogy a tények lelkiismeretes ismertetését nem kísérte újraértékelése a mítosznak, amely alatt

besüppedni látszott Osvát személyisége: egy egész fejezetnyi zsenikkel szembeni fafejűség és szeretőkkel szembeni elfogultság után is az volt a konklúzió, hogy lám, ilyen a felelős, moralista szerkesztő.” (*Beszélgetés fákról*, Műút, Miskolc, 2012, 162.) Az új Osvát-tanulmány – melyet a szövegélőd nyomán nevezhetünk irodalomtörténeti novellának – olvasható a kismonográfiából kirajzolódó személyiségkép dinamizálására, árnyalására tett kísérletként is; nem felülvizsgálatról, hanem újabb szempontok szerinti átgondolásról van szó. Fráter olyan tényezők alapján alkotja meg Osvát (balul sikerült házasságig, öngyilkosságig vezető) sorsnarratíváját, mint a gyermekkori elkényeztetettség, az édesanyához fűződő erős vonzalom, valamint a különféle apafigurákkal történő leszámolás. Meglepő volt számomra, hogy a szerző relevánsnak tartja azt a meglehetősen közhelyes módon pszichologizáló (a szigorú kritikusokat ma is gyakran vádként érő) értelmezést, mely Osvát Ernő „szerkesztői tevékenységét a ki nem fejlődött írói tehetség zsarnoki jelleméből vezeti le”. (13.) Sokkal meggyőzőbb számomra az a későbbi érvelés, mely szerint Osvát előtt olyan szerkesztői habitusok álltak példaként, mint például – az apafiguraként értett – Kiss Józsefé, s kettejük vezetői stílusa, hozzáállása között jól megfigyelhető párhuzamok vannak. Ez alapján az osváti zsarnokság nem valamiféle revanstevékenység következménye, hanem egy működőképesnek tartott szerkesztői attitűd tudatos követése, kialakítása, tökéletesítése. (Természetesen az esszében felajánlott két megközelítés nem zárja ki egymást, ám az utóbbi bír nagyobb argumentációs erővel.)

Az Osvát-tanulmány egyik legizgalmasabb része az, amikor érezhetően Fráter Zoltán szerkesztői tapasztalata irányítja az értelmezést a Nyugat Ady-száma kapcsán. „A szerkesztő nemcsak a cikkek jóváhagyásával vagy elutasításával, nemcsak a mondatok megfogalmazásának alakításával, hanem a közlemények sorrendjével, a betűtípus megválasztásával is érvényre juttathatja véleményét.” (20.) Ennek szellemében elemzi Fráter később a Nyugat 1941-es utolsó számát a kötet egyik legjobb írásában (*Olvassni, sorok között*). Az ismertetésből szépen kirajzolódik, hogy melyek nemcsak az adott lapszám, hanem a szűkebb értelemben vett korszak legfőbb szellemi dilemmái és művészi problémái is: a közlemények arra keresik a választ, „vajon mi az irodalom szerepe, helye egy életveszélyessé váló világban”. (87.) A különböző jellegű cikkek közös nevezőjét jelenti „a halál problematikájának érintése és annak értelmezése, milyen szerepet tölt, tölthet be az élet megélésében az irodalom”. (87.) Illyés Gyula esszéje, Radnóti Miklós verse, Szép Ernő jegyzetsora alapján egyaránt kulcskérdés a költői szó erejének megmaradása-továtünése, az irodalom „túlélési stratégiát” jelentő potenciálja. Fráter Zoltán érzékenyen rekapitulálja a Szép Ernő-próza gondolatmenetét egy korabeli helyesírási jelenség (a német nyelvre jellemző mindent nagybetűvel írás) mint kortünet kapcsán, a Szép-írás máig igencsak megfontolandó passzusát is idézve: „A helyesírási abszurditás tünetként jelzi a gondolkodás mélyrétegeinek ideológiai meghatározottságát. [...] »Mikor a Hazát is meg az Istent is kisbetűvel írták, voltak a magyarok legalább oly jó hazafiak, mint ma, és talán több volt a vallás is a lelkekben.« A kisbetűs korszakkal való összevetés már csak azért is szíven ütő, mert a mondat a származásuk miatt megalázottak nevében finom eleganciával korhol csupán, de éppen ezzel a leheletnyi berzenkedéssel szégyeníti meg

a fasizmus kiszolgálóit.” (84–85.) Az adott lapszám összetételének mai távlatból is különös jelentőségű eleme az, hogy egymás mellett szerepel Wass Albert, Radnóti Miklós, Örley István és Ottlik Géza. Amikor Fráter Zoltán kritikai megjegyzést fűz a Wass-elbeszéléshez, bizonytalansággal az észlelt össze nem illés miatt is teheti ezt meg: „Bár a meghalás személyessége vitathatatlan, a novellába rejtett eszmefuttatás mégsem teljes. Mindenkire érvényes, általános igazságot mond ki, csak éppen mellőzi a korszak egyik égető problémáját, mások életének kioltását, az erőszakos halál kérdését. Csupán a felvetéssel – de azzal valóban – csatlakozik a közelítő halál köreit vizsgáló utolsó szám tematikájához.” (88.) A lapszámnak különös mai aktualitást kölcsönöz érdekessége még Kádár Erzsébet kritikai összegzése Tamási Áron, Wass Albert és Nyíró József epikai műveiről: a Nyugat recenzense az első két szerzőt alapvetően méltányolja, míg Nyírőt kritikával illeti („a valóság elé olcsó függönyöket von” – idézi a cikket Fráter) – Wass értékelésében a kortárs bíráló eltér a mai konszenzuális szakmai állásponttól, mely szerint sem Wass, sem Nyíró munkássága nem éri el Tamási Áron műveinek magas esztétikai színvonalát.

A fráteri pszichologizáló narratíva és esszéstílus jellegzetes példajaként hadd idézzem Osvát Ernő házasságának tragikussá válásához kapcsolódó eszmefuttatást a kötetnyitó esszéből: „Ha valakinek nincs ideje a házasságra, vélhetnénk, nem is lehet felelős a boldogtalanságért. A kudarcon azonban a boldogtalanság nyílt vállalása sem segít, így is, úgy is kiül a komorság az arcra. A letargia tartós gyűlölet és szemrehányás, mely a külvilág ellen irányul, noha a szenvedő fennhangon esetleg magát okolja mindenért. Depresszív alkatok gyakran hajlanak arra, hogy öngyilkossággal álljanak bosszút sérelmeiken.” (25.) Fráter Zoltán írásmódja az esetek többségében kifejezetten irodalmi igényű. A kötetben is helyet kapó személyes hangvételi, lírai módon történetmesélő esszé, a *Podolin* a Szindbád-elbeszélések forгатatókönyvét követi, s a nosztalgikus szerkezetű csalódás szép apoteózisaként is olvasható. A kötet szövegeinek tanúsága szerint a költői, helyenként lírai érzelmű stílus a Fráter-esszé egyik fontos jellemzője; csakúgy, mint a vállaltan erős szubjektivitás, mely nem ritkán jelent merész gondolati ugrásokat, képzettársításokat, benyomások rögzítéseit. S úgy tűnik, nem teljes mértékben követi a Keresztury Dezső esszéiről megállapítottakat: „Gyors, tömör beszédmód, semmi terjengősség, mélázás-lírázás. [...] Esszék a javából, nem érzélgős vallomások, nem képes beszédű »metaforitiszek«, hanem világos fogalmazású, átlátható rendszerré bővülő alkotások.” (236.) Fráter Zoltán erősen önreflexív, kitérőkre hajlamos, nem idegen tőle a vallomásosság sem (s írásmódja helyenként redundánsak, önisméltónak is nevezhető, például *A határtalan énekese* című írásban). Előszóval és sikeresen alkalmazza ugyanakkor a Kereszturyra is jellemző „ős-régi esszéista fogás”-t, a „kis tények, apró megfigyelések felhasználását” – valóban nagyon sokat lehet és érdemes tanulni Fráter Zoltán elhintett információiból, zárójeles észrevételeiből, melyeket jó pedagógiai érzékkel helyez el a szövegeiben. A pedagógiai érzéket feltétlenül hangsúlyozni szükséges, ugyanis több esszé olvasásakor volt az a határozott érzésem, hogy a felvetések, töprengések, feltételezések, gondolatkísérletek, példák, párhuzamok, kitérők nem is feltétlenül értekező szövegben, hanem oktatási szituációban, élő dialógushelyzetben válhatnak leginkább produktívvá. Az emlí-

tett, *A határtalan énekes* című szövegben helyet kapó versértelmezés például kiválóan működhet líraolvasási oktatási segédanyagként, azonban irodalomtörténeti szempontból nem különösebben revelatív belátáshoz juttat. Időnként pedig szövegeken átívelő következtelenségeket is tapasztalunk, mint például az egymást követő két Weöres-esszében: a 201. oldalon azt találjuk, hogy Weöres „[e]lszánta hát magát, hogy ő is, miként nagy elődje, könyvdrámát ír majd. Már akkor tudta, hogy csaknem fél évszázad múlva egy interjúban el fogja mondani: »drámáim nagy részét könyvdrámának érzem.«” A 208. oldalon ezek után legalábbis meglepő azt olvasni, hogy „Weöres ugyanis nem könyvdrámának szánta alkotásait, hanem eleven színpadi mű alapjául”. Ez is azt jelzi, hogy Fráter Zoltánt elsősorban a felvetődő problémák, kérdések érdeklik – a megképződő válaszok viszont hajlamosak törékenyebbnek mutatkozni.

A Fráternél rendszeresen felbukkanó önkicsinyítő retorika kapcsolatba hozható az egyik esszével, a Krúdyt elemző *Mesemondások a szerelemről* cíművel is, melyben többek között a *deminutio* alakzatára fűzi fel az értekező meggyőző interpretációját – a gondolatmenetből kitűnik az is, hogy a szerző rokonszenvezik az elemzett Krúdy-novellák eme különös, elsöre zavart keltő harású narrációs fogásával, hiszen emiatt lehetséges az írások újraértelmezése. A furcsa retorikai módusz hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy „valami nincs rendben” – s ha Fráter Zoltán kedvelt módszerét, a „gyanakvó olvasás” termékeny módszerét követjük (106., 116.), akkor a *deminutio* eredményezte zavarónak tetsző hatás „mégsem okoz interpretációs üzemzavart a szöveg megközelítésében”. (107.) A gyanú hermeneutikája oda juttatja el az értelmezést, hogy Fráter szerint a vizsgált korai Krúdy-próza nem kis mértékben az elbeszélő én problematikájával összefüggő önkicsinyítés és töredékesség alakzatai miatt hozható összefüggésbe a modernség kibontakozásának tapasztalatával. S ez mindenképp arra indít, hogy e narratív stratégiát a Fráter-esszék (még lehet, nem tudatos) önértelmező alakzataként is olvassam, azt vélelmezve, hogy az önlefokozó reflexiók mögött az irodalomtörténet-mondással szembeni szkepszis húzódik meg, s hogy a termékenyítő hatás nem elsősorban magabiztos és masszívan körülbástyázott deklarációkban keresendő, hanem töprengésekben, lehetőségeket fölvető finom észrevételekben, vitatható párhuzamokban, megkérdőjelezhető következtetésekben. (Egy jellemző vallomás a kötet első oldaláról, az Osvát-esszéből: „Ma, amikor már egyre kevesebbet tudok a témáról és a korról, egyre inkább azt gyanítom, hogy a titok nyitja számomra talán örökre elérhetetlen marad. Egyetlen vigaszom, hogy a jobb híján »irodalomtörténeti regény«-nek keresztelt, pályaképet és személyiségrajzot ötvöző kötetke megállapításai az utóbbi években ötletadóul szolgálhattak néhány induló filológusnak, akik a szerény összefoglalásban fellelt ismereteket sikeresen hasznosíthatták.” [9.]) Úgy sejtem, a szerző szándéka éppenséggel az, hogy vitatkozzunk vele és hogy tegyük ki a lapszélre kérdőjeleink. Ha ez volt Fráter Zoltán számítása, úgy nálam elérte célját: morgolódásaim, fejszóválásaim és bólogatásaim közepette nem kevés inspirációt is szereztem, s tucatnyi jó ötletet írtam ki modern magyar irodalmi kurzusaim tematikájához is.

(Holnap, Budapest, 2012)

Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei. Nemzedékváltási problémák a hetvenes évek romániai magyar irodalmában*

Miklós Ágnes Kata a harmadik Forrás-nemzedékről szóló kismonográfiáját olvasva óhatatlanul Hayden White-nak a történetírás fikcionalitásáról szóló gondolatmenete járt az eszemben. Két okból is: egyrészt, mert a szerző – mint erről a kötet alcíme is tanúskodik: *Nemzedékváltási problémák a hetvenes évek romániai magyar irodalmában* – nagyon határozottan egy adott narratív formába próbálja beleírni a korszak irodalomtörténetét; másrészt azért, mert a választott keret problematikusságával ő maga is tisztában van, mind a nemzedékfogalom külső megalkotottságával, mind pedig konkrétan a harmadik Forrás-nemzedéknek akár az előző két generáció felől nézve is speciális helyzetével. Feltehetően ez indította arra Miklós Ágnes Katát, hogy (Hayden White konklúziójával ellentétben) arra törekedjék, hogy a korszak – amennyire ez emberileg lehetséges – objektív képét adja: nagyon következetesen csak az ellenőrizhető, nyomtatásban fellelhető, korabeli források minél teljesebb feltárására koncentrálva. (Jó példa erre, hogy a javarészt még élő résztvevők későbbi nyilatkozatait, mint megbízhatatlan, torzító elbeszéléseket, kizárja a vizsgálatból, ahogy annak lehetőségét is elutasítja, hogy ő maga készítsen interjúkat, és ezeket a visszaemlékezéseket is bevonja a kutatásba.) Az eredmény egyrésztől egy nagyon korrekt, forrásértékű tanulmánykötet, amire egész biztos sokan fognak támaszkodni a korszak leendő elemzői közül. Másrésztől viszont ennek következtében a kutatás rengeteg lehetőséget mulaszt el – olyan lehetőségeket, amelyek természetesen az objektivitás illúziójától is megfosztanak, viszont feltehetőleg átfogóbb, nagyobb perspektívájú képét adhatták volna a korszaknak. Az egyik ilyen lehetőség – amelynek kihasználása azért is kérhető számon, mert a dolgozat többször is egyetértően idéz olyan megállapításokat, amelyek a kisebbségi viták provincializmusa ellen emelnek szót – a belső alakulástörténet lelkiismeretes feltárása mellett (itt elsősorban az elméleti diskurzus, a Bretter-iskola hatásának leírása mellett) egy tágabb kontextusba helyezés lehetett volna. Ez már csak azért is indokolt lenne, mert a szerző a harmadik nemzedék szemléletváltását mindenekelőtt a költői szerepváltásban és ezzel párhuzamosan az irodalom nyelvének gyökeres átalakulásában éri tetten, aminek a hetvenes évek anyaországi folyamataival való párhuzama szembeszökő. (Mint ahogy a különbségei is elemzésre csábítóak: például az a tanulmány által kiemelt tény, hogy az erdélyi irodalom esetében ez a nyelvváltás az esszében és a lírában megy végbe, illetve az elmélet és a költészet nyelvének közeledésében, szemben – tehetjük hozzá – a magyarországi hetvenes évek „szövegirodalmának” jelenségével; miközben mindkét esetben a közösségi szerep, a közérthetőség, a referencialításra törekvés elutasítása, kétségbe vonása, a „szö-

vegesedés”, a nyelvi játék, a nyelvi önműködés, az ironia szerepének felerősödése figyelhető meg.) A másik elmulasztott lehetőség a nyelvi szemléletváltás kapcsán maguknak a műveknek a bevonása: Miklós Ágnes Kata annyira ragaszkodik a kor vitáin, a művek korabeli recepcióján keresztül történő minél korrektebb elemzéshez, hogy ebből a – kétségtelenül „megbízhatatlan”, sokféleképpen értelmezhető – művek gyakorlatilag teljesen kimaradnak, még illusztrációként is alig-alig bukkannak fel. Természetesen tudom, ezek vizsgálata egészen más megközelítést követelt volna, mégis sajnálom, hogy a szerző nem vállalkozott ilyen típusú kutatásokra. Mindez nem annyira bírálat, mint inkább sajnálkozás az elvesztegetett lehetőségek felett, annak bizonyítása, hogy a tanulmány mennyire gondolatindító, hiszen a dolgozat (itt feltétlen indokolt a kifejezés, hiszen *A szóértés feltételei* a szerző PhD-értekezése volt, ami sok tekintetben magyarázatot is ad a választott vizsgálati szempontokra és módszerekre) a maga elé tűzött kérdéseket, a kijelölt elméleti kereteken belül kimerítően vizsgálja.

Ennek következtében, úgy érzem, ez a kismonográfia sokkal inkább a hetvenes évek romániai magyar irodalmi életének láttelepe, mint a harmadik nemzedék poétikai szempontú meghatározása. Az utóbbival kapcsolatos kérdések, amelyek a kutatás középpontjában állnak, tünet jellegűekké válnak: épp a nemzedékváltás vitái, a „fiatalok” törekvése az irodalom szerepének új meghatározására és a művészet közösségi funkciójának védelme az idősebbek részéről, az intézmények elégtelensége, a külső és belső cenzúra állandó jelenléte, de még az irodalom nyelvéről szóló viták is egy végletekig átideologizált kor képét mutatják. Ezek a szimptómák egy részről a Ceaușescu-rendszer egyre szűkülő mozgásteréről tanúskodnak, másrésztől a kisebbségi helyzet beszédmódot, magatartásformát meghatározó, korlátozó voltáról. Mint a látszólag párbeszédre invitáló ankétok, viták hangnemének mélyén rejlő, az ellenvéleményt ledorongoló monologikusságot nagyon meggyőzően leplezi le a tanulmány. Mindez a lehetőségek olyan fokú beszűkülését eredményezi, amivel szemben az akkor induló nemzedék számára csak a kritika marad, a szabadság kritikája. A szerep, a nyelv, a szimbólumok (mi több: a generációba sorolás) elutasítása. (Ezért is sajnálom annyira, hogy a szövegek kimaradásával, a szigorúan intézménytörténeti szempontú vizsgálattal gyakorlatilag kimarad, vagy csak mellékes említés szintjén jelenik meg a korszak életmentő, abszurdba hajló, önironikus humora is – a szabadság megélésének maradék, szintén tünetértékű – lehetősége.)

A kötet gyakorlatilag kétféle logika szerint halad. Egyrészt magukat a forrásokat veszi sorra: az antológiákat (az 1974-es *Varázslatainkat*, a 1979-es *Kimaradt szót* és a 1980-as *Ötödik évszakot*), a csoportosulásra lehetőséget adó folyóiratokat, mellékleteket (ez sem hosszú lista: az *Echinox* és a *Fellegvár* jöhet számításba), és a talán legtöbbet elérülő ankétokat és vitákat (jellemző módon ez a leghosszabb felsorolás, a *Húsz esztendőm hatalom* címmel az 1972-es Utunkban napvilágot látott vitától a tíz évvel későbbi ugyanott megjelent a *100. Forrás-kötet utánig* összesen tizennégy polémia anyagát dolgozza fel a tanulmány, köztük a címadó *A szóértés előfeltételeiről* – és ezen kívül továbbiakat is említ, mint az elhíresült Palotás–Szöcs-vitát). Másrészt ezek vizsgálatát alárendeli a kor, a harmadik Forrás-nemzedék számára központi kérdések tárgyalásának – ezt tükrözik a nagy fejezetcímek is: *Generációváltás és hatalom* – *Az élet-*

kor, valamint a publikációs és érvényesülési lehetőségek összefüggései, illetve Generációváltás és identitás: A szerep, a felelősség és a generációs sajátosságok összefüggései (ez utóbbin belül külön kiemelendő a kötet egyik legérdekesebb része a *Szerepfelfogás a nyelvhasználatban*, amely a nyelvfelfogás átalakulását a költészet, irodalom szerepváltásának összefüggésében értelmezi).

Itt lyukadunk ki újra az (irodalom)történeti kutatás objektivitásának illúzió voltánál – ami természetesen nem Miklós Ágnes Kata munkájának hiányossága, hanem a kérdésselvetéseinkben benne rejlő előfeltevések, a nézőpontban benne rejlő felszámolhatatlan személyesség következménye. Hiszen bármennyire a vizsgálati anyag forrásokra szűkítésére törekszik a kutató, maguk az anyagnak feltett kérdések bizonyos történetekbe írják bele a vizsgált korpuszt. Ez esetben ez nem is annyira a szöveg által is sokszor kétségbevit nemzedék(váltás) alakzata. Sokkal inkább az irodalom autonómiájának előfeltevése egyrésztől, illetve a hetvenes évek erdélyi irodalmának egy olyan vitába való behelyezése másrésztől, amely, itt Magyarországon, elsősorban Cs. Gyimesi Éva és tanítványai transzszilvanizmus-kritikájában jelent meg. (Ez a tanulmány persze arra is rámutat, hogy milyen körülmények közt alakult ki ez a nézetrendszer, milyen előzményekhez kötődik, például a „sajátosság méltósága” ideológiájának kétségbevonása.) E tekintetben *A szóértés feltételei* az épp a harmadik nemzedék körül folyó vitákban felmerülő, az újonnan jelentkezettek számonként költői szerep, a „népszolgálat” elvárása mögött rejlő részben politikai, részben a két világháború közötti évek népi ideológiájához fűző gyökereit tárja fel. Ugyanakkor pontosan a népi ideológiával való összefüggés sokkal nagyobb (a kort, a romániai hetvenes évek a könyvben is nagyon jól érzékeltetett miliőjét ismerve: indokolatlan) hangsúlya árulkodik arról, hogy a tanulmány írója maga is benne áll (ha a túlparon is – értsd: negyven évvel később) ugyanebben a vitában, az irodalom öntörvényűségét állító, közösségi szerepét kritizáló, a népi – hagyomány és szolgálat jegyében fogant – kisebbségfelfogást bíráló oldalon. Ami persze egészen mást jelentett a hetvenes években, amikor a tanulmány Ortegától vett kifejezésével a „váltásra készülők” és az „ellenzékiek” szemléletváltási törekvésének tünete volt, a korabeli fiatal irodalom „szabadságharca” (nem patetikusan, hanem tényszerűen: a különféle „küldetések” előre koreografált szerepek és kész retorikák elleni lázadás – jól tükrözi ezt M. Á. K. összefoglalása a metaforák, szimbólumok „harcáról”). És mást most, negyven évvel később, amikor nem-hogy a harmadik nemzedék képviselői, de már a kilencvenes évek áttörését végrehajtó „fiatalok” is kanonizálódtak – véleményükkel együtt. Ugyanakkor a posztmodern irodalomfelfogás, kultúrkritikai beállítódás igencsak kérdésessé tette azt, hogy lehet-e egyáltalán az ideológiától, hatalomtól független módon akárcsak megszólalni is: az irodalom autonómiája – akár a legszélsőségebb l'art pour l'art – nem tekinthető-e éppúgy ideológiai válasznak, mint a költői elhivatottság romantikus szélsőségei. Annál is inkább indokolt a kérdés, mert maga a tanulmány vizsgálati szempontjai, módszere is ezt látszanak indokolni – és ez egyáltalán nem válik a gondolatmenet kárára. Hiszen az egész kötet *kiindulópontja* az, hogy a korabeli, mélyen átideologizált irodalomról szóló beszéd, a hatalom által fenntartott intézmények, és a hatalom ellenőrzése alól kibújni igyekvő vagy ahhoz alkalmazkodó értelmiség megszólalásai, véleménye,

a hatalomhoz való viszonya, hogyan hoznak létre nemzedéki szakadásokat, beszédmódbeli eltéréseket, szerepfelfogásbeli váltásokat, hogy a közéleti kérdésektől, hagyománytól, társadalmi felelősségtől, a valóság „tükrözésétől” való elfordulás mennyire *válasz* a kor kilátástalanságára, az akár kisebbségi, akár publikációs, akár egyéni, egzisztenciális lehetőségek hiányára. Minderre nem az „autonóm” irodalmi szövegek poétikai vizsgálata felől közelít a szerző, hanem az irodalmi szövegekről szóló beszéd, nem egy esetben – *horribile dictu* – az író saját műveire vonatkozó véleménye alapján, ami megint csak arra látszik rámutatni, hogy igenis léteznek olyan kérdésfeltevések, amelyek nagyon is relevánsá teszik a művön kívüli, de az irodalomra vonatkozó diskurzust.

Ennek fényében talán – erre a felvetésre Miklós Ágnes Kata kötete inkább ürügy, mint ok – érdemes elgondolkodni azon, hogy magát ezt a megalapozó vitát is megpróbáljuk – természetesen saját elfogultságaink tudatában – kívülről szemlélni. A két álláspontot, az irodalmat közéleti szereppel felruházó és a nyelvi autonómiát hirdető felfogást egyenértékűként felfogni, gyökereiről, a hatalommal, politikával folytatott dialógusáról (ha elfogadjuk, hogy e dialógus elutasítása éppúgy válaszreakció, mint a kesztyű felvétele), az általa kialakított irodalom- és nyelvkoncepcióról nem úgy beszélni, mint „igaz” és „hamis” állításokról, hanem saját vonatkoztatási rendszerében kezelni: tudatában lenni jelen meggyőződéseink történeti, ideológiai meghatározottságának.

(*Komp-Press, Kolozsvár, 2010.*)

Bányai Éva: *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*

Bányai Éva a (tér)poétika, a névtan és az identitáselméletek kínálta nézőpontokból igyekszik rávilágítani Bodor Ádám prózavilágának jellegzetességeire, hogy aztán ezen észrevételekből és konklúziókból kiindulva végezze el hat további szerző (Láng Zsolt, Dragomán György, Papp Sándor Zsigmond, Vida Gábor, Selyem Zsuzsa, Demény Péter) választott műveinek problémaközpontú elemzését is. A fejezetek egymásutánja egy hatástörténeti elbeszélést ad ki, melynek origója Bodor; vele kezdődik a könyv, hozzá tér vissza a zárlatban, s szövegei viszonyítási pontként (utalások, idézetek formájában) mindvégig jelen vannak az interpretációkban.

A névsor egyrészt jelzi azt, hogy egy több írógenerációt érintő vizsgálódásról van szó, másrészt pedig azt is, hogy valamilyen módon szóba kerül majd a romániai vagy erdélyi magyar irodalom kérdésköre is. Mint később kiderül, nem is elsősorban a szerzők életrajza, hanem inkább alkotásaik földrajzi és történelmi referenciái miatt. A monográfia egyik tétje épp az, hogy a kizárólag mimetikus elvű, referencializáló olvasatok illetve az ettől teljesen eltekintő, ezért ugyancsak egyoldalú nyelvi-textuális megközelítések helyett (vagy inkább mellett) egy harmadik utat kínáljon fel: ez számol a szövegek valamilyen módon mégiscsak jelzett földrajzi meghatározottságával, s nem kerüli meg a történelmi vonatkozásokat sem, azonban mindkettőt elsősorban kultúrafüggő nyelvi ténynek tekinti. A szerző – szavait idézve – nem „etnopolitikai”, hanem „geopoétikai” alapon vizsgálja a regények és elbeszélések cselekményterét és névvilágát. Mondanom sem kell, hogy ez alapvetően meghatározza a kisebbségi irodalommal és a regionalizmussal kapcsolatos álláspontját is.

Bányai már a kötet bevezetőjében leszögezi, hogy a geopoétikai mutatókból nem következtet egy kisebbségi irodalom létre, már csak azért sem, mert az általa elemzett művek „nem a kisebbségi irodalomhoz tartozó kulturális klisékkel dolgoznak” (8.), sokkal inkább azok lebontásában, demitologizálásában érdekeltek. Később, mintegy pontosításként, hozzáteszi, hogy Bodor prózája nem fér be a „kisebbségideológiai alapon létrehozott diskurzusok egyikébe sem, legfőképp a transzszilvanizmus új keletű, hetvenes évekbeli folytatásának konstrukcióiba nem, amely előíró kánonként is működött.” (22.) A nyelv- és identitásörzésre és a „helyi sajátosságok” kiemelésére irányuló küldetéses irodalomfelfogással aligha egyeztethetők össze ugyanis az „idillikus transzszilvanizmus-tájkép” (9.) kikezdéseként értelmezhető tendenciák az említett szerzők műveiben.

A régió Bányai szerint akkor válhat irodalmilag is értékesé, ha a szerzőnek sikerül elérnie, hogy a földrajzi tér és annak kulturális közege „poétikai, nyelvi közege

válják” (16.), azaz: szövegszervező erővé lépjen elő. E nélkül ugyanis, teszi hozzá a monográfus, a „helyi színek” túlhangsúlyozása és népszerűsítése könnyen provincializmusba csúszhat át. (17.) Ezért példaértékű számára Tolnai Ottó, aki úgy tudta megőrizni szövegeinek helyi kötődéseit, hogy közben egy folyamatos önértelmezésre, újrairásra épülő, de világirodalmi kitekintést sem nélkülöző poétikát dolgozott ki.

Nem véletlen, hogy az elemzőnek épp a személyneveken és a földrajzi neveken akad meg a szeme, hiszen leginkább ezeken keresztül szüremkedik be a művekbe a szöveg határain kívül eső valóság egy-egy darabja. A név ugyanis „kulturális konnotációkat, asszociációs tereket bevonva felidéz, megidéz, relációkat és viszonyokat hoz létre.” (6.) És hogy miről is árulkodik a bodori prózavilágok névanyaga? A szereplői identitás köztességéről és ellentmondásosságáról, ami főként azzal függ össze, hogy „különböző kultúrák, nyelvek, mentalitások” (38.) ütközőterében formálódott/formálódik. Gyakori az álnevek, álruhák és maszkok alkalmazása. A földrajzi nevek pedig a referenciális illúzió felkeltésén kívül (létező városok, falvak, tájegységek gyakori előfordulása) a pontos térbeli beazonosítást ellehetetlenítő „csúsztatások” funkcióját is betöltik, ami a helyszínek fikatív megalkotottságát teszi nyomatékosná. A történetek névtérképének ezen sajátossága a „helyhez kötött” (8.), referencializáló vagy mimetikus olvasást megtorpanásra készíti, s a kivetítés és megfeleltetés helyett az elvonatkoztatás mentális műveletét mozgósítja. Meg kell jegyezni, hogy az elemzésekben Bányai is ezt a „világszerűség” és „szövegszerűség”, „helyhez kötöttség” és poétikai megformáltság pólusai közti ingamozgásra épülő olvasásmódot gyakorolja. A művek valóságra utaló összetevőinek magyarázatakor mozgósítja „helyi” történelmi, földrajzi és nyelvi (román) ismereteit, anélkül azonban, hogy a bennfentesség pózába meredne, esetleg szűkre zárná az értelmezés játékterét vagy megfelelkezne közben a művek fikatív létmódjáról.

Ha nem ismernénk a Bodor-recepció egy nagyon masszív vonulatát, mondhatnánk azt, hogy ez a szemlélet- és értelmezésmód „természetes”, és nem igényelt volna ennyire terjedelmes kifejtést. Hisz már legalábbis Mukařovský óta ismeretes az az álláspont, mely nem tagadja a referenciális kötődések meglétét, számol a valóságelemek szövegbe való begyűrűzésével, hangsúlyozza viszont azok jellel való átalakulását, egyéni értelmezésekre való nyitottságát, s ilyenformán a külső jelöltektől független létmódját. Ez az előfeltevés köszön vissza később mind az antropológiai kiindulású (Wolfgang Iser), mind a lehetséges világok koncepciójára alapozó fikcióelméletekben (Lubomír Doležel). Bányai recepciótörténeti vázlataiból viszont kiderül, hogy szükség van ennek ismételt „felelegetésére”, és egy narratopoétikai keretben való elméleti újragondolására, mivel számos kritika még ma is hallgatólagosan adottnak tekinti a fikció valóságnak való problémátlan megfeleltetését. Annak ellenére, hogy ezek a novellák és regények gyakran maguk hívják fel a figyelmet a határátlépő fikcióképző aktusok (Iser) átalakító munkájára.

Bányai Éva interpretációi nem egy területi alapú irodalmi kánon megerősítésében érdekeltek, hanem egy közös földrajzi referenciákat játékba hozó korpusz poétikai körülírásában. A szerzők származása vagy a történetek külső vonatkozásai helyett fontosabbak számára a Bodor utáni prózairók műveit összekötő olyan elemek, mint:

az elbeszélői szituáció és a narratív identitás bizonytalansága, a geokulturális kötődések hangsúlyossága, a határlétekből származó nyelvi és kulturális keveredések gyakorisága (Láng Zsolt: *Bestiárium Transsylvaniae. A tűz és a víz állatai*); a regényszerűség felé hajló novellagyűjtemény műfaji labilitása, referenciális és antireferenciális elemek együttélése, a nevek térteremtő funkciója, nyitott befejezés (Dragomán György: *A fehér király*); ciklikus szerkesztés, lepusztult, periférikus terek börtönében sínylődő apatikus szereplők, a referencializálást ellehetetlenítő névferdítések, kevert nyelvűségről árulkodó határidentitások, a tragikus hangoltságot nélkülöző, szenttelen és némi cinikumtól sem mentes elbeszélői stílus (Papp Sándor Zsigmond: *Az éjfélete bozót*); ironikus történelemszemlélet, a transzszilvanizmust demitologizáló eljárások, a cselekmény terének és idejének lebegtetése (Vida Gábor) vagy épp az utazástörténetekben felbukkanó másság- és idegenségképek hasonlósága (Selyem Zsuzsa: *9 kiló*; Demény Péter: *Visszaforgatás*).

A monográfia olyan elemzési szempontrendszerrel kínál, mely más szövegcsoportok interpretációjában is kamatoztatható. Gondolok itt elsősorban a kisebbségideológiai diskurzusoktól ugyancsak terhelt, Szlovákiában, Vajdaságban vagy Kárpátalján született, illetve ábrázolt világában ide köthető magyar irodalmi művekre, melyek ilyen alapú komparatistikai elemzése sem elvetendő gondolat. De, e kereteken túl lépve, kiterjeszhető minden olyan vizsgálódásra is, mely regények és elbeszélések kapcsán határ és identitás kapcsolatát firtatja.

(*Korunk – Komp-Press, Kolozsvár 2011.*)

Mezei Márta halálára

(1929–2012)

Nehéz a tudós nyilvánosságban illő szemérmes objektivitást mímelve búcsúzni valakitől, akivel ily személyes volt a kapcsolatunk. Meg is hazudtolná magát minden szó, ha épp ezt próbálná rejtteni. De azt hiszem, nem én vagyok így ezzel egyedül. Mezei Márta sokunkat megszólított. És most, halála óta, hogy óráimat és perceimet oly intenzív jelenlétével foglalja el, mint életében tán soha, most is minduntalan megszólít. Sosem úgy bukkan föl emlékeimben, mint figyelmem pusztá tárgya. Azaz dehogy: figyelmem abszolút intenzív tárgya ő – de éppen azáltal, hogy ő figyel kérődően énrám. S ha bármit elmondok ezekből a pillanatokból, hogy bennük tükröződjön az ő emlékezete, magamról beszélek, hiszen szólított és válaszra vár. A közös dolgainkról. Például a szakmáról. Például arról, hogyan lehet objektív az a megismerés, ami tökéletesen személyes. Ő már tudja. Soha el nem rejtező, nyugodt, nyíltan figyelmes tekintetében ott bujkál a csúfondárosan meleg, pajkos mosoly: „Na, látod, most már te is benne vagy, nem bújhatsz el.”

Igen, ezen szavakkal avatott hajdan kollégájává, irodalomtörténésszé, nem sokkal azután, hogy megvédtem nála a szakdolgozatomat, s elköteleződésem válságos kérdéseit tártam elé. A szakdolgozat-ügy amúgy is életre szóló tanulságokkal szolgált. Kívülről nézve úgy festett a dolog, hogy egy-két hetente feszült légkörű találkozások estek közöttünk jó két éven át; én beszámoltam a végzett munkáról és „konceptióm” aktuális állásáról, aztán megbeszéltük a következő teendőket. A két dolognak lát-szólag semmi köze nem volt egymáshoz: én következetes daccal nem azt csináltam, amiben maradtunk, hanem kritikusan valami mást, ő pedig mindettől cseppet sem zavartatva, ugyanilyen következetességgel irányított tovább az el-(nem)-végzendő újabb részfeladat irányába, abban az egyre szembetűnőbb meggyőződésben, hogy valahova azért eljutunk – oda semmiképp, ahova ő elgondolni tudta, de remélhetőleg nem is a szakadékba. Valójában az volt a helyzet, hogy már a kezdetekkor észlelte: személyes ügyem, amit írok. És bár fogalma sem lehetett róla (nekem sem), hogy miféle eredmény születik ebből, az eltökéltségben megerősíteni akart, sosem kételyt támasztani. Csakhogy közben – önemésztő alanyi lángjaimat oltó száraz penzumaival – megadta hozzá mindazt a keservesen nehéz szakmai vértetetet és fegyverzetet, ami nélkül valóban a szakadék várt volna ránk. Nem akart megnyerni, lekenyerezni, el-

csábítani; nem pályázott a hűségemre, ragaszkodásomra, szeretetemre. Rengeteg kellemetlenséggel szembesített, anélkül, hogy a legkevésbé is elutasító lett volna, s nem inkább mindenestül *nyájas* – a szó legpozitívabb 18. századi értelmében. Mérhetetlenül könnyed önfegyelemmel és önzetlenül figyelmes gonddal végigasszisztálta valami olyan eredmény létrejöttének küzdelmét, ami aktuálisan nem saját „ügye” volt, amiről utóbb azonnal és egyértelműen kinyilvánította, hogy nem tekinti saját érdemének, viszont tiszteli és örül neki. Nem önmagáért segített – még csak nem is értem, legfeljebb csak annyiban, hogy legyenek, önmagam –, hanem az elvégzendő munkáért és a létrehozható műért. Mindig így segített, így adott a továbbiakban is – akár az Irodalomtörténet szerkesztőjeként, akár bírálóként, akár meg nem szolgálható barátságából. Nem emlékszem, hogy valaha is „tanítványának” híresztelt volna. Én sem publikáltam soha köszönő ajánlást hozzá. Több, mélyebb és magától értetődőbb volt, ami összekötött. Lehet-e hála szennyezetlenebb és maradandóbb, mint amilyen ezért az elkötelezően elkötelezett személyes objektivitásért fakad?

„Most azzal kezdem, amit tőled tanultam” – fordult felém hangsúlyosan egy tanzéki értekezleten, ahol épp valamely kínos virát kavará, igen fajsúlyos szakmai tanulmányt vitattunk. Én mint kezdő tanársegédke vártam soromra, ő mint professzor szólt harmadiknak a nagyok vállatószéke előtt. Amit pediglen tőlem tanult eljárás-ként elővezetett – s amit én a legjobb tudomásom szerint alapvetően az ő vitastílusából és érvelésmódjából tanultam –, a következő volt: „Először is fölmondom, hogy mit olvastam.” Igen, gondolatainknak csak az ad alapot, ha előbb alázattal pontosan szembenézünk a mások gondolataival. Legelőször is állapotjunk meg abban, ami tisztázható tény, vegyünk számba mindent, amit kaptunk. Utána jöhet az, amiként megítéljük, amivé mi alakítjuk. Ha így teszünk, elégséges a gondolatok világos párbeszédére ügyelnünk, s szükségtelen elménket zseniális vindikációk indulatainak ködébe meríteni. Mezei Márta sosem foglalkozott rangjával és hírnevével, sosem harcolt álláspontja győzelméért, csupán pontosan végigolvasott mindent, és elmondta, megírta, amit megfontolt. Úgy gondolta, az ő mandátuma idáig terjed. Jóérzéssel vette, hogyha használták és hasznosították – nem egyszer saját maga is továbbgondolta, korrigálta, kiegészítette több évtizedes tanulmányait: önmagával is állandó párbeszédben maradt (a tudományi nárcizmus leghaloványabb jele nélkül, elfogulatlanul és méltányosan). Legyintett, ha olykor elfelejtették, amit egy témában szolt: „Annyi volt.” Konstatálta, ha negligálták vagy félretolták. Nem titkolta szemérmesen, ha akadályozták, de nem is állt bosszút érte. Nem élt sérelmeknek – nem ért rá. És nem is szorult rá: alighanem egészen pontosan tisztában volt képességeivel és érdemeivel. Ebből származhatott csak az az elementáris, az egész élettel szembeni nyugodt intrazigencia, amihez fogható emberi tanulsággal részemről még nem találkoztam másban.

Egyetlen Berzsenyiről írott monográfia nélkül, de egy napjainkban újra igazolódó szövegkiadással és néhány tapogatózó, ingtag alapú átfogó tanulmányával is úgy vált a marxista irodalomtörténeti korszak Csetri Lajos mellett legjelentősebb összegző Berzsenyi-kutatójává, hogy nevét egy időre épp az borította terjengő árnyékába, aki pályája elején tetteleg megakadályozta az alap kutatásokban. Megkeseredhetett volna, irigykedhetett volna a szerencsésebb utódokra. Helyette új tárgyakat talált magának

s örömet abban, ha szolgálhatta a folytatódást. Ha elvették előle a nagy témát, kárpótolta magát a kis szerzőkkel és a nagyok háttérét adó poétikai gyakorlat elméleti feldolgozásával. Így alapozta meg a *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt* (1974) lapjain a kismesterek és mesterkedők filológiai feltárását (amit sok további alapos szövegkiadásával maga is tovább munkált), és szerzett immár végleges polgárjogot az eszmetörténeti filologizálás túlsúlya idején az irodalomtörténeti célú esztétikai és poétikai műelemzésnek a régi irodalomban. Mivel mindenből tanult, amiben önmagára ismerhetett, az utolsó pillanatokig lépést tudott tartani a szemléletmódok, elméletek változásaival. Csak hát úgy hivatkozgatott Habermásra, Gadamerre, Jausarra, Ricœurre, Paul de Manra, hogy egy a klasszikus irodalomtörténeti filológiából indított, tökéletesen belátott saját gondolatba integrálta elképzelésüket, így alig is vevődött ez észre: nem lobogtatta harsányan új divatú darabjait. (Egyébként is, tiszteletet parancsolt szolid kelleme; több évtizedes szerény ruhatárát utolérhetetlen könnyed üdeséggel tudta viselni.) Húséges alkat volt, nem tekintélytisztelő; mindig más nyomában jutott új leleményre, de épp ezért tudott folyton kezdeményezni is. Kazinczyt úgy vette újra elő, pályája második felében, mint Szaudertől való ősi örökségét. Nem sajnálta a nyűgöt a penzumra: végigolvasni a levelezést úgy, ahogy talán még első kiadói sem tették. Két olyan elméletileg is inspiratív könyv származott belőle (*Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994 és *A kiadó mandátuma*, 1998), melyeknek a 2009-es Kazinczy-évforduló körül látványos diadalát ülő, eredményes lendülettel megújult kutatás minden műve a lekötelezettje lett. Itt búcsúzott maga is, a debreceni emlékülés kiadványában jelent meg alighanem utolsó írása 2010-ben.

A végjáték az emberi mű lezárása volt; méltó a tudóséhoz és a tanáréhoz. Ebben a majdani gyászolónak csak jogos önvád marad osztályrészül. De a tárgyilagossága tárgyilagosságot parancsol rám is. Pontosan tudta, hogy az élet minden stációját egyedül kell megjárunk, ha ez az élet valódi és a magunké. Tudta, hogy a megoldást ismét egyedül találhatja csak meg. Elfogyó kicsinységéből is kisugárzó végtelenül melanholikus figyelme és végtelenül pajkos, meleg mosolya kedvenc József Attiláját idézi fülembe a *Jön a vihar...* fűszálairól:

Borzongásuk a nem remélt vád –
 így adnak e kicsinyek példát,
 hogy fájdalmad szerényen éld át,
 s legyen oly lágy a dallama
 mint ha a fű is hallana,
 s téged is fűnek vallana.

Ajándékterminál

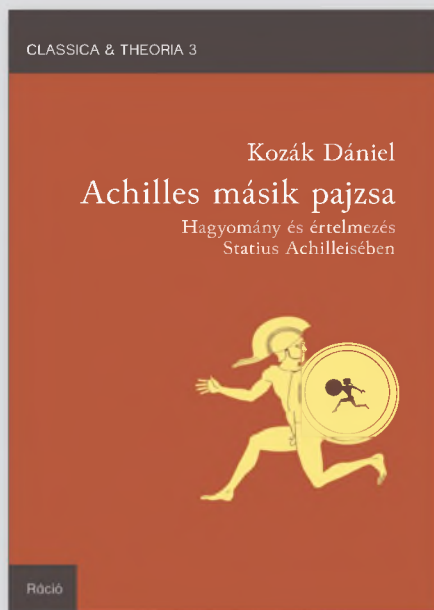
2012. December 07-23. / 1051 Budapest, Erzsébet tér 13.

DESIGN[®]
TERMINÁL

—
www.designterminal.hu
www.facebook.com/designterminal

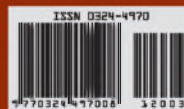
Megnyitó – december 7. 20.00
Gombold újra! nap – december 14. 15.00-21.00
Jótekonysági design aukció - december 12. 19.00
Fényjáték by Demo Node - december 13. 19.00
Nyitva tartás: H-P: 12.00-21.00, SZ-V: 10.00-21.00

A RÁCIÓ KIADÓ 2012-ES KÖTETEIBŐL

A kötetek megrendelhetők vagy kedvezményesen megvásárolhatók a kiadó szerkesztőségében: • 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • tel.: (1) 321-8023
fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

Ára: 600 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft

Ajándékserminál

DESIGN®
TERMINÁL

2012. 12. 07-23.

1051 Budapest,
Erzsébet tér 13.